नि० मा० १ ॥र्द०॥ श्रीमित्रकृष्णो नमः ॥ अथ निदानमाधवस्य टीका लिख्यते ॥ तुलसीकृष्णमंदधत्यमालप्रतिसंवदन्विग्राय वालसकृम् विमपि

१ गुणैकमलकं दंपत्यानंदमदं मदस्मरामि १ श्रीदम्मीरनरेश्वरः समनवधीरः प्रतापानलज्वालाजालकरालस्थवनत्राज्जारमुकुंधन :यस्य श्रीटसनां गणेषु पियजाः स्वर्लोककल्लोलिनीकल्लोलामलमंगनामसमनसांगायंति रोमांचिताः २ प्रत्यर्थिक्षितिनाथसार्थवनिता वैधव्यदीक्षागुरोः शौर्यं यस्य रणांगणे स्फुरगणैः पन्नयन्स्फराणांमतिः लक्ष्मीनेत्रसहस्रकंफलमलंस्म वानिकान्यर्थितेरामेरावणघा तिनेव समवस्तुष्टो विलसत्पुनः ३ तस्याजवदैद्यवरः प्रभूतविश्वासपात्रं विदिलघ्नरित्रैः प्रमोदनामासकलप्रमोदी कलाविलासे :कनिधिर्हि जेदः ४ ज्येष्ठो नवलस्य कृतः प्रजास्तः शास्त्रार्थवैशारिव्रवलक्षवेताः ऐश्वर्यनामाप्रथितः कलानिमर्दमन्दः क्षोणिप तेः सन्नायां ५ अन्योपितस्यास्ति कृतः कनी यान् वाचस्पतिसत्यगुणैकसंगतिः सहोदराः प्रीततमाः समस्ताः यं वैद्यविद्याः स्व यमध्यजीगयत् ६ नगुवदनविद्यारेभ्यार्कवंदद्युरित्रैः चरकवरुणवेताम्भ्रतेस्फक्कलोयः कपिलमत वयस्यो ब्रह्मविद्यारदस्य प्रकटितपदुबुद्धिर्वैद्यकाणादिक्षिदेः ७ तेनोज्जला विवृतिरत्यधियां हिताय संबध्यते विबुधमाधवसंग्रहस्य विज्ञायतार्किकवरैक विचारवेद्यं वेनाम्ययुंफमवत्रा मलकोषवंध ८ ग्रंथारंभेप्रारीप्सितग्रंथपरिसमाप्त्यर्थं ग्रंथप्रतिपाणमपि प्रत्यूहव्यूहशमसार्थक्षि

॥र्द०॥ प्रणम्य जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारणं स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं त्रैलोक्यशरणं शिवं १ नानामुनीनां वचनैरिदानींसमा सतैः सद्भिषजां नियोगात् सोपद्रवारिष्टनिदानलिंगो निबध्यते रोगविनिश्चयोयं २ युग्मं नानातंत्रविहीनानां भिषजामल

शाचारपरिपालनार्थं च ग्रंथकारः शास्त्रविशिष्टदेवताप्रणामं निबद्धवान् प्र० मया रोगविनिश्चयो ग्रंथो निबध्यत इति संबंधः किं

कृ त्वा प्रणम्य नत्वा प्रकर्षेण ग्रंथकर्तृत्वाभिमानत्यागेन किं शिवं सकलभुवनपतेर्महेश्वरस्य नामवाक्यं अपि तद्व्यापकध्येय

कर्त्तव्यं प्रणामविलक्षणं ग्रंथकारः शिवपदं निबद्धवान् कीदृशं जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारणं जगच्छब्देनोत्पत्तिमंतः पृथिव्यादयो

निधीयंते तेषामुत्पत्तौ स्वकारणसमवाये स्थितौ कतिचित्कालावस्थाने संहारे संहरणे कारणं हेतुं पुनः कीदृशं स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं

स्वर्गः सुखं अपवर्गो मोक्षः स्तयोर्द्वारमुपायं प्रधानकारणं पुनः त्रैलोक्यशरणं भुवनत्रयस्य रक्षितारं नानामुनीनामित्यादि अयं

रोगविनिश्चयो ग्रंथो निबध्यते विधीयते रोगाणां विनिश्चयो ज्ञानं यस्मात्तथा किंविशिष्टः सोपद्रवारिष्टनिदानलिंगः सहोपद्रवा

रिष्टैर्वर्त्तत इति उपद्रवो रोगारंभकदोषप्रकोपजन्योऽपरो विकारः नियतमरणाय लिंगमरिष्टं निदानं रोगोत्पादको हेतुः लिंगं रो

गव्यापकहेतुः पूर्वरूपरूपोपशयसंप्राप्तय इति ननु सर्वरुग्ज्ञानविषयेपरमसूक्ष्मे निदानादि तत्वज्ञानसर्वज्ञतुल्यकाले कः क्षमः

संक्षिप्तमतोऽप्रवृत्तिरित्यत आह नानामुनीनां वचनैः योगदृष्टलाभेकालिकज्ञानवतां तुल्यातिशयो मुनिरुच्यते इदानीमित्यादि अ० १

कारिरेव प्राधान्येन नानामुनीनां वचनैः यं ग्रंथो ग्रंथः क्रियते अन्येरार्यैः पूर्वमेव विधः संग्रहं यो न कृतं इति अर्थसमासतः इति संक्षेपा

त् ननु कल्पग्रंथेन कश्चिद्भिषक्प्रवर्तते इति ग्रंथस्यापि व्यर्थत्वं स्यात् इत्यत आह सद्भिषजां नियोगात् निर्माणे प्रोक्तं प्रकृष्टप्रकाराय

ग्रंथः क्रियतामिति संस्कृतानार्थे नैरर्थ्यं संग्रहस्यैकत्वमाह नानेति महाबुद्धयो हि उराधियामतंत्राध्ययनक्षमा नवेति नानातंत्रविहीनानाम

ल्पबुद्धीनां भिषजां सुखं यथा भवति तथा आतंकं रोगविज्ञानं अयमेव ग्रंथो भविष्यति इति कारणमिति शेषः रोगनाशे परिहेतत्रदनं कर्मोपलंभन

:कर्मभिषक्त्वं स्यात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत् तस्य च व्याधेर्ज्ञातव्यस्य पंचज्ञानोपायानवेति तानाह निदानं निदानं पूर्वरूपं रूपमुपशयः संप्राप्ति

एते पंच ज्ञेयाः समस्ता व्यस्ता व्याधिबोधका रोगाणां विज्ञानं विज्ञायते ज्ञानं पंचधा पंचप्रकारेण कथितं मुनीश्चैरिति शेषः उपशयस्तथेति च अत्य

तो योतयति एवं संप्राप्तिश्च त्यग्रप्रकारादपि इतिपरिसमाप्तौ रोगाणां चेतन्निदानं विशिष्टज्ञानमलिकाष्टविप्रकृष्टभेदेन द्विधा भवेति सन्निकृ

ष्टं यथा वातादयः प्रकुपिता ज्वरादिरोगमुत्पादयंति विप्रकृष्टं यथा हेमंतेन निचितः श्लेष्मा वसंते च प्रकुप्यति प्रकुपितश्चापि तद्वक दुष्कालन्

विकं पित्तं ज्वरस्य पूर्वरूपं यथा ज्वरे श्रीवालस्यारयः कर्मण्वा आगमापगमः कीनः काविन्यं वैदेनाच्छनो वैवर्ण्यं नत्रं तंत्रांगेनास्त्राः सुर्वेदन्

मेधसां सुखं विज्ञातुमातंकमयमेव भविष्यति ३ निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगा

णां पंचधा स्मृतं ४ निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः निदानमाहुः पर्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ५ उत्पित्सुरामयो दो

ष विशेषेणानधिष्ठितः लिंगमव्यक्तमल्पत्वात् व्याधीनां तद्यथायथं ६ तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते सं

प्रजातरत्यादि रूपशयो यथा वातः स्वेदनमर्दनादिनोपशाम्यति उपलभ्यते तत्सोपशमस्तज्ज्ञायते संप्राप्तिर्यथा यथादुष्टेनेत्यादिलक्षणा ननु एके

मेव रोगनिश्चयेन्येषामुपादानं व्यर्थं च स्यात् भिन्नप्रयोजनत्वात् तथाहि निदानेनाभिगतस्य व्याधेरसाध्यत्वादि ज्ञानमिति उक्तं च कृते संहो

पतः क्रियाक्रमोऽप्यनिदानपरिवर्जनमिति पूर्वरूपेणाभिगतस्य व्याधेः स्वल्पोक्तः क्रियाक्रमोऽजनितपादिदर्शनं कर्णधारं प्रमत्तं विनाश्यमेव स्यात् पू

र्वरूपैः श्रीमन्नथ्येन लवचरे तामेदृशस्य निमसुशदिप्रकोपः उक्तं चरके ज्वरस्य पूर्वरूपे लघ्वशनमपतर्पणं चेति तथा च सुश्रुते वातज्वरे

पूर्वरूपे घृतपानमिति तथा च साध्यासाध्यत्वमिति ज्ञायते उक्तं चरके पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया यं विशंति विशत्येनम्

मृत्युरपुरस्सर इति अन्यत्रापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरं विशंत्यनेन तस्यापि मरणं ध्रुवं रूपेणापि च व्याधेः स्वरूपसाध्यकष्टसाध्य

साध्यत्वं च ज्ञायते यतोऽल्परूपः सुखसाध्यो मध्यो विमध्यरूपः कष्टसाध्यः सर्वपूर्णरूपस्त्वसाध्य इति तथा च सुखसाध्यलक्षणे चरकः हेतवः पू

र्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य वै न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेदित्यादि कष्टसाध्यलक्षणे चरकः निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले

इत्यादि संपूर्णरूपः सन्निपातजश्चासाध्य इति उपशयमपि नापनीतस्य व्याधेः संप्राप्तिरपि साध्यासाध्ये विशेषाभावेऽज्ञातस्यात्र कर्मासिद्धि

नि॰ मा॰ रूपलक्षणेनाप्यविशेषाद् वैद्यैर्न स्यात् अतः संप्रति वक्ष्यते पूर्वलिंगं व्याधिं नवप्राप्यानुपशयात्यां बुध्यते इति तथा च सुश्रुते अव्यक्तं लक्षणं तेषां
२ दोषवातश्लेष्मणामयामति विकारस्तत्र विशेषो यो ऽष्टमास्तत्र योपितमितियोपितस्तैकस्तत्रोपशमदृति अस्यांश संप्राप्तिः पूर्वरूपादिभिः प्र
णीतस्यापि व्याधेश्चिकित्सितोपयोगं प्रागविकल्पवलकालादीनां ज्ञाने चिकित्सा विशेषेण स्यात् तस्मात् तस्या निदानादिपंचकवि
ज्ञाने न सर्वरोगाविशेषणावबुध्यंते इति निदानस्य पर्यायमाह निमित्तं हेतुरायतनं प्रत्ययः कारणं निदानं चेति। निदानमत्र सूचनिरु
क्तोयः एतत्पर्यायकथनं च शास्त्रे व्यवहाराय तत्र शास्त्रे निदानमेतैः पर्यायैरोच्यमिति एकार्थवाचकाः परस्परं पर्याया उच्यंते
प्राग्रूपलक्षणमाह प्राग्रूपं येन लक्ष्यते स्यादुत्पत्सुरामयो दोषविशेषेणानुपस्थितो ज्वरादिर्ज्ञायते तत्पूर्वरूपं
भाविव्याधिबोधकलिंगमित्यर्थः किंभूतश्चामयः दोषविशेषेण वातादिनाऽनधिष्ठितः अनासादितः तदिवातादि दोषेणानधिष्ठितास्य
स्य बोधे कारणलिंगे च पूर्वरूपकारणं ज्ञानात् नहि वातादीन् विना व्याधेः प्रायेणोत्पत्तिः संभवः संप्राप्यते तथा हि सर्वेषामेव रोगाणां निदा
नं कुपिता मलाः इति तस्माद् दोषविशेषेणानधिष्ठितत्वमुत्पित्सुरामयस्य यदुच्यते तदुक्तरूपदोषापेक्षया वगंतव्यं तत्स्वरूपमुत्पित्स
नां ज्वरादीनामल्पत्वादनासादितबलत्वाद् व्यक्तलिंगं अस्पष्टलक्षणं यथायथमिति यद्यस्य व्याधेर्ज्वरादेरन्यतमस्याभीयामानस्य

स्थानं चोक्तं लिंगं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ७ इति रूपस्य नामान्तराणि हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारि॥

यथायथं तच्च प्राग्रूपं द्विविधं सामान्यं विशिष्टं च येन दोषदूष्यसंमूर्छनावस्था ऽनिर्देश्या ज्वरादिव्याधिमात्रं प्रतीयते न तु वा
तादिजनितत्वादिविशेषः तत्सामान्यं यथा ज्वरस्य श्रमो ऽरतिर्विवर्णत्वमित्यादि येन भाविव्याध्यारंभक दोषविशेषमात्रं प्रतीयते तद्विशि
ष्टं यथा जृंभात्यर्थं समीरणात् पित्तान्नयनयोर्दाहः कफादन्नाभिनंदनमिति अत्र तु विशिष्टे प्राग्रूपे ऽव्यक्तरूपं दृष्ट्वा रूपलक्षणं वक्तु
यो व्याध्यारंभकदोषस्य स्पष्टत्वात् तथा हि श्वयथौ ऽपतितेऽग्निकणे सूक्ष्मत्वात् धूममात्रव्यक्ति ज्ञानाकारवस्तादिताक्रमप्रती
कारे स्तद्व्यक्ते पतिते ऽग्निकणे सूक्ष्मत्वात् धूममात्रव्यक्तिर्भवति ज्वलाकरवस्तादिताक्रमप्रतीकारे स्तद्रूपश्चामः कथं स्फुर्ते वक्ष्यते ज्वलितेवक्ष्ये त
था नविष्यद्रोगारंभकदोषलक्षणैः कमात्रव्यक्तं विशिष्टं प्राग्रूपं कालादाविर्व्याधेरूपशमः कर्तुं सकर्तेपार्थते इति अतस्तत्पूर्वरूप
रूपयोर्भेद एव तद्वयमिति कश्चिदाहारी रैहप्यते कश्चिन्मानसं च तत्र शारीरं ज्वरस्यालस्यं वैरस्यं गात्रगौरवं सा क्लान्तलक्षणमित्या
दिकं मानसं यथा अरतिर्द्वितीयपरे नी च संवाति अयत्नकरूपलेपौ तिरित्यादिकं मद्येदानीं रूपलक्षणं यदि भ्रमाह तदेव तदेवव्यक्तं प्राग्रूपं व्य
क्ततां यातं तद्रूपमिति कथ्यते व्यक्ततां निर्वाहितत्वानेकत्वविशेषस्य पूर्वरूपमात्रस्येव व्यक्तस्य व्यक्तस्य व्याधेर्लिंगत्वम् यथा रूपणप्रणादि ज्वा॰ दृ॰
विशेषविरहेणध्रमामात्रस्य च व्याधिबोधकत्वमिति संस्थानमित्यादि संस्थानादयः कथितास्तद्रूपस्य पर्यायवाचकाः तथा पूर्वरूपस्यापि २

रेखा

यथा पूर्वं संस्थानं पूर्वव्यंजनमित्यादयो ऽपि पर्यायाः प्रभृतिहेतुमध्यगत उपशयलक्षणमाह उपशयस्त्वनुपशयः सुखसानुबंध इति सम्यगनुबंधेन सुखमुत्पादय
तिर्न सुखानुबंधः एतेन सद्यः सुखोत्पादितस्यानवच्छिन्नः शीतजलपानं तत्राज्ञसुखकरमिति नोपशयाय इति लाभपर्यायः उपयोगः सुखावा
रः स तु उपशयं विद्यात् औषधादीनामुपयोगः औषधान्नविहाराणां औषधं हरीतक्यादि अन्नं तक्रादि व्यादिविहारो यादिश्रमो निवृत्तिः॥
देशादिविशेषो व्यायामः आगरणं अध्ययनादिरूपः औषधं च अन्नं च विहारश्च औषधान्नविहारा तेषां औषधान्नविहाराणां किंभूतानां हेतु
व्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणां हेतुश्च व्याधिश्च हेतुव्याधि तयोर्विपर्यस्तसमस्तयो विपर्यस्तानिदानरोगयोर्विपरीताः तथा विपर्य
स्ता नाम योविपर्यस्ता अर्थतयोरेव समस्तसमस्तयोर्विपरीतमर्थं कुर्वंतीति विपर्यस्तार्थकारिणां विपर्यश्च हेतुव्याधिविपर्यस्तार्थकारिणां हे
तुव्याधिविपर्यस्तार्थकारिणस्तेषां केषां विपर्यस्तानामर्थं कुर्वंतीति प्रकृतत्वात् हेतुव्याधिविपर्यस्तानां तदायमर्थः निदानरोगयोर्व्यस्त
समस्तयोर्विपरीताः अपि कारणरूपादयोऽसमानाः व्याधिरूपादयो ऽसमानां हेतुव्याधिविपरीतानां उपशमलक्षणं कुर्वंतीति यथा हे
तुविपरीतौषधान्नविहारेभ्यो ऽनुपशमः क्रियते प्रतिपक्षत्वाद् एवं विपर्यस्तार्थकारिभिरपीत्यर्थः यथा हेतुविपरीतानां व्याधिविपरीतानां
हेतुव्याधिविपरीतानां हेतुविपरीतार्थकारिणां व्याधिविपर्यस्तार्थकारिणां हेतुव्याधिविपरीतार्थकारिणां औषधान्नविहाराणां यः सुखा

णां औषधान्नविहाराणां मुपयोगं सुखावहं ६ विद्यादुपशयं व्याधेः सहि सात्म्यमिति स्मृतः विपरीतोऽनुपशयो

वहउपयोगः सउपशयः इत्थंभूतार्थं क्रमेणोदाहरणानि हेतुविपरीतमौषधं यथा शीतहेतुके कफज्वरे शुंठ्यादि उष्णौषधं यथुक्तं शी
तेनोष्णकृतान् रोगान् शमयंति भिषग्विदः ये च शीतकृता रोगास्तेषामुष्णं भिषग्जितमिति हेतुविपरीतमन्नं यथा श्रमानिलजे ज्वरे मांसर
सोदनं हेतुविपरीतो विहारो यथा दिवास्वप्नोत्थकफे रात्रौ जागरणं व्याधिविपरीतमौषधं यथा अतीसारे स्तंभनं पाठादि व्या
धिविपरीतमन्नं यथा अतीसारे स्तंभनं मसूरादि व्याधिविपरीतो विहारो यथा उदावर्ते प्रवाहणं हेतुव्याधिविपरीतमौषधं यथा
वातात्मके शोथे दशमूलं हेतुविपरीतमन्नं यथा वातकफज्वरे यवागूः हेतुव्याधिविपरीतो विहारो इत्यादि
धिविपरीतमौषधं यथा वातशोथे दशमूलं वातहरं शोथहरं च हेतुव्याधिविपरीतमन्नं यथा वातकफग्रहण्यां तक्रं वातकफहरं ग्रहणी
हरं च हेतुव्याधिविपरीतो विहारो यथा स्निग्धोत्थे दिवास्वप्नजनिततंद्राविपरीते रात्रौ जागरणमिति अथ हेतुविपरीतार्थकारी औष
धं यथा पित्तप्रधाने ऽपक्वव्रणे उष्णोपनाहः हेतुविपरीतार्थकारी अन्नं यथा पित्तशोथे विदाह्यन्नं हेतुविपरीतार्थका
री विहारो यथा वातोन्मादे त्रासनमिति अथ व्याधिविपरीतार्थकारि औषधं यथा वमने मदनफलादि व्याधिविपरीतार्थकारी
अन्नं यथा अतीसारे विरेचकं क्षीरं व्याधिविपरीतार्थकारी विहारो यथा छर्द्यां वमनं तथा अतीसारे विरेचनं
विरेचकं दुग्धं हेतुव्याधिविपरीतार्थकारी औषधं हेतुव्याधिविपरीतार्थकारी विहारो यथा गुर्वादिजो पा

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

नि॰ मा॰ विपेवाविपं हेतुव्याधिविपरीतार्थकारित्वं । यथा सन्न्यासोत्थे मदात्यये मद्यकरं मद्यं हेतुव्याधिविपरीतार्थकारी विहारो यथा व्यायाम
२ जनितं मूढवाते जलप्रतरणरूपो व्यायाम इति एवमपरे विकल्पाः औषधान्नविहाराणामित्युपलक्षणं तेन देशकालादयोपि बोद्धव्या हि
ताबंधात्सुखप्रदत्वेन सुखानुबन्धो व्याधिरामयस्य सात्म्यमिति स्मृतः एवंविधाद्गुणविपरीतो यथा आहारोपि विहारस्तद्विपरीतेन सत्याधिसात्म्या [illegible]
संवत्सरेकेण [illegible] विपरीतगुणैर्युतैः सात्म्यमिति सात्म्यरूप इष्टं तं वा य्यमेवच इति उपशयकथनप्रस्तावादनुपशयोपि व्याख्यायते
द्विपरीत इत्यादि अतो यथा निर्दिष्टलक्षणउपशयाख्यो विपरीतलक्षण औषधान्नविहाराणामुपयोगः अस्वरूपः सोपशयमुच्यते स एव
व्याधेरसात्म्यमिति संज्ञितः अभिमतत्वेन संकेतितः इति अथ संप्राप्तिलक्षणमाह यथेति येन प्रकारेण दुष्टः कुपितो वातादिर्यथा दुष्टः
तेन यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुसर्पता देहमनुधावता सन्निवेशविशेषेण गच्छता प्रतमियं यानिर्वृतिरुत्पत्तिर्निर्दिष्टा सा संप्राप्तिः सा च जातिरागतिश्च
कथ्यते पर्यायशब्देन व्याधिजन्मसंप्राप्तिरित्येके यथा ज्वरस्य आमकेत्यादि लक्षणं उक्तिना आमलानामामशयप्रवेशेन तथा चक्रोतोनि
रोधेन तथा पक्तिस्थानात् ज्वलननिरसनेन तथा च तेनैव जाठरेण वह्निना तथा निःसरणेन सकलगात्रमनुधंगकृतेन एवंविधया संप्राप्त्या ज्व
रोयमिति निश्चीयते एवमतीसारादिष्वपि चिंत्या संप्राप्तिः अथ संप्राप्तिभेदानाह संख्येति सा च संप्राप्तिः संख्याविशेषेण भिद्यते संख्याच

व्याध्यसात्म्येति संज्ञितः १० इत्युपशयः यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिराग
तिः ११ इति संप्राप्तिः नामान्तराणि संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति
१२ इति संप्राप्तिभेदः दोषाणां समवेतानां विकल्पोंऽशांशकल्पना स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् १३

विकल्पस्तस्मात् सा संप्राप्तिर्भिद्यते संपद्यते तत्र संख्याविशेषो यथाष्टावेवास्मिन् ग्रन्थे वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति एवमपि पंचकासा इति पंचगुल्मा इ
त्यादि एवमादयः संख्याविशेषाः संप्राप्तिभेदाः संख्यानन्तरं विकल्पं विवृणोति दोषाणां समवेतानां दोषाणां वातादीनां समवेतानां मेलकस्थितानां व्याधौ
संघटितानां यांशांशकल्पना सा विकल्पः अंशांशकल्पना अनेकविधविशेषो वातादिस्थित [illegible]
को यथा किंसर्वं वातः सर्वैर्गुणैः कुपितः किं त्रिभिः किं द्वाभ्यां किमेकेन किमिदं पित्तं सर्वैर्गुणैः कुपितं किं त्रिभिः किं द्वाभ्यां किमेकेन किं कफः सर्वैर्गु
णैः कुपितः किं त्रिभिः किं द्वाभ्यां किमेकेनेत्यादिका कल्पना तथा [illegible] वायो रौक्ष्यलाघववैशद्यशैत्यादिगुणस्य एवं गुणः कषायो रसः का
[illegible]
[illegible] सितः एवं सर्वेरेव [illegible] का॰ २॰
[illegible] ३

क्रियाः दोषाणामिति [illegible] समवेतानामिति [illegible] सन्निपातमयोग्य [illegible] सर्वे [illegible] कुपितः
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] प्रतिरोगाय निदानमु [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणं नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलं १४ इत्युक्तं निदानं पंचकमुपसं
हृति इति प्रोक्तो निदानार्थस्तं व्यासेनोपदेक्ष्यते सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विवि
[illegible]
[illegible] कतिपयान् रोगान् आह [illegible]
[illegible] इति [illegible] कुपितः निदान [illegible]
निदानार्थः [illegible]
[illegible] कुपिता विकृति [illegible]
[illegible] निदानं कारणं [illegible]
[illegible] रोगस्य [illegible]
निदानार्थ [illegible] सन्निपात [illegible]
[illegible] ज्वरादि [illegible]
[illegible] ज्वरादि [illegible]

निः माः [illegible] ४

[illegible]

ध्यं हि तसेवं नं निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलभ्यते १५ अत्रैव दृष्टान्तमाह तद्यथा ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते रक्तपि
त्ताज्ज्वरस्ताभ्यां श्वासश्चाप्युपजायते १६ प्लीहाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोफ एव च अर्शोभ्यो जाठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजाय
ते १७ दिवास्वप्नादिदोषैश्च प्रतिश्यायश्च जायते प्रतिश्यायादथो कासः कासात्संजायते क्षयः १८ क्षयो रोगस्य हेतुत्वे
शोषस्याप्युपजायते ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाद्धेत्वर्थकारिणः १९ उभयार्थकरा दृष्टास्तथैवैकार्थकारिणः कश्चिद्धि रो
गो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति २० न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुरुतेऽपि च एवं कृच्छ्रतमा नॄणां दृश्यन्ते व्याधिसंकराः २१ त
स्माद्यत्नेन सद्वैद्य इच्छन् हि सिद्धिमनुत्तमां ज्ञातव्यो वक्ष्यते योऽयं ज्वरादीनां विनिश्चयः २२ [illegible]
: [illegible] ज्वरो दृष्टः [illegible] स्मृतः २३ अथ ज्वरसंप्राप्तिमाह

[illegible] ४

[illegible]

मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः २४ इति ज्वरसंप्रा
प्ति स्वेदावरोधः संतापः सर्वांगग्रहणं तथा युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते २५ इति ज्वरलक्षणं श्रमोऽरति
विवर्णत्वं

[illegible]

[illegible]

वैरस्यं नयनप्लवः। इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु। जृंभांगमर्दो गुरुता रोमहर्षो रुचिस्तमः। अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे। सामान्यतो विशेषेण जृंभात्यर्थं समीरणात्। पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनंदनं। इति ज्वरपूर्वरूपं। वेपथुर्विषमो वेगः कंठौष्ठमुखशोषणं। निद्रानाशः क्षवः स्तंभो गात्राणां रौक्ष्यमेव च। शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं गाढविट्कता। शूलाध्माने जृंभणं च भवंत्यनिलजे ज्वरे। इति वातज्वरः। वेगस्तीक्ष्णोतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः। कंठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते। प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्छा दाहो

[illegible]

[illegible]

मदस्तृषा। पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च। इति पैत्तिकज्वरः। स्तैमित्यं स्तिमितो वेगः आलस्यं मधुरास्यता। शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तंभस्तृप्तिरथापि च। गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोतिनिद्रता। प्रतिश्यायोरुचिः कासः कफजेक्ष्णोश्च शुक्लता। इति श्लेष्मकज्वरः। तृष्णा मूर्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा। कंठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोरुचिस्तमः। पर्वभेदश्च जृंभा च वातपित्तज्वराकृतिः। इति वातपित्तज्वरः। स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च। शिरोग्रहः प्रति

[illegible]

नि॰मा॰ प्रवर्तनं स्वेदस्य आसमंतात्कारणप्रवर्तनं यदुक्तं हारीते शिरोरुक् स्वेदनवश्च कासो ज्वरस्य लिंगं कफवातजस्येति स्वेदनवः स्वेदो त्यक्तिः इद
६ मपि लक्षणं विकृतिसमसमवायारब्धे संतापो पिविकस्मेतिमसमवायारब्धः मध्यवेगो नातितीव्रो नातिमन्द इति श्लेष्मपित्तज्वरमाह लिप्ततिक्ते
त्यादि लिप्तं पिच्छिलं तिक्तमुखत्वं लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा निद्रा अतिमोहः मोहो मूर्च्छा अन्यत्स्पष्टं अथ सन्निपातलक्षणमाह क्षणेत्यादि [illegible]
भिः संबध्यते सास्रावे अश्रुयुक्ते कलुषे आविलवर्णे निर्भुग्ने विस्फारिते इति भेदः अतिकंटकेन इति [illegible] सस्वनौ सशब्दौ स्वनसहितौ गा॥
[illegible] कर्णाविवतः शूको धान्याग्रस्य कंटकाकारः अन्येऽपि [illegible] प्रलापो [illegible] अन्यविपरीतपदार्थ
नं स्यात् [illegible] परिदग्धवत् कृष्णवर्णा खरस्पर्शा कर्कशा जिह्वा [illegible] स्रस्तांगता [illegible] ष्ठीवनं
[illegible] कफसहितं शिरसो लोठनं इतस्ततः शिरश्चालनं स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिरेणाल्पशो दर्शनं [illegible] कृशत्वं नाति
गात्राणां नातिदौर्बल्यं गात्रदोषपूर्णत्वात् प्रततं निरंतरं कूजनं कंठस्य कोठानां [illegible] मंडलानां [illegible]

श्वासः कासः स्वेदाप्रवर्तनं संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः इति वातश्लेष्मकज्वर लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः का-
सोऽरुचिस्तृषा मुहुर्दाहो मुहुः शीतं श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः इति श्लेष्मपित्तज्वरः क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसंधिशिरोरु-
जा सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कंठः शूकैरिवावृतः तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासश्वा-
सोऽरुचिर्भ्रमः परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्तांगता परं ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च शिरसो लोठनं तृष्णा
निद्रानाशो हृदि व्यथा स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कंठकूजनं कोठानां

[illegible] कोठ इति निगद्यते [illegible]
[illegible] पाकः [illegible] गुरुत्वमुदरस्य [illegible] चिरकालेन
पाकः [illegible] स्वेदेति [illegible]
[illegible] सन्निपातेषु [illegible]
[illegible] पिपासा दाहः [illegible] गौरवं [illegible]
[illegible] पिपासा दाहः [illegible] वातश्लेष्म [illegible]
[illegible] पित्तकफौ [illegible] वातो [illegible] ६

[illegible] पित्त [illegible]
[illegible] सन्निपाते [illegible] वातपित्तमध्ये [illegible]
[illegible] वातपित्ताधिके [illegible]
[illegible] कफपित्ते वातमध्ये [illegible] वाताधिके [illegible]
[illegible] वातमध्ये [illegible] पित्ताधिके [illegible] कफहीने पित्तमध्ये [illegible]
[illegible] वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति [illegible]
[illegible] श्वासकासभ्रमो [illegible] सन्निपातः प्रकुप्यति [illegible]
[illegible]
[illegible] सन्निपातः प्रकुप्यति [illegible]
[illegible] सन्निपात [illegible] सन्निपातो यस्य [illegible]
[illegible]

[illegible]
सन्निपातो [illegible] प्रकुप्यति [illegible]
[illegible] सन्निपा [illegible]
[illegible] सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति [illegible]
[illegible] प्रकुप्यति [illegible]
[illegible] निग्रह [illegible]
[illegible] सन्निपातो [illegible]
[illegible] सन्निपातो [illegible]
[illegible]
[illegible] सन्निपातं [illegible]
[illegible] सन्निपात [illegible]

नि॰मा॰ परेन नुबध्नात्यः परस्परं विरुद्धगुणाः विरुद्धगुणानां च संसृष्टैककार्यारंभकत्वेनोपघाते परस्परघातत्वात् दहनतुहिनयोरिति तत्कथं सन्नि
७ पातिकविकारोत्पादक इत्युच्यते इदं चलोक्त दैवाद्वयात् यथा वासवृत्रक्षवान् दैवाद्दोषस्वभावाद्वा दोषाणां सान्निपातिके विरुद्धगुणैः क॥
प्रतिलोपघातः परस्परमिति संक्षेपतः सन्निपातज्वरस्यासाध्यलक्षणमाह दोषे विवृद्धे दोषे मलं पित्तादिक्ष्ले(?) कुप्ते रस मनुदीपमाह विदग्धा
इति तनष्टाग्निलमिति अन्यत्रापि पाकादवगंतव्यं सर्वाणि संपूर्णानि लक्षणानि यस्य स तथा इत्यसाध्यः ततोन्यथा विपरीतः अविव
र्द्धदोषः अल्पलक्षणः कृच्छ्रसाध्यः असाध्यकृच्छ्रसाध्यग्रथानेन सन्निपातज्वरः सुखसाध्यो न भवतीति दर्शितः उक्तं च आतुकिनाम
त्वनासहयो द्वयं सन्निपातं चिकित्सितः यस्तत्र भवेद्देतो सज्जेतामय संकुले सन्निपातार्णवे मग्नं यो मनुष्य तमानयं कस्तेन न कृतो ध
र्मः को वमत्रो नमो दीतिः कस्मात्तेपि सन्निपातज्वरस्य मोक्षवधयोरवधिकालो दर्शितः सप्तमे इति वाताधिकः सप्तमे दिने पित्ताधिके दश

स्थावरस्थावराणां मन्दानां च स्रोतसां संसृष्टानां मलानां बद्धत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः इति सन्निपातज्वर दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा॥ सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा॥ सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च॥ पित्तकफानिलवृद्ध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् हन्ति विमुञ्चति पुरुषं त्रिदोषजो धातुमलपाकात् इति सन्निपातज्वरस्यासाध ज्वरस्य पूर्वं ज्वरमध्यतो वा ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलशोथः क्रमादसाध्यः खलु कृच्छ्रसाध्यः सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः॥ सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते इत्युपद्रवा

मे श्लेष्माधिके वा द्वादशे मलपाका चिमुंचति धातुपाकाद्धंति धातुपाकलक्षणं तंत्रांतरे नोक्तम् सरस्यमाने च दिनान्तरे नो गात्रेषु बापाक
रुजो च तेषु पक्वेषु वातेषु रुजा त्वचार्त्तः स धातुपाकी कथितो भिषग्भिः तंत्रांतरेष्युक्तम् दशाहाद्द्वादशाहाद्वा सप्ताहाद्वा पित्तश्लेष्मानिलाधिकः श्लेष्म
णा धातुमलानां हन्ति मुञ्चति वा ज्वरः इति सन्निपातोपद्रवमाह सन्नि॰ कर्णमूले दारुणो रोग रुजादि युक्तः तेन शोथ लक्षणोपद्रवेण क॥
श्चिन्मुच्यते प्रकृति कर्मवशादित्यर्थः अथ आगन्तुकज्वरलक्षणमाह अभिघा॰ अभिघातो जोद्दसस्त्रा धातादिना अभिचारः विपरी
तेर्मन्त्रैर्होमादिः स्वबान्धवपादिर्मनः अभिषंगः कामादिनां च तापिनां च संबंधः अभिशापः गुरुब्राह्मणसिद्धादयस्तापस्नादिरम
भिचारयने संवागंतुकज्वरं यथा स्वं दोषैर्जानीयात् उक्तं कामशोकभयाद्वायुरित्यादि अयं च दोषसंबंधः पश्चात्समवानीभवार्थे नककरतिसं आ॰ २॰
सान्तयवसरे निरूपितः आगन्तुकज्वराणां चेवि अमाह श्याबास्य॰ मूर्च्छानुविः कृष्णो वर्णः श्याव वर्ण इत्यमेविषकृते स्यावरादि विषभक्ष ७

ज्वरात्पूर्वो श्रुतिमूलशोथः

पासिकृते विषस्य त्रिदोषकरत्वेपि प्रत्येतत्विसंकरत्वात् श्यावमुखत्वं अतीसारः स्थावरविषस्यांगात्वात् तोदो व्यथा अयं क्रमं ओषः तीव्रोषा
धीगंधघ्राणजे वमथुः छर्दिः अयं कामं कामजे कामजे अभिमतका मिन्या अप्राप्तिनिमित्तजे चित्तविभ्रंशः चित्तस्य कंकंतमघिता सूत्रत्वं यदुक्तं वाग्भटे॥
कामात्कुमोक विद्येश्वा नोनिदाभारति कयः इति त्रयो घंसके वामं भयात् प्रलापो असंबद्धभाषणं वेपथुः कंपः भयात्कोते भरे एवं शोकाद् कोपादित्यो
बोध्यं शोको कात्मलापइति संबंधः अभिशापाभिचारनिमित्त क्षिप्तलक्षणं भवति प्रलापात्प्राबातकार्थः अयं बंधनकार्थः कोपाद्वेपथुः तस्य वातकोपत्वा
तत्र तंत्रे एकप्रकोपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेदिति पित्तकोपि सवाकम्पर्णवाति वेपथुः कंपः अत्र वेपमानो दर्शते न हि इष्टं इष्टेरनुपपन्नं कोपा वेति
वकोपेत्यारोकरुकं सम्प्रमुह्यते नोति यदाह वाग्भटः कोपात्कंपो शिरोरुक् च प्रलापो वमथोक इति मानसं वाक्यविशेषेपि भयकाद्वीनाश्रुगुफादानंदे
प्रजेरातत्यनमीत्क वित्वार्थ इति अभि॰ इत्या चैति च कारान्-अभिचाराज्जे ज्वरे वाहादिकं संमुह्यते नोति यदुक्तं शारीरानुचारिना वाग्भटेन तत्रा
भिचारिके मंत्रैर्हूयमानस्य तप्यते पूर्वं चेतस्ततो देहो विस्फोटैस्तृष्णाभ्रमकलमैः सदाहमूर्च्छैग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः इति अभिचारो मंत्रादिभि
ः भार्यात्तयोः अभिशापः विद्युरुबिद्वानामाक्रोशः भूता॰ भूतानां देवग्रहाणां अभिसंबंधतो भावेतुसंगो भूताभिषंगः अत्र उद्वेगः अचित्तचितता

अभिघाताभिचाराभ्यामभिषंगाभिशापतः आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् इत्यागन्तुकज्वरलक्षणम्॥
श्यावास्यता विषकृते तथातीसार एव च भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ओषधीगंधजे मूर्च्छा शिरोरुग्व
मथुः क्षवः कामजे चित्तविभ्रंशस्तंद्रालस्यमभोजनं हृदये वेदना चास्य गात्रं च परिशुष्यति भयात्प्रलापः शोकाच्च भ
वेत् कोपाच्च वेपथुः अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते भूताभिषंगादुद्वेगो हास्यरोदनकंपनं
कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः भूताभिषंगात्कुप्यंति भूतसामान्यलक्षणाः इति आगंतुकेषु प्र
तिनियत दोषानुबंधः दोषोऽल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरं॥ सं

हास्यं करोति रोदनं करोति कंपनं भवति आगंतुकेषु प्रतिनियतदोषानुबंधमाह काम॰ कामशोकाभ्यां वायुः कुप्यति क्रोधात् पित्तं
भूताभिषंगात् त्रयो दोषाः कुप्यंति भूतसामान्यलक्षणा इति अस्य भूतस्य यदा दिर अभिषंगात् कुप्यंति तस्य लक्षणं वेदनादि सामान्यलक्षणं श्रोतात
यादेश लक्षणानि भूतस्य लक्षणानि भवंतीत्यर्थः तच्च च कर्मण भूमादनियमेरथ्यं अथ विषमज्वरस्य संप्राप्तिमाह दोषोऽ॰ अल्प इति अनेन अबले
कमेर्बलत्वात् कालविशेषे मवाप्य बलवान् भवति अस्य बलवान् स्वनित्य अशम च करोति अहितसंभूत इति अहिताहारादिजनितः
ज्वरोत्सृष्टस्य अहसानि वर्तमानस्य वा अनेन प्रथमतो पि विषमज्वरो भवति इति दर्शयति यदुक्तं आरंभात् विषमो यस्तु यश्च जीर्णतमो ज्वरः

नि॰मा॰ स्तादिकं विषमज्वरं तृतीयादिकं विषमज्वरतन्त्रोक्तमाज्वकिनापठितं तद्यथा यः स्यात् इति संततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ एवं मात्रुग
८ ताः कफस्थानविभागेन संततादिज्वराणां प्रतिनियतत्वात् अत उक्तम् संततो रसः रसस्थो दोषः संततं ज्वरं करोति योदोषोरक्ताश्र
यः सततं ज्वरं करोति सततश्चाद्वः सतस्यापजन्हुः तेन सततमिति जुतोऽस्यैव यदुक्तं चरके रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरमिति
अन्येद्युः सततं सदा तं सातत्याद्यं मन्यमानाः संततो रसरक्तस्था विति पठति तन्नाचतथाहि संतत् संततत्वं सौस्तापरोनञ्चास्तत्यव च
नो तेन संततस्य ऐन सततकस्यानभिधानात् कथमेकदोषः पिशिताश्रितः स दोषः अन्येद्युष्कं करोतीत्यर्थः तेनैव संबंधः मेदोगतोदो
षः तृतीयेऽह्नि कुर्यात् तृतीयकमिति बोध्यं अस्थिमज्जागतो दोषश्चतुर्थे ऽह्नि चातुर्थकं कुर्यात् घोरं कष्टकारणं अंतकं यमसदृशं मारणा
त्मकत्वात् चिरकालीनात्रोगसंकरं च महारोगोत्पादकं इदानीमेकदोषद्विदोषजस्य संततज्वरस्य विगकालावधिमाह कालजक्षणमाह।

दोषोऽनियतात्कालाद्धीतो मान्यात्तथैव च। वेगतश्चापि विषमो ज्वरोऽधिषमस्मृतः॥ इति विषमज्वरसंप्राप्तिः संततो रसर॥
क्तस्थः सततो रक्तधातुगः दोषः कुर्याज्ज्वरं पुंसां सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि अस्थिमज्जागतः पुनः कुर्या
सं॰ च्चातुर्थकं घोरमंतकं रोगसंकरं इति प्रतिनियतत्वात्कालं सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा संतत्या योऽविस
र्गी स्यात् संततः स निगद्यते इत्यवधि अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रमेककालं प्र
वर्तते तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः द्विनद्वयमतिक्रम्य प्रत्येति स चतुर्थकः अधिशेते यथान् मर्व्वी॥

सप्ताहं वा संततामैरंतर्येण सप्ताहादीन् व्याप्य अविसर्गी अत्यागशीलः स ज्वरः संततः अयं च रसरक्तसाध्यः तथा चोक्तं तंत्रांतरेण सं
ततज्वर एवान्यः स्यात्पोडव जकारकः एकदोषो द्विदोषो वा रसरक्तसाध्यः प्रकीर्तितः इति यथा च वार्तिकः सप्तरात्रेण द्वाररात्रेण येन्द्रिकः श्लैष्मि
को द्वादशाहेन ज्वरः पाकमियर्ति इति पूर्वमसमवेतत्वात् ननु कथमस्य विषमज्वरे पाठः यदुक्तं खरनादेन ज्वराः पंच मोक्षायेष्वं स
ततकाद्यः चत्वारः संततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वरा इति मुक्तानुबंधित्वं विषमत्वं विमुच्यानुबध्नातीति तच्चात्र नास्त्येव। अस्यापि तथानुमा
नात् तथाचेतन्नक्षणे चरकः विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यक्तलक्षणः दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते सततकादीनां का
लानुवर्त्तित्वेन लक्षणमाह अहोरात्रे कालाः षट् पूर्वाह्नमध्याह्नपराह्नप्रदोषार्धरात्रप्रत्यूषाः पूर्वाह्नप्रदोषयोः कफस्य कालः मध्या
ह्नार्धरात्रयोः पित्तस्य अपराह्नप्रत्यूषयोर्वातस्य पूर्वाह्नादीनां षण्णां कालानां मध्ये कालद्वयमनुवर्तते वेगं करोति सततः अन्येद्यु
ष्कज्वर एककालमनुवर्तते वेगं करोति अहोरात्रात् अन्यस्मिन्नहोरात्रे एककालमागच्छतीति तृतीयकः तृतीयेऽह्नि एककालमित्यागः इ॰
ति संबध्यते चतुर्थकश्चतुर्थेऽह्नि त्वत्राप्येककालमिति एवं दोषकालावितिरश्चानः यदुक्तं तत्र दोषोत्कर्षापकर्षाभ्याम् अधिककालत्वं

मकालत्वमपि ज्ञातव्यं ज्ञातव्यं नतु नियमः एवं चत्वारो विषमज्वराः यदुक्तं खरनादेन ज्वराः पंचमो नेति एतां चान्यत्र किंचिदत्र रक्तगतादेवांगतद्यः
समवायात् अहोरात्रादहोरात्रे स्थानात्स्थानं प्रपद्यते तत आमाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरं कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि सततो
न्येद्युष्कं त्र्याख्यं चतुर्थान् सप्तकेकान् इति अस्यार्थः आमाशयहृदयकंठशिरःसंधयः पंच श्लेष्मस्थानानि एषु स्थिते दोषे यथासंख्यं सत
तादयः क्रियंते तत्रामाशयस्थितेन दोषेण सततः क्रियते परं द्विकालेन च सर्वदा आमाशयस्थाप्यासर्वदाश्रसंगः अहोरात्रेषु कालेषु केषा॥
कालापेक्षया अत्यासन्नहितत्वात् कंठस्थितेन दोषेण एकस्मिन् दिने हृदयमागम्यते अपरस्मिन्नामाशयमागत्य ज्वरमारभ्यते तृतीयकः एवं शि
रसि स्थितेन दोषेण कंठहृदयामाशयान् त्रिभिर्दिनैः क्रमेणाप्य चतुर्थकः क्रियते पुनः संस्थानगमनं तु दोषाणां कृतवेगत्वेन लाघवात्
वेगादिनैकमवति संधिस्थितेन दोषेण प्रलेपकः संधयामाशयाद्योऽपि संतीति सर्वदा भवति अविषमो व्ययं विषमसदृशत्वात् पठितः कफा
स्यानोत्पादकानुरोधाचु प्रलेपकस्यहईदेशोपदेशे कृते परकायसन्ततमात् केचित् केवलमाचार्या विषमज्वरं तत्त्वाविभ्यो स्थं कथयंति अतश्च विव
षमज्वरे दैवव्यपाश्रयं व्रजितोमासिन्नताविषं युक्तिव्यपाश्रयं कषायपानादि दोषविपरीतं विधीयते कर्म साधारणं तस्मात् तृतीयकचतुर्थकेत

लं कालेप्ररोदसिष्ठ बीजं तथा धातुस्थो दोषः कालेप्रकुप्यति इति सभ्यकाः केचिद्भूतानियंगात्स्थं वदंति विषमज्वरं
इति पः कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः चतुर्थको दर्शयति
प्रभावं द्विविधं ज्वरः जंघाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसंभवः कद्द्वा कायं पुयः एवं गच्छति सोनिलात्मकः मध्यका
यं तु गच्छति पूर्वं यस्तु सपित्तजः पूर्वं गच्छात्यधः कायं श्लेष्मतः द्वयं चतुर्थकः विषमज्वरएवान्यः स्याच्चातुर्थकवि

कसाधारणमित्येव व्यवाश्रयः मितिव्याजस्तु तेत्रअतदोषभेदेन तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणांतरमाह कफपि॰ तृतीयस्त्रिविधो भवति कथं
कफपित्तत्रिकग्राहिवेदनयात्रिकग्राहि पित्तकस्यतान्तस्थानत्वं तकयतत्र द्विंत्वं पित्तकफौ अन्यस्थानगमनेन पूर्वं जौवेगं कुरुतः ज्ञायते सह
तिस्थानं दोषाणां शरीरोपरिधावतोयवसंगः स्ववैगुण्याद्यभिहतः प ज्ञायते इति एवमन्यस्थानगमनेन पृष्ठग्रहं केवि वायो वातक
फात्मको ज्वरो वेदनया पृष्ठग्राही वातपित्तात् वेदनया शिरोग्राही एवं त्रिविधः चातुर्थकं द्विप्रकारः दर्शयति जंघाभ्यां श्लैष्मिकः आ
निलसंभवः शिरसः वेदनयैत्यर्थः चातुर्थिकः पित्तेन सन्क्रियते इत्येके व्याधौ स्वभावत एव गजगेन्द्र वातिनरक्त चातुर्थिकाविपर्ययकाश्रि
इति वदंति चातुर्थको नाम गदो दारुणो विषमज्वरः शोषणः सर्वधातूनां व्याधिमानः त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिल कपि
त्तपित्तमेव तु कफश्च वत्सभावतइत्यादि अत्राह अनुबंधमात्रे पित्तेन व्याप्तं कथमेवाघातीति स्थानविशेषाभिधानात् मागमपृतंत्रे
स्थानमप्युक्तं कट्टकाः नस्यास्थायेन कफवाताभ्यां न ज्वतीति वेष्टिक चातुर्थक ज्वरकारि तिमीरदाहसः मलसंनवादितिमंतव्यं चातु

नि॰ मा॰ र्थिक विपर्ययमाह विषमः चातुर्थकविपर्ययो यो विषमज्वरः मध्याह्नमिति मध्याह्नादि नं ज्वरयति एकं विमुंचति एवं द्वितीयकतृतीयकेविप
९ र्ययो वाच्यः अत्र दोषविकृतिरेव नानाविधा हेतुरिति पूर्वोक्तेषु कफस्थानविभागेषु स्थित्वा दोषो द्वित्रिचतुर्विपर्ययं करोति कफस्थानेषु ना
तिष्ठन् दोषो द्वित्रिचतुर्थविपर्ययाख्यान् करोति विषमान् कथं साधनात् नानाविधा एव विषमज्वरा दृश्यन्ते एषां यथा ... श्लेष्मणो
दृष्टैव धर्मात् ... विषमज्वराणामुपन्यासः ... विषमो दाहं न करोति ...
... तिक्तत्वमथ वायुना ... विषमज्वरे इति वातबलासकज्वर
माह नित्यमिति वातबलासकाख्यो ज्वरो ... वातबलासकी नरः तेन ज्वरेण ... शोथी ...
... नित्यं मन्दज्वरो मन्दवेगः नित्यं सततं वातबलासकारब्धत्वात् वातबलासकः ...
... इति श्लेष्मकृते प्रलेपकं ॥

पर्ययः अहोरात्रं ज्वरयति दिनमेकं विमुंचति इति ॥ नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति स्तब्धांगः श्ले
ष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥ इति वातबलासक प्रलिंपन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च मन्दज्वरविलेपी च सशीतः स्यात्
प्रलेपकः ॥ इति प्रलेपकः विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते तेनार्धं शीतलं देहे चार्धमुष्णं प्रजायते ॥ इति विषमज्वर
विशेषः

वातबलासकं वा कफाधिकत्वेन ... कथं श्लेष्मभूयिष्ठ इति ... वातबलासक ...
... प्रलेपकमाह प्रलिंपन्निति मन्दज्वरश्चासौ विलेपी च मन्दज्वरविलेपी विलेपित्वं चास्य यस्मात् घर्मेण स्वेदेन गौरवेण गुरुत्वेन ...
ति गात्राणि स प्रलेपकाख्यो ज्वरः शीतयुक्तः अयं च कफपित्तजः ... प्रलेपकः स्यात् ...
... विषमज्वरविशेषमाह विदग्ध इति ...
... शरीरस्य ...
... तेन गात्राणि ... हस्तपाद ५

... श्लेष्मा ... त्वक्स्थौ ... पित्तं ...
... तयोः ...
... विषमो दाहं न करोति ...
... दाहं करोति ...
... दाहं करोति ...
... दाहशीतादिः संसर्गजो ... दाहपूर्वकः कष्टः ...
... संसर्गजाविति ...
... संसर्गजावि

काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः । तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः ॥ इति ... त्वक्स्थौ श्लेष्मानि
लौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च करो त्यादौ तथा पित्तं ... तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥ द्वावे
तौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्य
तमश्च सः ॥ गुरुता हृदयोत्क्लेदः सदनं छर्द्यरोचकौ रसस्थे तु ज्वरे लिंगं दैन्यं चास्योपजायते ॥ इति रस धातुगतज्वरः
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ प्रलापः पिडिका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणां ॥ इति रक्तगतज्वरः पिंडिकोद्वेष्टनं तृष्णा
सृष्टमूत्रपुरीषता ऊष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ इति मांसगतः

... विषमज्वरा ...
... विषमज्वरेषु ...
... विषमज्वरकारणमिति ... धातुगतज्वरमाह
गुरुता ... रसस्थे ... ज्वरे ...
... रक्तमिति ...
...
... मांसगत ...

निः माः अतिस्वेदो मेदोगतत्वात् तद्विकृत्यैव दौर्गन्ध्यं गात्रस्य ... असहिष्णुता वेदनासहत्वं क्रोधान्वमिति कार्तिकः अस्थिगतमाह भेदोऽस्थ्नामिति भेदः कलनं व
१० लिनि सार्थः कूजनं कूथनं ... मिति तिपठंति ... मज्जागतमाह तमःप्रवेशनेहिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा
: तमःप्रवेशनं अन्धकारप्रविष्टस्येवार्या संभवतिः ... इति ... निदाने ... मर्मच्छेदो हृदयमुच्यते ... इति कार्तिकः त
... मर्मच्छेदः शुक्रगतलक्षणमाह शेफसः ... ज्वरे ... शुक्रस्थानगतत्वेन मरणं प्राप्नुयादिति ... अनु
... मरणमिति ... सर्वशरीरगतस्यापि शुक्रस्यापि शुक्र
... क्रमेण प्राकृतमाह ... वर्षादि ... विशेषतः इति ... शुक्र
... विसर्गः ... इति ...
... ज्वर इति ... साध्यो ... अस्थिमज्जागत ... ज्वरस्य साध्यासाध्य

मेदःस्थे स्वेदस्तृष्णा मूर्छा प्रलापः छर्दिरेव च दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानि मेदस्थे चासहिष्णुता ॥ इति मेदोगतः ॥ भेदोऽस्थ्नां कूजनं
श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च विक्षेपणं च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ इति अस्थिगतः ॥ तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्त-
था अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मच्छेदश्च मज्जगे ॥ इति मज्जागतः ॥ शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः मरणं प्राप्नुयात्तत्र शु- गतः
क्रस्थानगते ज्वरे ॥ इति शुक्रगतः ॥ वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतः श्चानिलो-
द्भवः ॥ वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरं कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्यानुबलं कफः तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्रना-

... माह वर्षा वर्षादिषु ऋतुषु वाताद्यैः क्रमाद्यो ज्वरः स प्राकृतः वर्षासु वातिकः शरदि पैत्तिकः वसन्ते श्लैष्मिकः अस्माद्योऽवैकृतः
अस्माद्न्योऽवैकृतः यथा वर्षासु पैत्तिकः शरदि श्लैष्मिको वसन्ते वातिकः स इति वैकृतो दुःसाध्यः ... साध्यः प्राकृतः इति यदुक्तं प्राकृतः सुखसाध्यः
वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः वर्षादिषु ऋतुषु वाताद्यैः क्रमात् यो ज्वरः स प्राकृतः वर्षासु वातिकः शरदि पैत्तिकः वसन्ते श्लैष्मिकः
... वसन्ते ... तिअनिलोद्भवः प्राकृतो दुःसाध्य ... विशेषार्थमुक्तं क्रमात् वर्षाः ... संचित
त्वात् वर्षासु दुष्टः कुपितो वायुः पित्तश्लेष्मान्वित इति ... ज्वरं कुर्यात् ... कालप्रकृत्या
... वर्षास्वपि ... इति ... पित्तं शरदि दुष्टं ज्वरं कुर्यात् ... वसन्ते ...
पित्त ... शरदि वर्षासु संचितत्वेनेति तस्य पित्तस्य ... कफः ... ज्वरयोः काः रः
... कफपित्तेन ... कस्मात् विसर्गाच्च हेतोः ... वर्षाशरद्वसंताः वि १०

... प्राकृतत्वात् ... कफप्रकृत्या विसर्गस्यैव ...
... इत्यर्थः ...
... कफपित्त ... इति ...
... कालेऽ यथास्वं ... प्रकोप ... इति ... दोषा
... निदानोक्तानुपशयो विपरीतः दोषाहारादा
... उपशायिता ... अन्तर्वेगस्य ... कारणोऽ
... अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् एवं बहिर्वेगरेत्वेर्वि
... इति पठंति ... संतापो ... बहिर्वेगमाह संतापोऽभ्यधिकोर्गाह्य

त्ययः कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ कालेयथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव च निदानोक्तानुपशयो विपरीतोप-
शायिता इति कालभेदेन साध्यासाध्यलक्षणं ॥ अन्तर्दाहोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः संध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोवि-
निग्रहः ॥ अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ॥ संतापोऽभ्यधिको बाह्यस्तृष्णादीनां च मार्दवं ॥ बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सु-
खसाध्यत्वमेव च ॥ इति अन्तर्बहिर्वेगलक्षणं ॥ लालाप्रसेको हृल्लास हृदयाशुद्ध्यरोचकाः तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरु-
गात्रता ॥ क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान्ज्वरः ॥ आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजं ॥ भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो व-
र्धयति ज्वरं शोधनं शमनीयं च करोति विषमज्वरं ॥ इत्यामज्वरः ॥ ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः मलप्रवृत्तिरुत्क्ले-

... इत्यादि ... इति ... साध्यत्वं ...
... इति ... लालाप्रसेको ...
... ज्वरः
... विषमज्वरं ...
...
... ज्वरवे
गोऽधिकं भवति ... पच्यमानस्य दोष ... लक्षणानि ... पच्यमानज्वरलक्षणमाह ... तस्याः ...

नि॰ मा॰ क्षुत्क्षामता कृशत्वं ज्वरमार्दवं ज्वराल्पत्वं दोषप्रवृत्तिं वायोः प्रवर्तनं गुदेनेति गौडः उत्साहः इत्यत्र आशासहः इति पठंति अत्र हि नास्य रतः एतानि निरामज्व
११ रलक्षणं ज्वरस्य साध्यलक्षणमाह बलवत्स्विति बलवत्सु बलयुक्तेषु पुरुषेषु ज्वरः साध्यो भवति यदुक्तं बलाधिष्ठानमारोग्यमिति अल्पदोषेषु अनुपद्र
वः ज्वरस्योपद्रवा हि काश्यपः यदुक्तं तंत्रांतरे कासो मूर्च्छारुचिश्छर्दिस्तृष्णातीसारविड्ग्रहाः हिक्काश्वासोऽङ्गभेदश्च ज्वरस्योपद्रवा दश इति ज्वरस्यासा
ध्यलक्षणमाह हेतुभिरिति यो ज्वरो बलिभिः प्रबलैर्हेतुभिः कारणैर्जातः स तथा बहुलक्षणः संपूर्णलक्षण इत्यर्थः स असाध्यः यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनो
भवति सोऽपि ज्वरः प्राणांतकृत् मारणात्मक इत्यर्थः उभयमसाध्यमेव चिकित्सितमात्रेण पिंडिं यथा किंरूपादि संग्रहणलक्षणं अपहंति सोऽपि साध्यरूपोऽपि
दृष्टः अन्येऽपि रोगा उपेक्ष्यमाणा इंद्रियमुपघ्नंति असाध्यत्वं वा अधिरोहंति एवमुक्तलक्षणोऽप्यसाध्य एव चिकित्स्यमान एव बोधव्यः इंद्रियाणि श्रोत्रत्व
क्चक्षुर्घ्राणरसनस्पर्शनं चेति पंच बुद्धींद्रियाणि उभयात्मकं मनः एवमेकादशेंद्रियाणि अपरमसाध्यलक्षणमाह ज्वरक्षीणस्य शूनस्य चेति वृ
द्धस्य पुरुषस्य ज्वरक्षीणस्य गंभीरो दैर्घरात्रिकः गंभीरोऽन्तर्धातुस्थः अपथ्यागंभीरदश गंभीरः यत्र वातादीनां निश्चयः कर्तुं न शक्यते अन्यो गंभीरेण

दः पच्यमानस्य लक्षणं इति पक्व॰ क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवं दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणं इति नि
राम॰ बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ज्वरः प्राणांतकृद्यश्च शीघ्रमिंद्रि
यनाशनः इति साध्यासाध्य॰ ज्वरक्षीणस्य शूनस्य गंभीरो दैर्घरात्रिकः असाध्यो बलवान्यश्च केशसीमंतकृज्ज्वरः इ
ति गंभीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यंतर्दाहेन तृष्णया आनद्धत्वेन दोषाणां कासश्वासोद्गमेन च इति गंभीरल॰ आरंभाद्वि
षमो यस्तु यस्य वा दैर्घरात्रिकः क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गंभीरो यस्य हंति तं विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितो

ऽपि गंभीरो दैर्घरात्रिकश्चेति दीर्घरात्रानुबंधीति अक्रूरः दीर्घमेकाकृपां रात्रिमनुवर्तत इति रात्रिकः असाध्य इत्यर्थः केशसीमंतकृदिति अकस्मात्केशेषु
सीमंतात् करोतीत्यर्थः शुक्लंबतेऽंतरे केशाः सीमंती नो धस्य संहिते विनते जलैः कलंतिका हि यस्मात्पिशोऽपि ज्ञातिमृत्युवे दलिक्षकृतो केशसा
ध्य गंभीरज्वरलक्षणमाह गंभीरः आनद्धत्वेन दोषपुरीषविरेकः गंभीरस्यासाध्यलक्षणमाह आरंभा॰ आरंभात्प्रभृति यस्य विषमो ज्वरः सोऽसा
ध्यः एतद्धि विषमत्वेन सततादिरूपं तं बोधव्यं न तु विषमत्वेऽरोगादिना दैर्घरात्रिकः पूर्वं व्याख्यातः न तु न सक्तिः तंत्रांतरे यथा कदा तत्र अधिका
र्थप्रतिपादनार्थमिति ख्यापयंति अतिरूक्षस्येत्यत्र निमित्तं रूक्षस्य निपातं पथ्यं नेच्छेत् तत्र सर्वत्र निष्फारितनेत्रस्य इत्यर्थः अन्यदप्यसाध्यलक्ष
णमाह विसंज्ञस्ता॰ विसंज्ञः संज्ञाविकलः ताम्यति प्रमुह्यति शेते निपतितोऽपि वा इति शेते निपतित एवासनो स्थातुं असमर्थः शीतार्दितो बहिः अंतर्दा
हवान् अन्यदप्यसाध्यलक्षणमाह यो हृष्ट॰ हृष्टरोमा दिनः हृदि संघातशूलवान् संघातरूपेण वस्तुना शूलीलकारिणा आक्रांतमिव वक्त्रे॰ः
वक्त्रेणैवोच्छ्वसिति नासिकाभ्यामुच्छ्वासानां प्रकारेण दुर्बलानि तिर्यक्त्रेण वक्त्रेणैवोच्छ्वसिति एवकारेण नासिकाभ्यां व्यवच्छिनत्ति व्याख्यातारः॥ ११
ऽपि वा शीतार्दितोंऽतरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान् वक्त्रेणैवोच्छ्वसिति तं ज्वरो हंति १

मवरश्वास इत्यर्थः लक्षणांतरमाह हिक्का॰ हिक्काश्वासतृषायुक्तमिति एकेनाप्यतिबलवतासाध्यत्वं मूढं मोहयुक्तं विभ्रांतलोचनं भ्रांतप्रेक्षणं बलितलो
चं वा संततोच्छ्वसितं निरंतरोच्छ्वासं लक्षणांतरमाह हतप्र॰ हतप्रभाणि स्वविषयाग्राहीणि इंद्रियाणि यस्य स तथा अथ बाद तामसादीनि
इंद्रियाणि यस्य स तथा अरोचकनिपीडितं इत्यस्य स्थाने केचित् पादं पठंति दुःखानामनुपहृतमिति दुःखान्मामेव दृष्टांतः कारणं उपहतमुपद्रवयुक्तं
दुःखामिरूपहृतमिति पाठांतरे रागस्यादिभिर्युक्तमित्यर्थः गंभीरो नवेगः तीक्ष्णोतिदुःसहो बहिरंतरम्लानात्यार्तं पीडितं एतेन क्षामक्षीणगंभीर
रं विवर्जयेत तीक्ष्णो बहुगंभीरार्तमिति अन्यान्यपि प्रत्यारोग्यक्षामि लक्षणानि दृष्टानि तद्यथा पैतेम हृपिवेन साध्यं स्वभेयः कथ्यतेऽनुना सघोरं ज्व
रवात्स्वा न ज्ञापनं वमक्रूते ज्वरः पूर्वाहिकोहिको यस्य रूक्षकासस्य दारुण बलमांसविहीनस्य यथाप्रेत स्ततो यमः ज्वरोऽपरस्यापरांहे तुष्टे
ष्काससम्यग्दारुणः बलमांसविहीनस्य यथाप्रेतस्तथैव सः ज्वरोदपि पराहे भवनाय स्य श्वेवरः प्रभवतेन गौ जपज्वरोपसृष्टस्य दुर्जुर्जयक्षीवशिथि
लोत्तरौष्ठस्य इत्यर्थः वस्तुतस्तस्मिन् प्रतिपिछिलत्वात् शीतस्य जंतोः परितः सरत्वात् स्वेदो जलगते हिमवन्नरस्य शीतार्दितस्यातिकफपित्तलभ्य
कं वरिष्ठता यस्य नयानि वक्रोक्तं यमस्येति गदे समर्थः॥ ज्वरस्त्वज्ञातः प्रज्ञात्रारिम्लानीपुनिवर्तते इत्यादि क्रमेण ज्वरस्य साध्यासाध्यत्वं
यदुक्तं न ज्ञातिवात्सल्यपोर्द्धृष्ट्य ज्वरमुक्तिपूर्वरूपमाह दाहः स्वे॰ ज्वरमोक्षकाले एतावद्दारीक्षा कुर्वति लक्षणं भवतीति शेषः विभिदिति वि

मानवं इति गंभीरसाध्यासाध्य हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढं विभ्रांतलोचनं संततोच्छ्वसितं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः हतप्रभेंद्रि
यं क्षाममरोचकनिपीडितं गंभीरतीक्ष्णवेगार्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कंपो विड्भेदसंज्ञता कूजनं
चापि वैगंध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे इति ज्वरमुक्तिपूर्वरूपं स्वेदो लघुत्वं शिरसः कंडूः पाको मुखस्य च क्षवथुश्चान्नलि
प्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणं इति ज्वरमुक्तिलक्षण विगतक्लमसंतापमव्यथं विमलेंद्रियं युक्तं प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात्तु रु
षमज्वरं देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वं स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगिमनोऽन्नलिप्सा कंडु

श्चेवः अनंतर मास तानाम क्षुदनेकपनं यदुक्तं ज्वरमोक्षे धृतकष्टः कुरुकूणिति विवर्णिनस्तथा मरण्यादा मनुजः प्रकृतिस्थोऽपि मलत् दाघोमोक्षका
लेऽपि जायते ततोऽनरः ज्वरमनुच्छिद्यमानकुत मिति ब्रष्टिनकृति येतां धर्मी अतः सनी च गात्रेन नृदोषकर्यं विनाशन बाधिनिर्वर्तिः क्षीणश्चेदपः कथंमवा
मिधं लक्षणं कुर्यात् प्रत्यनीकाभ्यासात् क्षीणोऽपि बिना का कालेऽस्य शांकेषु व्रीयत यथानिर्वाणवस्यो दीपो विशेषात् प्रज्वलति अथवा दोषानि
मनानां दोषापगमनक्लमादक्षात्मयः प्रत्यागतरूपवानरूपरिदोषमानतरू मं ऊर्ध्व जिह्वरवरकंपनमिति एतद्धि दारुणमारम्यलक्षणं त्रिदोषजे भवति न सर्व
त्र एतन्नंतरमालुकेः प्राह त्रिदोषजे ज्वरेऽपि नरवेगं प्रधानजे लक्षणमिदं कालेऽस्याव्याख्यानं मलरहितमनमिति ज्वरमुक्तिलक्षणमाह स्वेदो लघु
त्वस्येवं विधलक्षणं भवति स्वेदो प्रमर्षो पुत्रोत्तमं स्पर्शवान् लघुत्वं गात्रस्य शिरसः कंडूरिति स बाधि ज्वरसंश्लेष्मो विशोषणमात् श्लेष्मणः स्थिर्य

निः मा: सवृक्षरे सः स्थाने अस्या धारणा मलक्षणं कहुं जनयति व्याधि महिम्ना नान्यत्र स्थानद्दति वदंति पाकोमुखस्येति कज्वरोष्मको पित्तपित्तात् ... [illegible]

१५. ... विकारपरमत विगमक्लमसंतापं मव्यथं विमलेन्द्रियं युक्तं प्रकृत्येति सत्वेश्वविद्यात् पुरुषमज्वरं ॥ ... [illegible]

... [illegible] ... विगतज्वरलक्षणानि ॥ ... ज्वरनिदानसमा

प्तम् १ ॥ ... ज्वरातिसार ... ज्वरानंतरमतीसारमाह ॥ गुर्वतिः ... [illegible]

... [illegible]

... [illegible] ... पुनरध्यशनमतमिति अजीर्ण

असंधि विगतज्वर लक्षणानि ॥ इति ज्वरनिदानं समाप्तम् १ ॥२॥ अथातीसार माख्यते गुर्वतिस्निग्ध रुक्षोष्ण द्रवस्थू
लातिशीतलैः विरुद्धाध्यशनाजीर्णै रसात्म्यैश्चापि भोजनैः स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः शोकाद्दुष्टांबु म
द्यातिपानैः सात्म्यर्तुपर्ययैः जलाभिरमणैर्वेगविघातैः कृमिदोषतः नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते संशम्या
पांधातुरग्निं प्रवृद्धो वर्चोमिश्रो वायुनाधः प्रणुन्नः सार्यतातीवातिसारं तमाहु र्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदंति इति सामा
न्यसंप्राप्तिः ॥ एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठः आमेन चोक्तः हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगा

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible] २२

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

त्रावसादानिलसंनिरोधः विड्भंगमाध्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि इत्यतीसार पूर्वरूपं अरुणं फेनिलं रू
क्षमल्पमल्पमभीक्ष्णशः सरुग्वाममसक्वथं मारुतेनातिसार्यते इति वातातीसारः पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णामूर्च्छा
दाहपाकोपपन्नं इति पित्तातीसारः शुक्लं सांद्रं श्लेष्मणा श्लेष्मयुक्तं विस्रं शीतं हृष्टरोमा मनुष्यः इति श्लेष्मातीसारः वराहस्नेह
मांसांबु सदृशं सर्वरूपिणं कृच्छ्रसाध्यमतीसारं विद्याद्दोषत्रयोद्भवं इति सान्निपातिकः तैस्तैर्भावैः शोचतोल्पाशनस्य बा
ष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जंतोः कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तं तद्वै गच्छेत्काकणंतीप्रकाशं निर्गच्छेद्वा विड्विमिश्रं ह्यविड्वा
निर्गंधं वा गंधवद्वातिसारं शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः इति शोकज अन्नाजीर्णात्प्रद्रुताः क्षो

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

नि॰ मा॰ रयति स्रंसयतीति बहुवेगं लेखसूचितं अलोपेतं मृदयुक्तं अत्र पुनः षष्ठं इति संख्या व्यवहारनियमार्थं तेन न षट्स्वेव [illegible] विकारादीनि मि[illegible]

१९ सारः पृथक्‌ गणनीया यतस्ते दोषजे ष्वेव न तु ताः प्रसंगात् आमजलक्षणं लिख्यते आतिसारस्य मतः सोथ च योपक्रमोपि आमपक्वात् समरुजः स वरो गातानाम इत्यादि ध्यते आमजलक्षणमाह संसृष्टः संसृष्टं च लक्षणं निदर्शितं इति निरूक्तमतीसारलिंगैः दृष्ट्यत्र यथा संतर्पं यस्ता समस्ता दोषध्वस्तेन सद्भाति सारणं सन्निपाते कत्वं प्रसंगात् अस्य समदृशः जेलि [illegible] वसीदति च दति आमस्य गौरव त्यात् [illegible] पिच्छिलं आमसंबंधात् अथ पक्वजलक्षणमाह एतानीः एतानि अलिविमकृत् नाशीनि यस्य पुरीषस्य विपरीतानि उत्तेनवर्णगंधरहितत्वे अपिच्छिल मित्यर्थः मनुष्यस्येति केचिद्व्याख्यानयंति लाघवं कोष्ठस्य शरीरस्य च वक्ताशक्तफदृष्टं पुरीषं समुद्धीयते [illegible] त्यामो गुरुत्वादित्यकालत्व वते उत्तिविनातिश्च च संघातश्चेत्यं श्लेष्मण षड्लक्षणादिति न पुकफसंस्पृष्टं पक्वमितिनिमकृति तत्कथं पक्वकफातिसारस्थाने ज्ञायते तदितर जलक्षणे

भयेन तः कोष्ठे दोषा धातुसंघातमलांश्च नानावर्णं नैकरूपाः सारयंति अलोपितं षष्ठमेनं वदंति इत्यामातीसारः सं सृष्टमा मैर्दोषैः संन्यस्तमप्स्ववसीदति पुरीषं नात्रगंधं पिच्छिलं चामसंज्ञितं दतिलक्षणं एतान्येव तु लिंगानि विपरी तानि यस्य वै लाघवं च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् इत्यामपक्वजलक्षणं पक्वजां वसंकाशं यकृत्खंडनिभं तनुं घृततैलवसामज्जावेसवारपयोदधि मांसधावनतोयाभं कृष्णं नीलारुणप्रभं मेचकं कर्बुरं स्निग्धं चंद्रिकोपगतं घनं कुणपं मस्तुलुंगाभं सुगंधं कथितं बहु दृष्टा तृष्णा दाहपरीतस्य श्वासहिक्कापार्श्वास्थिशूलिनं संमूर्छारतिसंमोह युक्तं पक्ववलिं गुदं प्रलापयुक्तं च भिषग्वर्जयेत् इति सारिणं इत्यतीसारासाध्यलक्षणं

रेषु सासाध्यलक्षणमाह पक्वः पक्वजांब वसंकाशं जंबूफलरसं यकृत्खंडनिभं कालखंडसदृशं कृष्णलोहितमित्यर्थः तनुं सरुदं घृतादिमांस धावनतोयानि नानित्व मतिसासो सस्यसत्वावेसवारः निरस्थि पिशितं सिद्धं वेसवारः तिस्कृत मित्यादि इत्यादि मांसप्रकारः तेन नि[illegible] कृष्णं [illegible] नीलारुणप्रभं मेचकं [illegible] वर्णं मेचकं स्निग्धं [illegible] कर्बुरं नानावर्णं स्निग्धं विपक्वं धातुयोगात् चंद्रकोपगतं मयूरपिच्छचंद्रकैरिव धातुस्नेहैरुपगतं [illegible] चंद्र कैः त्रिविधिध्या नीलपीतादिरागविशिष्टेः [illegible] तेन चंद्रिकोपगतं [illegible] घनं [illegible] कुणपं [illegible] पमित्यर्थः मस्तुलुंगो मस्तकांतर्गतस्नेहः सुगंधं गंधयुक्तं कथितं [illegible] त्यतीसारिणां त्यक्तेत् तापरुजामाह [illegible] नाः [illegible]
दि [illegible] व्यर्थाः [illegible] संमूर्छा इंद्रियमनो मोहः पुनः संमोहः इंद्रियमोहः [illegible] १९

बलीगुदं पक्वा बलयो गुदौ यस्य तं प्रलापो [illegible] गुदसंवली [illegible]
शाध्यानं [illegible] तस्य विरिकसाध्यत्वेनातीसार [illegible] कारणमक्रिमेंद्रियमित्यर्थः [illegible]
रोपद्रवैः शोथादिभिर्युक्तं तथा [illegible] पार्श्वशूलोरतिर्यमो गुदपाक [illegible] मूर्छा [illegible]
रः शूलं [illegible] ज्वरस्तथा [illegible] सातिसारि
णां गुदेपक्वा [illegible] मिति गुदपाकारंभ [illegible] शीतगात्रं [illegible] तीसारिणं त्यजेत् [illegible]
[illegible] ज्वरनिपीडितं [illegible] विनासयेत् [illegible] लिंगैरेतैरुपद्रुतः [illegible]
[illegible] सारिणस्ति [illegible] पैत्तिक [illegible] विशेषः [illegible]

असंवृतगुदं क्षीणं दुराध्मानमुपद्रुतं गुदे पक्वे गतोष्माणं मतीसारिणमुत्सृजेत् शोषं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकं छर्दिं मूर्छां च हिक्कां च दृष्ट्वातीसारिणो त्यजेत् इत्युपद्रव [illegible] रात्यर्थं [illegible] केतरोपजाय तेऽतीसारोऽशकातीसारे [illegible] वायुप्रवृद्धोनिचितं बलासं नुदत्यधस्तादहितात्मनस्य प्रवाहतोल्पंबहुशोमलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदंति तज्ज्ञाः इति प्रवाहणलक्षणं [illegible] प्रवाहिकाः प्रवाहिका वातकृता सशूला पित्तात्सदाहा सकफा कफाच्च सशोणिता शोणितसंभवाच्च ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु इति वातादि भेदेन [illegible]

ति [illegible] नानि प्रसंगात् [illegible] अतीसारे [illegible] महानुपक्रमाय [illegible]
[illegible] दोषलिंगानि [illegible] विकाराः [illegible]
[illegible] अथ [illegible] प्रवाहिका [illegible]
[illegible] प्रवाहिकामाह वायुः [illegible] प्रवाहिकायां [illegible] रुक्षो वायुः [illegible]
[illegible] पुरीषमिश्रितं [illegible] वारंवारं [illegible] प्रवाहतः [illegible] वायु
[illegible] मितिवातादि भेदेन [illegible] प्रवाहि
[illegible] पित्तकृता सदाह [illegible] कफात् कफयुक्ता [illegible] शोणितात् [illegible]
[illegible] अतीसार [illegible]

नि॰मा॰ आदिशब्दाद् बालादिभिरेव जीर्णं लक्षणं आमपक्वमेवेन पाचन क्रमः किं चित्सा कर्मं वृत्तिकारमित्यर्थः अतीसारनिवृत्तिलक्षणमाह यस्योच्चाः यस्यातिसाराति
१४ उच्चारं पुरीषं विना मूत्रं प्रवर्त्तते वायुश्च सरति गुदे निःसरति दीप्ताग्नेः लघुत्व उदरस्य लक्षणं सम्यक् पाकात् लघुकोष्ठस्य तस्य अतिसारविकारत्वा
त् नष्टामयोऽतीसारः स्थितो गतो निवृत्त इत्यर्थः इत्यालंकदर्थिते भिषजां व्याख्यायां अतीसारनिदानं इह अन्यव्रणसाधर्म्यात् परस्परानुबन्धित्वाद
तीसारानन्तरं ग्रहणीलक्षणं संप्राप्तिमाह अतीसार कोऽयं ग्रहणी नाम [illegible] ग्रहणी नाम [illegible] कीर्त्तिता [illegible] आयम ध्या
स्या ग्रहणी सा च कल्पिता अपि [illegible] अतीसारस्यापि हेतौ ग्रहणी रोगः स्यादिति बोधयति अन्ये त्वपि [illegible] अतीसारे इति [illegible]
मंदाग्नेरित्यनेन दीप्ताग्नेरहितमपि न विकारकारि भवतीति बोधयति अहिताशिनः [illegible] विरुद्धे [illegible] अविरुद्धं भवति [illegible] पुनरत्यर्थ
[illegible] अतीसारे [illegible] अग्नि [illegible] एतेन निवृत्तातिसारे [illegible] करणीय [illegible] भवति अता
[illegible] तस्मात् कार्यपरिहारे [illegible] यावल्लक्षणं [illegible] दोषतः [illegible] तस्याः संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह
॥ अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः। भूयः संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत्॥ एकैकशः सर्वशश्च
दोषैरत्यर्थमूर्छितैः। सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति। पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम्। ग्रहणीरोगमाहुस्त
मायुर्वेदविदो जनाः॥ इति सामान्यलक्षणम्॥ पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः। विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात्कायस्य
गौरवम्॥ इति पूर्वरूपम्॥ कटुतिक्तकषायातिरूक्षसंदुष्टभोजनैः। प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः। मारुतः कुपितो
वह्निं संछाद्य कुरुते गदान्॥
[illegible] ग्रहणीरोगमाहुः [illegible] अतिवर्धितैः [illegible] आममेवापक्वमेव विमुञ्चति सा किं दुष्टा सती आममेवापरं विमुं
[illegible] पक्वं वा [illegible] सरुजं सवेदनं पूति दुर्गन्धं बद्धेन [illegible] इत्थं ग्रहणीरोगमिति ग्रहणीरो
गो ग्रहणीरोगः ग्रहणी [illegible] अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता [illegible] अपक्वं धारयति
[illegible] पक्वं सृजति [illegible] ग्रहणीरोगपूर्वरूपमाह पूर्वरूपं इत्यादि तृष्णापिपासा
आलस्यं [illegible] विदाहः [illegible] गौरवं कायस्य [illegible] वातिकग्रहण्या निदानमाह कटुतिक्त
[illegible] कटुतिक्तकषायैः सह संदुष्टं [illegible] प्रमिताशनं [illegible] अनशनमुपवासः अत्यध्व
[illegible] वेगनिग्रहो मूत्रपुरीषादीनां एतैः कारणैः कुपितो मारुतो ग्रहणीस्थं वह्निं संछाद्य [illegible] गदान् कुरुते इत्यर्थः वातिकग्रहणीरूपमाह
[illegible] तस्यान्नं [illegible] शुक्तपाकं [illegible] खराङ्गता [illegible] ५

[illegible]

[illegible] कण्ठास्यशोषः [illegible] तिमिरं मन्ददृष्टित्वं [illegible] पार्श्वादिभिः [illegible] विसूचिका [illegible] परिकर्तिका
[illegible] वैरस्यं [illegible] गृद्धिः [illegible] सर्वरसानां [illegible] मनसः सदनं [illegible]
[illegible] जीर्णे [illegible] भवति जीर्यति [illegible] भुक्ते [illegible] मानवः [illegible]
[illegible] चिराद् [illegible] पुरीषः पुनः पुनः [illegible]
[illegible] वातग्रहणीरूपं पीतग्रहणीलक्षणमाह कट्वजीर्ण [illegible] विदाहि [illegible] कटुः [illegible]
[illegible] तथा [illegible] आप्लावयत् [illegible] ग्रहण्या [illegible] कारणैः [illegible]
[illegible] पित्तं [illegible] आप्लावयत् [illegible] तथाह [illegible] पित्तं [illegible] पीताभः [illegible] अजीर्णं [illegible] पीताभं
[illegible] पूत्यम्लोद्गार [illegible] श्लैष्मिकग्रहणीलक्षणमाह गुर्वति [illegible]
॥ तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता। कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः। पार्श्वोरुवंक्षणग्रीवा रुगभी
क्ष्णं विसूचिका। हृत्पीडा कार्श्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका। गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा। जीर्णे जीर्यति चाध्मा
नं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च। स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः। चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत्। पुनः पुनः
सृजेद्वर्चः कासश्वासार्दितोऽनिलात्॥ इति वातग्रहणीरूपम्॥ कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम्। आप्लावयद्धन्त्यनलं
जलं तप्तमिवानलम्॥ सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवम्। पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः॥ इति पीत
ग्रहणीलक्षणम्॥ गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात्। भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः। तस्यान्नं प
च्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः। आस्योपदेहमाधुर्यकासष्ठीवनपीनसाः। हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु। दुष्टो
[illegible] आदिशब्दात् [illegible] भुक्तमात्रस्य [illegible] दिवास्वप्नात् [illegible] रात्रिस्वा
[illegible] कफः [illegible]
[illegible] कफ [illegible] इति [illegible]
[illegible] आस्योपदेहमाधुर्य [illegible] स्तिमितं [illegible]
[illegible] गुरु [illegible] उदरं [illegible]

नि॰मा॰ न्वेवतत् आमश्लेष्माभ्यां संसृष्टं वर्तिसमासः भिन्नविशीर्णं गुरुवर्च इत्यर्थः कस्य प्रवर्तनं अकृशस्यापि दौर्बल्यं असामर्थ्यं इत्यर्थः कफात्मके कफ-
२५ ग्रहणीगदे सन्निपातग्रहणीलक्षणमाह पृथग्वा॰ पृथग्वातादिषूक्तं निदानलक्षणमेलके त्रिदोषग्रहणी दोषं लक्षयेत् त्रिभिर्गिति त्रिदोषः संग्रहणी
कानुक्तेष्वपि तेषां वक्ष्ये भेषजमिति जेज्जटः॥ इत्यातंकदर्पणे निदानव्याख्यायां ग्रहणीनिदानं समाप्तम्॥ अतीसारग्रहण्योर्ऽर्शसां परस्परानुबन्धात्
अतो ग्रहण्यनन्तरमर्शांस्यभिधीयन्ते॥ पृथग्दो॰ अरिरिव प्राणान् शृणातीत्यर्शांसि तत्र सहजानि सहशरीरेण जातानि गुदवल्यारंभकबीजभागस्य दोषदुष्टि-
त्वात्कुलजानीत्यर्थः अथ द्वन्द्वजानि प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वात् पृथक्न गणितानि कस्मिन्कस्मिन् कृते भेदः स्वरूपं तेषां दावेदोषयो-
योः संसर्गजं विजानीयात् संसर्गः पुनरिह संसर्गः इति द्विदोषजं तत्र संसर्गस्य वातादिषु मेलकयस्तेर वरस्य योगादपरे त्रय इति दोषानुविधायित्वं वि-
कृतसमसमवायारब्धत्वेनास्य पृथक्त्वं न गण्यते गुदवलित्रय इति अर्शसां गुदमप्रमाणं तस्या वयवत्रयमित्युक्तं उपर्युपरि स्थिता
ताः शंखावर्तसन्निभाः प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी इति त्रयं कथ्यते तत्र गुदोष्ठमध्ये तु गुदं तिह्रर्द्ध अंगुलद्वयमानात्प्रथमा वली द्वितीया सार्धकांगु-

मधुरोद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणं भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनं अकृशस्यापि दौर्बल्यं मालस्यं कफात्मके इति
श्लेष्मग्रहणी पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिंगसमागमे त्रिदोषं निर्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजं॥ इति ग्रहणीनिदानं समाप्तम्॥
॥५०॥ अथार्शः॥ पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि च अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये दोषास्त्व-
ङ्मांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन् मांसांकुरानपानादौ कुर्वंत्यर्शांसि तान् जगुः इति संप्राप्तिस्वरूप कषायकटुतिक्ता-
नि रूक्षशीतलघूनि च प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णमद्यमैथुनसेवनं लंघनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च शोको वा-

ला एवं सार्धकांगुलप्रमाणा तृतीया सार्धपंचांगुलं गुदं भो मेयमुक्तं रोमांतेभ्यो यवाध्यर्धं गुदौष्ठं परिकीर्तितं गुदौ· प्रथमां गुलं वे कं प्रथमां ता सतिविस्तुः सार्धकांगु-
लमाने नतद्भ्योऽपि प्रकारिति संप्राप्तिपूर्वरूपकर्मस्वरूपमाह॥ दोषास्त्व॰ त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य मांसांकुरान् अपानादौ कुर्वंत्यर्शांसि तान् जगुः त्वङ्मांसान्
मांसांकुरान् जगुः कथयति तत्र अर्शांसि मांसगतेन तत्र अर्शांसि मिति रक्तमि पित्तप्रते यस्य श्लेष्मिकाभिप्रायेण कश्चावकारणं वदेत् ॥
अपानांगुदं आदिशब्देन नासिकावक्त्रमेढ्रनाभिप्रस्तथा च यो तेत्रसिकाक्षुदरस्येत्यादिमाहुः नासिकादिजातानां अधिकमांसत्वं तेषु पश्चात्ताम
रूतरत्यादि संप्राप्तिरभावात् तथा विष्टंभेत्यादि पूर्वरूपस्याभावात् यद्वा रक्तकेशिनेत्यादिस्याव अधिकमांसदेशजत्वेन तेन नैमासां
क्तरूपस्याधर्मी तर्वास्त्वस्थान निरपाय नाडीमतेष्वपि ब्रवीयोगः कः सर्षपादिसदृशेन तत्र व्यपदेशादन्यत्र स्यायमे वाभिप्रायः अथवा ताडीभि
दागात् कषायः एतत्स्वर्ववाता सौर्षौ हेतुकारणं प्रमितं अत्यन्तमाल्यमात्राती तमशनं अल्पप्रमितमितिप्रवृत्ति तत्रातीतकाले भोजनं अल्पप्रमि मा॰ इ॰
ताल्याशनमितिपवंति तत्र प्रमितं नष्टशक्तिकं आन्यादि कमाकुः तीक्ष्णमितिमद्याविशेषणं स्यादिमद्यं अन्यस्य वातप्रशमकत्वात् शीतौ देशोयः कालो २५
यो जलदाग्नि कृक्षते पुस्तिकानि कार्यविक्रि×४

हेमंतादिः आतपस्योष्णगुणस्यापि प्रभूतरूक्षत्वाद्वातप्रकोपकत्वमेव अन्यस्मकवीयं अथ पित्तार्शोनिदानमाह कट्वम्ल॰ अग्न्यातपप्रभाइति अग्नि-
प्रभातपस्य प्रभा सेवनं शिशिरशीमदः शरत्कालः ग्रीष्मश्च क्रोधः कोप असूयनं परसंतोषे द्वेषः क्रोधविशेष एव विदाहिवंशक रीतादि पी
सोष्णतानामित्यनेन सर्वेषामर्शसां त्रिदोषजत्वात् आधिक्येन दृष्टं यस्य इत्युत्तरदोषितं पित्तोल्बणः अर्शांसि नामजायंते नाम नियतिर्हेतुभिः दोषैर्दोष
विशेषास्तु विशेषः कथ्यते श्लेष्मानि श्लेष्मकारणं अथ श्लैष्मिकाशीनिदानमाह मधुर॰ शय्या च पसुखेरति स्वस्थाराभिः प्राग्वातसेवा पूर्ववातसेवनं
अहिंतनंनिश्चितं तादृशकवोष्णं कोपानात् हेतुलक्षणं रक्तदोषलक्षणम् हेतुजः दोषद्वयस्य निदानमेलके लक्षणमेलके च द्वंद्वोल्बणादि द्वन्द्वजानि विद्यात्
ज्ञानीयात् त्रिदोषजमाह सर्वो हेतुः एकैकशो वातादर्शसां यो हेतुरुक्तः स त्रिदोषजानां भवति त्रिदोषजत्वेन कीर्तितत्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समवि
तितस्यैतेषां सहजैरर्शोभिः सह समं सदृशं सहजानां यल्लक्षणमेतत्समं त्रिदोषजानां मितस्य सहजानां लक्षणं वाचसंग्रहणेक तद्वत्सामान्तरादनु

तातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः इति वातार्शोनिदानं कट्वम्ललवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभाः देशकालावशिशिरौ
क्रोधो मद्यमसूयनं विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नभेषजं पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपो हेतुरर्शसां इति पित्तार्शोनिदानं
मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतिः प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिंत-
नं श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसां इति कफार्शोनिदानं हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्द्वंद्वोल्बणानि च इति द्वंद्वजलक्षणं सर्वो
हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समं इति त्रिदोषजं विष्टंभोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसा-
दोऽल्पविट्कता ग्रहणीदोषपांड्वर्तेराशंका चोदरस्य च पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये॥ इति सहजानां लक्षणं
अर्शसां पूर्वरूपं संप्रति वातादिभेदेनार्शसां लक्षणमाह॥

समं सदृशं सहजानां तुल्यं लक्षणं नाभिप्रकृत्या निर्दिष्टं लिंगं चानेन तस्य सहजानिवदते रूपस्तुतः कश्चिज्जन्मकृत्स्निरागतेन तमानो ऽल्पत्वः कीर्तिताः काम
स्वरः क्रोधनोऽल्पाग्निः प्राणदेहेन्द्रियबलहीनः संततमत्रक्षोपद्रवो यो जातोपायकर्मणि निःपीडश्च इति सहजानां लक्षणमर्शसां पूर्वरूपमाह॥
विष्टंभोऽन्नस्य विष्टंभो मलस्याग्नेर्दौर्बल्यं विष्टंभोऽन्नस्य तिपाकाभाव तत्र विष्टंभोऽन्नस्य जीर्णतागमनं कार्श्यमावाविष्टः अत्यामायामपक्वा बलिष्ठे वातवो
गुल्मात् दौर्बल्येऽतिनाशिकता कुक्षेराटोपः गुडगुडायशब्द इति चक्रः ततनतीति गुल्मकत्वाकरः कृशत्वं कक्षोऽयमिति गदाधरः शुष्पाण्डुजलक्षणे आटोपः॥
आध्मानमिति माधवः अत्रोद्गारबाहुल्यं अत्रैव नि रूढस्य कार्याय रूपं नाम कि यमासे जाधामसा अल्पविट्कता अल्पपुरीषत्वं ग्रहणीदोषपांडुरोगस्योदका
योदरस्य इति पाठांतरं तत्र ग्रहणीदोषपांडुरोगस्योदरस्य वाशंका भेषां लक्षणदर्शनात् अभिवृद्धये उत्पत्तये पूर्वं निरामपुंसां संप्रति वाता

[illegible]

गुर्वीं कुर्व[illegible] [illegible] मिथो विसदृशा वक्रा [illegible]

[illegible] कर्पासीफलसन्निभाः केचित् [illegible] केचित् सिद्धार्थकोपमाः [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ पित्तो[illegible] नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः [illegible] ॥

[illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible]

सिताः [illegible] पिडिकाः [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] सन्निपातिक [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

नि॰मा॰ इत्यादि हेतुकारणं श्लेष्मानुबंधमाह स्निग्धेत्यादिरक्तौ दृष्णानामर्शसां यदि स्निग्धं ततपिच्छं विड्भवर्तते यदि च स्निग्धं गुरु शीतलं घनं तेन मलं पांडुपिच्छलं

१७ सकफवर्तते तेन मलस्य नाकारं गुरुत्वमपि च पिच्छिलत्वं स्निग्धत्वं निम्नलं भवति तस्मिन् रक्तास्रिश्लेष्मानुबंधो ज्ञेयो गुरुस्निग्धवदत्र कारणं हेतुः नतु पित्तानुबंधः

कतोनेकः तत्र भवेत् रक्तपित्तयोः प्रायः समानलिंगत्वात् पूर्वमुक्तं अपि ताकृति समविता इति नतु गुदे दाडव्याधुर यस्मात्पादि तत्कथं सर्वदेहेकरा

त्वकःप्रमेहादिरूपाणुष्टिरिम्भमाह पंचात्मा पंचात्मपवनं प्राणापानसमाना उदानव्यानभेदात् तेषां स्थानानीत्यादि श्रीप्राणो गुदेपानः समानो नाभिसंस्थि

तः उदानः कंठदेशे व्यानः सर्वशरीरगः प्राणेति जीवकर्मसं वारी सप्राणो नाम देहधृक् सोऽन्नं प्रवेशयत्यंतः प्राणांश्चैवावलंबते कुपितः कुरुते चापि हि

ज्ञ्वासादिकान् गदान् उदानो नाम यस्तूर्ध्वमुपैति पवनोत्तमः तेन भाषितगीतादि विशेषोऽभिवर्तते ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति कुपितश्च सः

समानस्तु स्वचरः समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुंचति गुल्माग्निसादातीसारप्रभृतीन् कुरुते च सः

यो नाम व्यानो वर्षति चाप्यधः वातमुत्रपुरीषाणि शुक्रगर्भार्तवानि च क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् घोरान् बस्तिगुदाश्रयान् सर्वदेहचरो व्यानो रससं

वाहनोद्यतः स्वेदासृक्स्रावनश्चापि पंचधा चेष्टयत्यपि क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् एकदोषाः प्रमेहाश्च व्यानापानावेको

पताः शुक्रपंचकं पित्तस्थानि देहमिद्धरसंस्थाप्य पतितं वाताख्या वायुः रसोगुल्मयः सप्तसु सीतोत्र श्रोत्रमुष्णजः एवं पंचात्मक वपित्तं पित्तोपिध्यांसमा

कफाद्गुदं स्थलं च दौर्बल्यं यदि वाधिकं तत्रानुबंधो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणं इति वातादिभेदं स्निग्धतं च पीतं च

विड्स्निग्धं गुरु च शीतलं यदा चांघनं वाप्रक तेन मत्यां नु पिच्छलं गुरुं सपिच्छं स्तिमितं गुरुस्निग्धं च कारणं श्लेष्मानुबं

धो विज्ञेयस्तत्रैस्त्वानुसार्शो बुधैः इति श्लेष्मानुबंध पंचात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रयं सर्वमेव प्रकुप्यंति गुदाङ्कुराः समु

जीवकरं अकसाधकपाचकभाजकमेदाद्व पाचकं भ्राजकं चैव रंजकालोचकं तथा साधकं चेति पंचैव पित्तनामानि तत्र कुमादौ ह्येव पाचकं पि

तममिनतः पुष्टितजोमिति भ्राजकं कांतिर्द्धेत उत्पाज्ञाविपाकं रंजकं त्वकगतं स्यात् रक्तं यकृत्प्लीहनि आलोचकं चक्षुर्गतं रूपदर्श

नकारी तत् साधकं हृदये स्थितं मेधाप्रज्ञाकरं तत्र पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरं कटुतिक्तरसं ज्ञेयं विदग्धं चाम्लतां व्रजेत् तेषां स्थाना

नि आलोचकं नेत्रयोः रंजकं यकृत्प्लीह्नो साधकं हृदि पाचकं पक्वामाशयमध्ये भ्राजकं त्वचि एवं कफो पिच्छलः श्लेष्मा अवलंबकं कर्ब

धक तर्पक श्लेषक मेदात् तेषां स्थानानि अवलंबको उरसः क्लेदकः आमाशयस्थः रसस्थः सिकसंस्थः स वीर्यतः हृदयस्यान्नवीर्याच्च कर्मणा क

फश्वासामयो व्याप्नोति यत्करोत्यवलंबनं अतो वलंबकः श्लेष्मा यस्त्वामाशयसंस्थितः क्लेदकः सोन्नसंघातक्लेदनाद्रसबोधनात् बोधको रसनस्थ

स्तर्पकः शिरःसंस्थोक्षितर्पणात् तर्पकः श्लेष्मकः संधिश्लेषणात् संधिसंस्थितः श्लेष्मकः शिरः संधिपर्वकाः आमाशयो आ॰रु॰

रसः मेदोघ्राणं रसज्ञाशीतकफस्थानमुरो ज्ञातमिति एवं दोषत्रयाणां पंचात्मकत्वं सिद्धं पंचात्मानो दोषात्रयः गुदवलित्रयं गुदांकुराः समुद्भवेदिति १७

निदानचिकित्साभ्यामित्रदोषजानपि दुःसाध्यांश्च दोषजकरे

द्वयोर्वाप्रकुप्यंति गुदवलित्रयमप्रकोपो विकृतं लक्षणं दोषकार्यकर्मत्वं अन्योन्यगुदवलीत्रयप्रतिपत्तेरिति व्याख्यानयंति समर्वदोषा गुदवलित्रयेम

कुप्यंति तत्रातिमुक्तं प्राणोदानयोस्तत्रापानाधिष्ठानात् अन्यत्र व्याख्यायते नोयति गुदवलित्रये विषये गुदजाः तत्र कदाचित् प्रसवं एवं दोषाः प्रकु

प्यंतीति तस्मादर्शांसि दुःखप्रदानि बहुव्याधिकरत्वात् जठराग्निमांद्यात्प्रकरणानि अतः सर्वशरीरतापानि प्रायः कष्टसाध्यानीति प्रायोग्रहणेन सा

साध्यानि कष्टसाध्यान्याह पूर्वमो सहजव्याधिश्च तत्र कफजं कष्टं सर्वाश्च त्रयोदशा प्रायः शीघ्रमतः तेषि स्वकृतेन वा सुरवा नः साध्यो वा

मति ततो व्याधिनः साध्यकोटिमतिक्रामति देहिनां बाह्या यांस्तु वलीजाता न्येकदोषाण्युल्बणानि च अन्यानि यान्ति च कष्टसाध्यान्याह द्वंद्वजानि

कष्टसाध्यानि याप्यानीत्यर्थः अथ साध्यजसप्रमाह सहजानि त्रिजातानि अभ्यंतरावलिसंश्रितानि असाध्यानि तत्रापि विशेषः कष्टान्यामाभ्या

ल्ब वलिजातानि द्विदोषाणि यानि च त्रिदोषाणि वर्ज्यानि तृतीयायां वलौ एकदोषाण्युल्बणानि याप्यानि त्रिदोषाण्युल्बणानि असाध्यानि द्वितीयायां वलौ एकदोषाण्यु

ल्बणानि याप्यानि द्विदोषजान्यकष्टानि निरुपद्रवाणि प्रथमवलौ चैकदोषाणि सुखसाध्यानि वाह्यानि दन्तानि द्वितीयवलौ पादसमन्विते तान्यसाध्यानि

अतो व्याधिनः साध्यकोटिमतिक्रामति दुःखसाध्या व्याधयः पादावलीप्रलेपादि सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च सहजानि असाध्यानि याप्य

ल नाम्ना कुर्वीत बुद्धिमान् तान्याशु हि गुदं बद्धा कुर्युर्बद्धगुदोदरं असाध्यानि सहजवलीजानि नचिरोत्पत्तिकानि सुखसाध्यानि

कष्टसाध्यं द्वंद्वजानि द्वितीयायां वलौ याप्यानि तानि इति कष्टसाध्यं सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यंतरावलिस्था

येतेर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् इति असाध्यं शेषत्वाद्वाह्यस्थानि चतुष्पादसमन्विते याप्यंते दीप्तकायाग्नि

प्रत्याख्येयान्यतोन्यथा इति द्विविधं हस्तपादमुखनाभ्यां गुदवृषण योस्तथा शोथोहृत्पार्श्वशूलं च यस्यासाध्योर्शसो हि

सः हृत्पार्श्वशूलं संमोहो छर्दिरंगस्य रुग्ज्वरः मानदेव इति तत्र निवर्तते

सिद्धान्तेरोगिणीति शेषः हीनकायाग्न्यनुज्ञानेन यथा विपरीतानि प्रत्याख्येयानि असाध्यानि पादेषु चतुर्थो भाग वैद्योपाद्यम् उपस्थापकश्च रोगीचतुष्पाद

कः एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् व्याधिमल्पेन कालेन महांतमपि साधयेत् दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक्

भाव अवस्थायी ...दुहरः ...कारः जयते आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवान् आत्मवानपि ...ते व्याधितः पादो वैद्यवाक्य

करः ...स्थानं ...कारी ... ...

पक्वं पादश्चतुर्थः ... गुरुकार्यत्वात् पुष्कलाद्याधितरस्य ... पादः परिचरस्य तत्र ... स्नाय गुदः श्व

भगा ... ते ... पादैः ... ... अरज्यंते ... ...

... ... अर्शांसि नरं हंती

कष्टसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सरोत्थितं ४२

नि॰ मा॰ त्यर्थः रक्तार्शोसाध्यत्वमाह हस्ताङ्घ्रीति अतिप्रवृत्तशोणितं हस्तादिशोथका च्छ्रादव पुरुषं अर्शांसि निघ्नन्ति शोतिवाद पूर्णो स्यान्तोन्तरन्यर्शांसि स्यात्
१५ मेढ्रादिः मांसांकुरकत्वादर्शसामर्शोव्यपदेशः सर्षपादिसदृशतैरव्यपदेशावत मेढ्र॰ शेफः आदिग्रहणात् कर्णनासादीन् यथास्वं यथास्थानं मा॰
भिजानि च गण्डूपदास्यरूपाणि किंचुलिकमुखसदृशानि आकृत्येत्यर्थः नाभिजान्यपि पिच्छलानि मृदूनि चेति चर्मकीलसंप्राप्तिमाह व्यानोगृ॰ व्या॰
नो वायुः कफं गृहीत्वा सरक्तत्वचो बहिः कीलसदृशाः मस्॰ कुर्यात् स्थिरान् निश्चलान् चर्मकीलं तमाहुः तत्त्वेवार्शांसि इति गुरोष्टपदित्येकेत्यर्थः तत्र
त्वगर्शसामेकत्वत्वात् तस्यैव वातादिलक्षणमाह वातेनतोदः वाते न तोदः पिक्तानेदः पारुष्यं रूक्षतापि तात् असितत्वं किंचित्कृष्णत्वं रक्तत्वं
श्लेष्मणा स्निग्धग्रथितत्वं पिच्छिलरूपं तथा सवर्णतायात्र सवर्णत्वं इत्यर्शसां कर्षणे निदानमर्शसाध्यासाध्यानि हानं ॥५॥ अर्शोग्न्याश्रिमांद्यस्य संभ
वत्तनोर्वेनितरमग्निमांद्यादि जातान् रोगानाह मंदस्तीः अग्निजोदकस्यैव चतुर्विधो भवति मंदस्तीक्ष्णोति विषमः समश्चेति मंदस्य ज्ञोलवि वर्गी
हस्ताङ्घ्र स्वपाकेषु निदैन्यगुदजानेरं इति असाध्यलः हस्तारोवक प्रजान्तं मतिप्रवृत्तशोणितं शोथातिसारसंयुक्तं
मेढ्रांशिस्वपर्ययतिहि इतिरक्तार्शोसाध्य मेढ्रादिष्वपिवक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि च गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च
निःश्वानांतर व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः इति संप्राप्ति वातेनो
तोदः पारुष्यं पित्तादसितरक्तता श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता इत्यर्शोनिदानं ५ ॥ ॥६७॥ अथाजीर्णं
मंदस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जाठरोऽनलः विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः
पित्तनिमित्तजान् करोत्यग्निस्तथा मंदो विकारान् कफसंभवान् इति स्वरूप समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते

कथं कफपित्तानिलाधिक्यात् यथा क्रमं मंदादयस्तु यो ज्ञेयं तस्माद् इति तेषां कफादीनां साम्यात् समः जठर इति जाठरोऽग्निरापांसी तेषां स्वरूपमाह ॥२
विषमः विषमोऽग्निर्वातजान् रोगान् निर्जनात्मकान् कृषादोषादीन् च वातिह्नानो न्यत मांद्य एवं मंदोऽग्निर्गात्मकं विकारं तरन्यठगां ज्ञाज्ञस्या॰
दिकान् एतेषु रोगा ज्वरादिकं महारोगाध्याये दृष्टव्याः तेषां लक्षणमाह समा समा॰ समा अशिता मात्रा श्लितापपक्व स्यापस्री आहारस्य सम्यक्॥
विपच्यते समसमाग्निः मंदवह्नेः स्वल्पापि मात्रा न विपच्यते विषमाग्नेस्तु पुरुषस्य कदाचित् सम्यक् पाकं गच्छति कदाचिन्न गच्छति वायोर्विषमगती
त्वात् तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यादिति समस्तीक्ष्णाग्नेरिति मेद मात्रातिमात्रे सुपच्यते तेन मात्रातिमात्रमशीर्णं शोकमादिकमपि स्वयं य॰
स्य विपाकं गच्छति तं तीक्ष्णाग्निरिति जानीयात् तदुक्तं अन्तरे अतिमात्रमशीर्णं पि गुरुस्वाद्वयाम्लतः दिवापि स्वपतो यस्य पच्यते सोऽग्नि
कृतमः इति तीक्ष्णाग्निरिति तस्मात् कस्याविरोधः अत्यन्ततीक्ष्णाग्नेरेव भस्मक इत्युच्यते मधुविकार एव यदुक्तं चरके नरो क्षीणकफः पित्तं श्रा॰ र॰
क्षीणतं मारुतानुगं स्वेष्मणः पाकस्थानेबलमग्नेः प्रयच्छति तदालधज्जौदेदं विवरंत्यानिलेऽनलः प्रसह्य तं पचत्यन्नं तेजस्वादीकस्मुक्त १५

पक्वान्नं च ततो धातून् शोणितादीनपि पचन्ति ततो दौर्बल्यमातंकान् मृत्युं चोपनयेन्नरं भुक्तेन लभते शांतिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति तत्र दाहकासा॰
प्रयाः स्युः अभिधीयत्यग्निसंज्ञा इति तेषु मध्ये समाग्निः कलम आग्निमांद्याजीर्णयोः परस्परकारणात् अजीर्णन्याह आमंवि॰ आहारस्य च अपक्व॰
भावादितोऽस्योत्सर्गोषः लामाजीर्णादिसंज्ञाः सर्वेषु दोषस्य कोभेदः न ध्यते आमादित्रयमन्नस्य रसशेषस्तु आहाररसस्य वातादिकव्यपदेशाभावात्
मकृतान्यत्वाद्धानादिलिंगानां मतांतरमाह अजीर्णं निदोषमाध्यामादि दुष्टाः कारकं दिनपाकि चेति अहोरात्रेणाहारः पच्यते इति साम्यावं
यत्र तुमात्रा कालस्वात्माादि दोषात् अपरस्मिन्नहनि पच्यते तद्दिनपाकिकालत्वाति क्रमेणाहारः पच्यते मानापि आध्मानादिकं न करोति प्रवी॰
णोभेदः एन इति धातुप्राय जनेपाकक जपतीक्ष्णां अजीर्णंनोजनैनिषेधात् अन्ये षष्ठमाहुः प्राकृतं प्रतिवासरमिति प्राकृतमध्यका॰
रिकं प्रतिवासरं प्रतीदिनं जीर्यमानं यदन्नं तातिदिनं मुञ्जते नृप तेषामपदं जीर्णं क्रमिकारीनामसंभवाच्चतुरंगं दि
स्वल्पापि नैव मंदाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिच्च न पच्यते मात्रातिमात्राप्यशिता सुखं यस्य
विपच्यते तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते इति जरणं आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः अजी॰
र्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः इति कारणादजीर्णं अजीर्णं पच्यमानं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च चतुर्थं सप्तमं जीर्णं प्राकृ॰
तं प्रतिवासरं इति मतांतर अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात् स्वप्नविपर्ययाच्च कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्त॰
मन्नं न पाकं भजते नरस्य इति कारण ईर्ष्याभयक्रोधपरिक्षतेन लुब्धेन शुग्दैन्यनिपीडितेन प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्य॰
मानमन्नं न सम्यक् परिपाकमेति इति दोषकारण तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः उद्गारश्च यथाभुक्तम॰
विदग्धः प्रवर्तते इति षष्ठाष्टमामाजीर्णलक्षणं ॥
विकारबाध्यमानानामपि नकर्शानि परं प्रकृतिस्वादविकारि सम्यक् अन्नः पूर्वस्याविभेदो न तत्राहारस्य निषेधः तत्र आपक्व इति कफात् तस्य चाभिभावत्र्या
जनं तत्र कार्यं वामपार्श्वेन च माद्यावस्थेवा चक्रं चक्रकृत क पचावदेशात् ताना बाध्यमान संविनेत स्व स्वरूप रसस्य गिलं च्यव मनकाज्ञा॰
यान् क्रकवानुपसंसवनने तान्नं ताकरिष्टमिति अजीर्णस्य कारणमाह अत्यंबु॰ विषमासनं अकालेकमकाले वा नटत्वेयं विषमाशनमिति सं॰
धारणादिति वेगधारणम् अपुरीषादिवेगानां रात्रिजागरणं दिवास्वप्नविपर्ययः कायिकं कारणमभिधाय मानसं तत्र मानसं दोषकारणमाह ईर्ष्या
भः ईर्ष्यापरसंपत्तेरसहिष्णुता भयं परस्माद्त्रासः क्रोधः प्रत्यनीकेषु दृष्टानां परिक्षतेन ईर्ष्यादिभिः परिभूतेन लुब्धेन लोभसहितेन शोकदैन्य
निपीडितेन शोकदैन्यनिपीडितेन प्रद्वेषयुक्तेन सेवितं परिपाकेन मात्रार्थं यद्वृष्टात्मामजीर्णमाञ्चलक्षणमाह तत्रामे तत्रैतेषु मध्ये आमे आमा॰
जीर्णे गुरुता गुरुत्वं शरीरस्य उत्क्लेदः उपस्थितः वमनस्याभिमुखमिवाकण्ठोजः गण्डाक्षिकूटः गण्डौ कपोलौ अक्षिकूटः शोथो भवति तस्मात्तस्मात्

नि॰ मा॰ तुन्दरुग्यथा कफकृतमितिमधुकरस्मादिरूपः अविदग्धे नरः एतस्य लक्षणं कफकृते मा कथमिनं गतमामसंज्ञमिति तस्येव कफदूषितत्वादं नस्यमा
१९ वकथनमात्रं तत्र कफकार्याणि गौरवस्वेदकंदूप्रवर्तीनि दृष्टव्यानि विदग्धलक्षणमाह विदग्धेन विदग्धे किंचित्पक्वं अमलभावगतं पक्वं पक्व
कृते विदग्धसंसर्गे तन्मलभावमितितेषु मध्ये विदग्धे भ्रमश्चक्राकृदरःस्येव पित्ताच्च विविधा रुज इति पित्तजनिताश्च दोषादयः सम्भ्रमा॥
स्वदृति धूमोद्गारो मलो मारभ्र विष्टब्धलक्षणमाह विष्टब्धे विष्टब्धं आनद्धं विरुद्धवातविष्टब्धमन्नं कथ्यते पक्वं कफकृतेः नस्या तोदरूपं
विष्टब्धमान दविरुद्धवातमिति विविधा वातवेदना इतितोदनरूपाः मृगांगमर्दशिरोरुजा दीन्यपि दृष्टव्यानि पुरीषवातयोरप्रवर्तनं स्तं॥
भोगानां मोहो विगतचित्तता अंगपीडनं आमवातजनितपीडनादि रसशेषलक्षणमाह रसशेषे हृदयाशुद्धिरिति अशुद्धिः मलोत्कर्षसहि
तत्वं गौरववयुक्तमिति पक्वं च यत्कृते न जारभ्रुणा चापि न किं कांक्षा न जायते दूरता वपुस्थान्यावस्थेण प्रमप्रसेकं पक्वुथमतस्मद तु अजीर्णा
मिति अजीर्णोपद्रवमाह मूर्छेति मूर्छाविततनाम्युतिः प्रलापोऽसंबद्धभाषणं वमथुश्छर्दिः सदनमंगग्लानिः भ्रमः सत्ते मरणं चाप्यजीर्णतः मूर्छ
विदग्धे भ्रमतृण्मूर्छा पित्ताच्च विविधा रुजः। उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते॥ विदग्ध॰ विष्टब्धे शूलमाध्मानं
विविधा वातवेदना। म[illegible]लवातप्रवर्तिश्च स्तंभो मोहोऽङ्गपीडनं॥ विष्टब्ध॰ रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे॥
रसशे॰ मूर्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः। उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः॥ इति अजीर्णोपद्रवाः॥ अना
त्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः। रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि॥ इति अजीर्णकारणं॥ अजीर्णमामं विष्ट
ब्धं विदग्धं च यदीरितं। विषूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका॥ इति विषूच्यादिनिदानं॥ सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् संतिष्ठ
तेऽनिलः। यत्राजीर्णेन सा वैद्यैः विषूचीति निगद्यते॥ नैतां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः। मूढास्तामजितात्मानो
मूर्छावितताम्युतिः अनात्मवन्तस्त्वजितेन्द्रियाः पशुवदिति [illegible] अजीर्णमिदं अजीर्णकारणे [illegible]
[illegible] अनात्मवन्तः अजितेन्द्रियाः [illegible] पशुवदिति [illegible] प्रमाणतः अप्रमाणं मात्राविरहितं [illegible]
[illegible] रोगानीकस्य [illegible] कारणं अजीर्णमाप्नुवन्ति हि अजीर्णमेव [illegible] अजीर्णं नितरां विषूच्यादि विकारादि॥
अजीर्णे आमविष्टब्धविदग्धं [illegible] अलसकविलम्बिका [illegible] विषूच्यजीर्णे विविधवातादिजनितविकाराः [illegible] विविधा
विलंबिका तत्र [illegible] विषूच्यादि [illegible] विदग्धे [illegible] अजीर्णः [illegible] अजीर्णा
[illegible] विषूची [illegible] अजीर्णं [illegible] विषूचिं [illegible]
विषूचीति निगद्यते विदितागमाः विदितशास्त्राः [illegible] अजितात्मानो [illegible] अजीर्णतस्मात् जितेन्द्रियः १९

याः अशनलोलुपाः पशुवद्भुञ्जते [illegible] अशनलोलुपाः भक्ष्यलोलुपाः [illegible] वमथुश्छर्दिः [illegible]
[illegible] विषूचीति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
लभन्तेऽशनलोलुपाः। मूर्छातिसारो वमथुः पिपासा शूलभ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः। वैवर्ण्यकम्पौ हृदये
रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः॥ इति विषूचिका॥ कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्यति परिकूजति। निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षा
वुपरि धावति। वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि। तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ च यस्य तु॥ इत्यलसक
लक्षणं॥ दुष्टं च भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य। विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पु
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

नि॰ मा॰ [illegible]
२९ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

रोगाः इति विसूचिका ॥ यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः । दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणै
रामसमुच्छ्रयं च ॥ इति कार्यांतरं यः श्यावदंतोऽथ नखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यंतरयातनेत्रः । क्षामस्वरः सर्वविमुक्त
संधिर्याया न्नरः सोऽपुनरागमाय ॥ इति विसूच्यलसकयोरसाध्य लक्षणं [illegible] वेगरोधाः [illegible]
क्षुत्पिपासादि अजीर्णाहारस्य लक्षणं इति अजीर्णविसूचिकालसकविलंबिकानिदानं ५ ॥ ६ ॥ अथ क्रिमि ॥
क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यंतरभेदतः । बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः । नामतो विंशतिविधा
बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः । तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशांबराश्रयाः । बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ।
द्विधा ते कोठपिडकाकंडूगंडान्प्रकुर्वते इति बाह्यक्रिमि ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] २९

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता । अव्यायामी च दिवाशयानो विरुद्धभुक्संलभते क्रिमींश्च ॥ इति
नि॰ माषपिष्टान्नविदलशाकाद्यैः पुरीषजाः । इति पु॰ नि॰ मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः । इति कफोद्भवा
विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवंति हि । इति शोणितज नि॰ ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः । भक्तद्वेषोऽतिसा
रश्च संजातक्रिमिलक्षणं इति अभ्यंतरक्रिमिजन्य [illegible] कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पंति सर्वतः । पृथुब्रध्ननिभाः केचित् केचिद्गंडू
पदोपमाः । रूढधान्यांकुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः । श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते । अंत्रादा उदरावेष्टा हृद
यादा महागुदाः । चुरवो दर्भकुसुमाः सुगंधास्ते च कुर्वते । हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकं । मूर्छाछर्दिज्वरानाह
कार्श्यक्षवथुपीनसान् । इति कफजक्रिमिस्वरूप । रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जंतवोऽणवः । अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचि
दर्शनाः । केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुंबराः । षट्ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः । इति रक्तजानां स्वरूपं ॥ श्री ॥ ॥ ९ ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

क्रिमि॰

DR. BHAU DAJI

नि॰ मा॰ अल्पास्तु जायन्ते अल्पा अकारित्वेति निरोधः वर्णतः श्यावाः आरक्तनीलशुक्लाः अल्पिताः कफजाः नामतः पञ्चधाः ककेरुकाः मकेरुकाः सौसुरादाः स-
२१ लूनाः लेलिहाः एवं पञ्चैते कृमयो ग्रहणीगता जनयन्ति तानाह विड्भेदः [illegible] शूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुता रोमहर्षाग्निसदनं गुदकण्डूर्वि-
निर्गतानि विनिर्गताः विनिर्गतपुच्छाः [illegible] कृमयो निदानं ६ कृमयः पाण्डुतां जनयन्ति अतः कृम्यनन्तरं पाण्डुरोगनि-
दानमाह पाण्डुरोगः पाण्डुत्वेनोपलक्षितो रोगः पाण्डुरोगः स च पञ्चविधः दोषत्रयेण त्रयः सन्निपातेनैकः मृद्भक्षणादेकः एवं पञ्च मृद्भक्षणेन सन्नि-
पातकोपनिमित्तोऽपि विशेषः यतो मृत्तिकापि त्रिदोषकारणीव पाण्डुरोगं जनयति [illegible] कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफमिति यदि निदानमेवा-
न्यद्रोगान्तरस्य रोगाणामन्यत्वप्रसंगः अथैते दोषजत्वा विशेषविधित्रिविध [illegible] पृथगभिधानं पाण्डुरोगनिदाना-

पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्ते ऽधो विसर्पिणः। वृद्धाः सन्तो भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः। तदास्योद्गारनिःश्वासा विड्गन्धानुविधा-
यिनः। पृथुब्रध्नतनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः। ते पञ्चनाम्ना कृमयः ककेरुका मकेरुकाः। सौसुरादाः सलूनाख्या ले-
लिहा जनयन्ति च। विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः। रोमहर्षाग्निसदनं गुदकण्डूर्विनिर्गताः॥ इति श्रीकृमिनि-
दानं समाप्तम्॥ ६॥ ॥ अथ पाण्डुरोगनिदानम्। पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः। चतुर्थः सन्निपातेन पा-
ञ्चमो भक्षणान्मृदः॥ व्यायाममम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम्। निषेवमाणस्य विदूष्य रक्तं कुर्वन्ति
दोषास्त्वचि पाण्डुभावं॥ इति पाण्डुरोगनिदानं त्वक्स्फोटनिष्ठीवनगात्रसाद मृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः। विण्मूत्रपीतत्व-
मथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि॥ इति पूर्वरूपं त्वङ्मूत्रनयनादीनां रूक्षकृष्णारुणाभता। वातपाण्ड्वामये कम्पतो-
दानाहभ्रमादयः॥ इति वातिकपाण्डुरोगः पीतमूत्रशकृन्नेत्रो दाहतृष्णाज्वरान्वितः। भिन्नविड् अतिपीताभः पित्तपाण्ड्वामयी न-
रः॥ इति पैत्तिकः॥

माह व्यायाम एतानि द्रव्याणि अतीकाति [illegible] निषेवमाणस्य पुंसो दोषा रक्तं सत्यकपिरं [illegible] विधाय त्वचि पाण्डुतां जनयन्ति रक्तमित्युपलक्षणं त्वग्-
मांसमपि दूषयित्वेत्यर्थः [illegible] व्यायाममिति पठन्ति लवणानीति बहुवचनं कारणानि [illegible]
[illegible] रक्तं तीक्ष्णं [illegible] पूर्वरूपमाह त्वक्स्फोट त्वक्स्फोटनं त्वचः [illegible] अन्येन [illegible] निष्ठीवनगात्रसादं इति पठन्ति अपि सर्व-
थः [illegible] मृद्भक्षणमुत्कट इच्छा [illegible] मृद्भक्षणे प्रेक्षणकूटशोथः अक्षिकूटशोफः अविपाकः आहारस्य पुरःसराणि पूर्वरूपाणि
ति वातिकपाण्डुरोगमाह त्वङ्मूत्र [illegible] वातपाण्डुत्वमतिकृष्णत्वम् [illegible] पाण्डुरोगे वातात् [illegible] सर्वेषु [illegible]
पाण्ड्वा वायताधिक्येन [illegible] पाण्डुरोगपतिनो रूपीणा भेदः आनाह आटोप [illegible] आदिग्रहणान्मेदः [illegible] २१

निकमाह पीतमूत्र भिन्नविट् सद्रवमलः अतीपीताभः अतीव पीतः नरः पाण्डुरोगस्य पित्तकार्यत्वात् पित्तपाण्ड्वामयी [illegible]
[illegible] पैत्तिकान्निदानपैत्तिकः [illegible] श्लैष्मिकमाह कफप्रसेक कफाद्युक्तः पाण्डुरोगी [illegible] इति यो [illegible] कफप्रसे-
कः कफस्रावः सन्निपातिकमाह [illegible] वातादिलक्षणैर्युक्तः [illegible] सन्निपातिकः सर्वे [illegible] त्रिदोषलि-
ङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं [illegible] त्रिदोषजः पाण्डुरोग एते [illegible] इन्द्रियः [illegible]
[illegible] मृत्तिकाजनितपाण्डुरोगमाह मृत्तिकाः [illegible] मृत्तिकाया [illegible]
[illegible] कषाया मारुतं प्रकोपयेत् [illegible] मधुरा [illegible] तथा [illegible]
[illegible] इन्द्रियाणां बलं विष

कफप्रसेकश्वयथुतन्द्रालस्यातिगौरवैः। पाण्डुरोगी कफाद्युक्तः शुक्लमूत्रनयनाननैः॥ इति श्लैष्मिकः सर्वरोगजः [illegible]
[illegible] पाण्डुरोगी त्रिदोषैः स्यात् [illegible] दिव्यः॥ इति [illegible] मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यत-
मो मलः। कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफं। कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं च रूक्षयेत्। पूरयत्यविपक्वैव स्रो-
तांसि निरुणद्ध्यपि। इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा। पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम्॥ इति मृत्तिकाज-
नपाण्डुरोगः [illegible] शूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः शूनपान्नाभिमेहनः। कृमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सासृक्कफान्वितं॥ इति मृज्जनिता-
स्यो [illegible] पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति। कालप्रकर्षाच्छूनाङ्गो यो वा पीतानि पश्यति॥ इति [illegible]

[illegible] कफप्रसेकः [illegible] वीर्यमोजः [illegible] पञ्चरूपा [illegible]
[illegible]
[illegible] पाण्डुरोगं [illegible]
[illegible]
[illegible] पाण्डुरोगः [illegible]
पीतानि पश्यति [illegible] पाण्डुरोगी [illegible]
[illegible] पीतानि पश्यति [illegible]

नि॰ मा॰ षः अपरमसाध्यलक्षणमाह बद्धाल्पं अत्र कफत्वेपि बद्धत्वं स्याद्त्यल्पत्वं हरितत्वं वायुसिद्धमाबाध हरितं साकवर्णं अन्येन वा अल्पत्वात् बद्धमिति पाठः
२२ इति बद्धत्वे विड्सार्यते इति विट्का बद्धा नपुंसकोप्यस्तीति निर्दिष्टत्वाद्योप्यमिति अपरमसाध्यलक्षणमाह दीनः श्वेताः श्वेतवर्णलिप्तांगाः सप्तकृशो मा
सि असाध्यः इत्यर्थः अन्येप्यपरमसाध्यलक्षणमाह अस्तकृत् यात यः पाण्डुरोगी श्वेततलं अनुया योप्यसाध्यः अपरमसाध्यलक्षणमाह पाण्डुत्वं पाण्डु
संघातदर्शीति नयनरश्मि सदृशरितं बहिर्निर्गतं तद्योगात् रश्मिलमपि पश्यन् बहुरूपेण वर्णेपि तं पश्यति अपरमसाध्यलक्षणमाह अन्तेषु अन्तेषु
करचरणाग्राणि रक्तशूनं शोथयुक्तं परिहीनमध्यं दुर्बलमध्यदेहं म्लानमित्यादि नापरमसाध्यलक्षणमाह अन्तेषु करचरणाग्राणिः करम्लानं दुर्बलं म
ध्ये देहमूनं शोथयुक्तं ॥ यस्य सततरक्तसाम अपरमसाध्यलक्षणमाह गुदे शेफसि मुष्कयोश्च शूनं शोथयुक्तं च प्रताम्यन्तं तमप्रवेशं मू
र्छितमित्यर्थः असंज्ञकल्पं मृतप्रायं एवंविधं पाण्डुकिनं पाण्डुरोगिणं यशोर्थी भिषक् विवर्जयेत् कफकृते अस्मिन् श्लोके पाण्डुकिनमित्यत्र पाठः

बद्धाल्पं विड्बद्धं हरितं सकफं योऽतिसार्यते इत्यपरमसाध्यलक्षणं दीनः श्वेतातिदिग्धांगश्छर्दिमूर्छातृषार्दितः इत्यपरः
पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति इत्यसाध्यं अन्तेषु शूनं परिहीनम
ध्ये म्लानं तथान्तेषु च मध्यशूनं गुदे च शेफस्यथ मुष्कयोश्च प्रताम्यतः संज्ञकल्पं विवर्जयेत्पाण्डुकिनं यशोऽर्थी
तथातिसारज्वरपीडितं च इत्यपरमसाध्यं पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय
कल्पते हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः रक्तं पीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः दाहाविपाकदौर्बल्यसदना
रुचिकर्शितः कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता इति पाण्डुरोगावस्थायां कामला कुम्भपीतनखनेत्रो भ्रंशः

नमितिपठंति यदुक्तं एवंविधस्यामना पाण्डुरोगावस्था विशेषं स्वपानकिनो लक्षणमध्यक्तं स्यात् मुक्तं स्कन्दते सकामलापानकि पाण्डुरोगः कुम्भादयो ला
यवकोष्ठला स्यमिति यदुक्तं अन्तेषु नः करशोथ अप्यसा गुदे शोफकरिष्यनः कुम्भोतिसारशोथितकृत्यः सद्यानकीति पाण्डुरोगावस्थायां कामलामा
ह पाण्डुरोगः यः पाण्डुरोगी पित्तजनकानि अत्यर्थं सेवते तस्य रोगिणः पित्तदोषः असृग्मांसं दग्ध्वा सद्यो रोगाय कामलाख्याय जायते तस्य रक्तं पीतं वा
कृतमूत्रं रक्तं पीतं वा कृष्णं च हतिवा भवेत् भेकवर्णः मण्डूकवर्णः हतेन्द्रियः हतेन्द्रियशक्तिः एतेषां पञ्चेन्द्रियाणि हाविधिः कर्षितः पीडितः अविपाकः अ
रोचकसदनमंगग्लानिः बहुपित्ता कामला कोष्ठ शाखाश्रयेति एका कोष्ठाश्रया अपरा शाखाश्रया शाखाः रक्ताद्यो धातवः त्वचेन्द्रियः पाण्डुरोगः
कामलायैः भवति तस्यामवस्थायामपरं कुम्भकामलामाह कालान्तरात्खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला खरीभूता कठिनतां गता कृच्छ्रा कष्टसाध्या कुम्भकोष्ठ तस्या आः
धर्मात तद्गता कामला कोष्ठाश्रयेत्यर्थः कामलाया असाध्यलक्षणमाह कृष्णपीतः छर्दिरिति छर्दिरपि कालान्तरमतिमूर्छति तेषाममसाध्यलक्षणं दाहादिनाविपद्यतइत्यर्थ २२

यत्नेनापरमप्यसाध्यलक्षणमिति कुम्भकामलिः नष्टाग्निः संज्ञा च तमायस्य स तथा कुम्भकामलिनोऽसाध्यलक्षणमाह छर्दिरिति कृमयः श्वासो अनविशे
वमथुः कृमयः विड्भेदी सरक्तलनयनमिति एते रूपद्रवैः कुम्भकामलीनाश्यः पाण्डुरोगावस्थायां हलीमकमाह यदा तु यदा पाण्डुरोगिणो हरितादिवर्णः
कस्यचिदेतेषूपद्रवा भवंति तदा तस्य वातपित्तप्रकोपतो हलीमकं जानीयात् हरितः श्यावकवर्णः श्यावो विकलवर्णः वातात्साहक्षयस्तिवलोदरो मन्दाग्निर्भव
नः मृदुज्वरः स्त्रीष्वहर्षः स्त्रीषु हर्षाभावः अंगमर्दः अंगमोदनं आयवकालस्य कालीनां पाण्डुरोगावस्था विशेषाणां लक्षणं कफकृता शीथकमतत्त्वमिति
निदानात् कदर्थ्यं लोमिलकामलाहलीमकानां पाण्डुरोगनिदानं ७ ॥ ६ ॥ पाण्डुरोगावदकफपित्तस्यापि पित्तजन्यत्वात् अनन्तरं रक्तपित्तनिदानमाह घर्मव्यायामा
एतैः स्वकारणगुणैर्विदग्धं दुष्टं सत्पित्तं शोणितं विदहति कोपयति घर्मः आतपः अध्या पन्थाः व्यवायो मैथुनं तीक्ष्णो तीक्ष्णवीर्यं मरिचादि उष्णोष्णवीर्यः क्षा
रो यवक्षारादिः अम्लाः आम्रादिः कटवः ततो रक्तं प्रवर्त्तते ऊर्ध्वमूर्ध्वं वाधिवोधो एककालमूर्ध्वाधो गतरक्तमपि समुच्यते रक्तं
चपित्तं च द्वंद्वं समासात् रक्तपित्तं रक्तं तत्रोर्ध्वगं अन्यतरपरिमाणं पित्तरक्तं पित्तमित्युच्यते तत्र रक्तं चतत्पित्तं चेति कर्मधारयसमासश्च यदुक्तं

कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति दाहारुचितृडानाह तन्द्रामोहसमन्वितः नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं
हि कामलावान् विपद्यते इति कामलाया असाध्यं छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीडितः नश्यति श्वासकासार्तो विड्भे
दी कुम्भकामलीति कुम्भकामलीनोऽसाध्यं यदा तु पाण्डुरोगः स्याद्धरितश्यावपीतकः तन्द्रोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदु
ज्वरः स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णारुचिर्भ्रमः हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः इति पाण्डुरोगकामलाहलीमका
नां निदानं ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ घर्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च पित्तं वि
दग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितं ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो द्विधापि वा ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः कु
पितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्त्तते सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः लोहगन्धिश्च निःश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति

रक्तेन कारणभूते नयोगमाह ऊर्ध्वं नासादिमार्गाद् अधो वर्णयोः रक्तस्य पित्तसमानत्वात् रक्तपित्तं मलीमिसमिति नयनयापित कफितोषः केषुमार्गेषु प्रवर्त्तते
माह ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैः अधः मेढ्रयोनिगुदैः विरम्भाधो मार्गेष्वपि प्रवर्त्तते कुपितं तत्पित्तं नासादिभिः अधः मेढ्रादिभिः अतिकुपितं
मार्गद्वयेन सर्वतो रोमभिः समस्तै रोमच्छिद्रैश्च पूर्वरूपमाह सदनं अवसन्नता अंगानां शीतकामित्वं शीतेच्छा धूमः कण्ठधूमनिर्गमिव लोहि गन्धिः श्वासमान ला
हसंबन्धगंधः कंठ विशिष्टकमाह सांदनं सादः धनं सर्वांग्लानिरिति दृष्टं पाण्डुरोगं बातिकमाह रक्तपित्तं कषायाद्यं प्रतिहारिवर्णं मेषकादिकं
हारिद्रं हरितमतिश्यामतिकलककं स्यावर्णस्येव वर्णमिवकदति कफः पित्तं कण्ठकं अभिप्रायः कषायरक्तमयहरितं वर्णं कृष्णं कथं

नि॰ मा॰ उक्तं ननु सर्वमेव रक्तपित्तं दुष्टेन पित्तेनारभ्यते तत्कथं पैत्तिकव्यपदेशः उच्यते यदा स्वस्थानस्थं पित्तं रक्तपित्तारम्भकं स्यात् तदेतरेणाप्यन्येन सम्बध्यते ॥
४५ किं वा इतरदोषाभ्यां यदसंसृष्टं केवलमेव पित्तमारम्भकं तदा पैत्तिकव्यपदेशः ननु केवलं पैत्तिकं न संभवति इत्येव यद्वक्ष्यति ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुता-
नुगमिति न च पैत्तिकस्य मार्गो दर्शित इति उच्यते स्वकारणोद्भूतेन कफेन मारुतेन वा स्वलक्षणकारिणा संसृष्टं भवति तदा श्लेष्मादिकाद्यपदेशः संसर्गजं
सान्निपातिकमप्याह संसृष्टलिङ्गमित्यादि यदा द्विदोषलिङ्गैः संसृष्टं भवति तदा द्विदोषजं यदा त्रिदोषलिङ्गैः संसृष्टं मिलितं भवति तदा सान्निपातिकं दोषमिलितत्वेन
मार्गमाह ऊर्ध्वगं कः यदि कफानुगतं रक्तपित्तं भवेत्तदा ऊर्ध्वमार्गेण प्रवर्तते यदि वातानुगं तदा अधोमार्गेण यदि तु उभयाभ्यां कफवाताभ्यां संसृष्टं भवति

ति इति सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितं श्यावारुणं सफेनं च तनु रूक्षं च वातिकं इति रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्र-
सन्निभं मेचकागारधूमाभमञ्जनाभं च पैत्तिकं इति पै॰ संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकं इति सं॰ ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं
मारुतानुगं द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्तते इति मार्गः ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतं इति मार्गसाः एकमार्गं ब-
लवतो नातिवेगं नवोत्थितं रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवं इति साध्यासाध्यलक्षणं एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं या-
प्यमुच्यते यत्त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् इति सं॰ मा॰ दौर्बल्यं श्वासज्वरव कास
मथुर्मदः पाण्डुता दाहमूर्च्छा भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनत्वं भ-
क्तद्वेषाविपाकौ विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः इत्युपद्रवाः मांसप्रक्षालनाभं क्वथितमिव च यत् कर्दमाम्भोनिभं वा मेदः

तत्र मार्गद्वयेन प्रवर्तते एतेन यस्योत्तिकस्य मार्गो न दर्शितः रोगस्य तस्य पित्तस्याधोऽन्यत्रैव मार्गप्रवृत्तिस्तस्य साध्यत्वमाह ऊर्ध्वमिति एककालमार्गद्वये
प्रवृत्तमसाध्यं साध्यत्वहेतुमाह एकमार्ग एकमार्गमिति ऊर्ध्वमार्गमिति ऊर्ध्वमार्गप्रवृत्तं बलवतः पुरुषस्य नातिवेगं मन्दवेगं नवोत्थितं अचिरकालजा-
तं सुखकाले हेमन्तशिशिरयोः निरुपद्रवमिति वक्ष्यमाणदौर्बल्याद्युपद्रवरहितं पुनरपि दोषानुसंसृष्टत्वेन साध्यत्वमाह एकदोषेति याप्यमसाध्यमिति किंच
त्रयो दोषाः प्रवृत्ता यस्य तत्त्रिदोषं रक्तपित्तमिति मन्दाग्नेः क्षीणदेहस्य वृद्धस्य यदतिवेगवत् अनश्नतः अभक्तस्यादिना अन्नाभावादतोऽपि स्यात्
मं उपद्रवानाह दौर्बल्यं दौर्बल्यमिति शोषः स्वरः वमथुः वमथुः छर्दिः मदः मदः धत्तूरादिफलभक्षणवत् श्वासमन्दः पाण्डुता दाहः सर्वाङ्गगतः
मूर्च्छा वेतन्यानुपलब्धिः भुक्ते घोरो विदाह इति भक्तस्य दारुणो विदाहः अधृतिः अप्रीतिकाहिकः हृद्यतुल्येति हृदयेऽतितुल्या असदृशी पीडा कोष्ठभेद
इति कोष्ठभङ्गभेदः शिरसि तपनं तापः पूतिनिष्ठीवनत्वं दुर्गन्धिनिष्ठीवनं भक्तद्वेषः अविपाकः आहारस्य एते रक्तपित्तस्य उपसर्गाः उपद्रवाः विकृतिरपि भवेत् मां॰ ३॰
दिति तस्य रक्तपित्तस्य विकृतिरपि भवेदिति योऽर्थः मांसप्रक्षालनाभत्वादिरूपा तस्य विकृतिरुपत्वेनासाध्यत्वमाह मांसप्र॰ क्वथितमिव प्रतिवां ४५

गतमित्यिपकृदिवेति यो उक्तं कर्दमाविलम्भः अथवा कर्दमनिभं वा अभ्रोनिवा अत्र कल्पशब्दो भेदः प्रत्येकमभिसंबध्यते यकृदिव कृष्णं नि-
भेव यकृत्पक्वजम्बूफलाभं पक्वजम्बूफलं नीलं वा स्वय हिंसति नाम ननु पैत्तिके कृष्णत्वमुक्तं तत्कथमसाध्यं नैवं अतिशयात्र विशेषणत्वात् तेन तत्र मन्तव्यः
वेनीलमपि च कृष्णं उक्तं पक्वजाम्बवं नील कृष्णमिवेति यातुं भृशमिति अधिकं अतिशयेन कुणपमिति शवगन्धं यत्र च उक्ता विकारा इति श्वासकासः उपद्रु
ताः रक्तप्रतिकर्षाभ्रं तुल्यमिति नानावर्णकमिति पूर्वोक्तं रूपं दृष्ट्वा मुक्तविकारे रेतैर्वर्णै रक्तपित्तं त्याज्यं असाध्यलक्षणमाह येनेति येन रक्तपित्तेन उप-
हतो मनुष्यः रक्तं घटपटादिकं वियच्च आकाशं पश्यति सततपश्यति अन्येऽपश्यन्तः विय आकाशादि पश्यति अदृश्यमपि वियद्रक्तं पश्यति रक्तपित्तोपहत लो॰ ४४
नेत्रत्वात् लक्षणान्तरमाह लोहितं यो बहुशः छर्दयेत् रक्तनयन च लोहितोद्गारदर्शी ... बहुशो लोहितः प्रवर्त्तते बहुशः अथवा
वा लोहितमुद्गारं पश्यतीति लोहितोद्गारदर्शी सम्रियते ॥ इत्याताङ्कदर्पणे निदानव्याख्याने रक्तपित्तनिदानं ॥ ८ ॥ ॥ ८० ॥ राजयक्ष्मणः पूर्वं पित्तादुत्क्लि-
ष्टं वातम इति च तत्र रक्तपित्तनिदानान्तरं यक्ष्मनिदानारम्भे विकित्सोपयोगित्वात् कष्टकारणचतुष्टयमाह वेगरोधः वेगा अत्र वातमूत्रपुरीषाणां न

मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभं यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुणपं यत्र चोक्ता विकारास्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं
सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति इति विकृतिरूपासाध्यं येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यमसं-
शयं इत्यसाध्यं लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः इति रक्तपित्तनिदानं
वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् कफप्रधानैर्दोषैस्तु

तु उक्तानां सर्वेषां यदुक्तं चरके कामक्रोधादयो वा भयाद्वा वेगमागतं वातमूत्रपुरीषाणां निरुणद्धि यदा नर इति क्षयो भयशुक्रयः क्षयश्चैवाया
सेन नाम अवलोपवासादिभिरनेककारणैर्जायते साहसादिति साहसं बलवद्विग्रहादिः विषमाशनादिति अकाले अकाले बाले बहु वा विषमाशनम् ॥
मिति तस्यासीधं तोरणे भक्ष्यात उच्चैर्वक्तके विविधान्नपानादिविषमाशनमशनम् उक्तं यत् सामयान योगस्तु विषमाशनमुक्तमादय: श्लोकोत्पत्तिक
धिरादीनां वेगप्याविषमासातारमाराय कफेते नतु पतितद्यावसन्नि द्विदोषज इति मिलितरसं दोषजनितं एकत्वे नव कारणमेतादृशे कः स्वक
हिंसकत्वे एकएव न तु दोषः सन्निपातात्मको यतः उद्रेका तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति इति यक्ष्मसंबन्ध्या च पितृत्वं ह्यसौ चतुष्टयं तत्र वदा
नि दर्शयति अस्य कफकाः शोषादिनामा वाऽशब्देनान्वयमेवाकार्षीत् यथा कंसवधान्मादीनां शोषकत्वमिति धीयते क्रियाकर्मकरत्वात् कथयद
त्युच्यते पुनः स शब्दार्थं प्रतिपादयन्नाह क्रियाक्षयः तस्मात् स उच्यते क्षयमाह केचित् रोगराजोऽपि चः इति नेत्रां तदपि कारणचतुष्टयं युक्तं स्यात्
वक्तमारं भो वातसंग्रहणं वायुः शकुनाः कारणं विहाय ऊर्ध्वं विषमाशनमिति तस्य विशिष्टां संप्राप्तिमाह कफप्र॰ कफप्रधानैर्दोषैरभिजाति हि
धातो न स्तथा नतु दोषैर्गतित्वात् त्वेन दोषत्रयजन्ये कथं कफस्य प्रधानता उच्यते तस्य प्रधानता तु यातोऽधः दिक्कफपित्तस्थानेषु विष्ठुताः सिताः ॥

के॰ सं॰ व्याधिसत्वात्मकत्वात् व्याधिमत्तेन यक्ष्मते नक्षत्रानां पतेः ते केन कृतत्वमाह इन्द्रः २

द्यादिना बोध्यार्थः रसवहधमनीषु अत्रादिग्रहणानुमतिर्दिष्टरसवहः तेन रक्तादिवहस्रोतसामपि बोधव्यं अथवा रसकारणतया रसमुख्यत्वे वरक्तादिपु
ष्टिरिति कार्त्तिकः इदमत्र रुचिरं यस्मात् शरीरस्य हृदयस्थो रसस्तत्रैवावतिष्ठते तत्र स्थितो कतोमुखेन निस्सरति यदुक्तं चरके रसः स्रोतस्सु रुद्धेषु स्व
स्थानस्थो विदह्यते स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्त्तते इति एतेनानुलोमक्षयो रविभिः कारणमत्र रसधातुक्षये सति रक्तादीनां रसकार्याणां पोष
कारणमतो रसधातुक्षयपक्कानामेव क्षीयमाणत्वात् प्रतिलोमक्षयं रविज्ञानात् अतिव्य॰ अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तराः॥ अतिस्त्रीप्र
सक्तस्य यदि स्त्रीध्यानं निवर्त्तते तदा क्षीणे रेतसि क्षीयमाणे शुक्रे अनन्तराः समीपस्था धातवः क्षीयन्ते तदा शुक्रे क्षीणे मज्जा क्षीयते मज्जक्षी
णे अस्थि एवं पूर्वं क्षीयते मनुरसपर्यन्ताः धातवः स्रोतोरसक्षयवृद्ध्यात् रक्तोपचयात् सम्यगुपचयात् पूर्वधातुक्षीणतया शुक्रक्षयो युक्तः कार्य
भूतानां शुक्रक्षये पूर्वधातूनां कथं क्षयः उच्यते शुक्रक्षयाद्वायुः कुप्यति यदुक्तं वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति प्रबलः सान्निध्या
त् मज्जानं शोषयति एवं पूर्वधातून् दहति वात्यासम्पातया कार्यजनकत्वे यथाग्निसंतापयोगो जलकसंनिभा नाम आद्रस्य आगस्य शोषः यथा
महाजलजधारपरिस्थितौ तत्र प्रविशन्तं जलाशयानां क्षयः पूर्वरूपमाह श्वासाङ्ग॰ भविष्यति तत्प्रथमो निशोष आसाद्यो भवति संबंधः शो

रूपेषु स्नवर्णक॰ प्रतिश्यायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तराः क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः इति संप्राप्तिः॥
श्वासाङ्गसादकफसंस्रवतालुशोषवम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः शुक्लेक्षणो
भवति मांसपरो रिरंसुः स्वप्नेषु काक-शुक-शल्लकि-नीलकण्ठ-गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च तं वाहयन्ति
स नदीर्विजलाश्च पश्येच्छुष्कांस्तरून् पवनधूमदवार्दितांश्च इति क्षयपूर्वरूपं स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः॥

गसादोऽङ्गग्लानिः कफसंस्रवः कफष्ठीवनं मदो धत्तूरफलादिभक्षणाजन्यो मोहः पीनसः प्रतिश्याय कासहिक्केति स्याने न्ययांऽनिद्रेतिपठन्ति पाण्डु
रधवि सर्वशुक्लः शुक्लनयनो भवति मांसपरो मांसभक्षणकामः रिरंसुः स्त्रीरमणेच्छुः एतेन व्याधिमहत्त्वं मनोदोषाद्बोधव्यं तथा स्वप्ने काकादि
दर्शनं पूर्वरूपमेवं शल्लकी च शल्लकः शल्लकयतिप्र सिद्धः नीलकण्ठो मयूरः कृकलासः सरटः गिरगिटीति लोके एते तं वाहनीभूय वहन्ति विजल
लाः निर्जलाः पवनो वायुः दवो वनवह्निः अर्दितान् अभिभूतान् वृक्षान् केचित्तु तृणादिनीपानान् स्थले अङ्गग्लानिः यदुक्तं चरके पूर्वरूपं प्रतिश्या
यो दौर्बल्यं दोषदर्शने अदोषेष्वपि भावेषु कायदौर्बल्यदर्शनं घृणित्वमश्नतः श्यापि बलमांसपरिक्षयः स्त्रीमद्यमांसप्रियता प्रियता चावगुण्ठने मक्षि
कायूकाकेशादिभृतानां पतनान्यिन्नपाने केशानां नखानां चाभिवर्धनं पतत्रिभिः एतेनोक्तमापदे अपि धर्षणं स्वप्ने केशास्थिराशीनां भ
स्मनश्चाधिरोहणं जलाशयानां शैलानां वनानां ज्योतिषामपि शुष्यतां क्षीयमाणानां पततां चापि दर्शनं प्राग्रूपं बहुरूपस्य तज्ज्ञेयं राजयक्ष्मण इति भाः स्व
रभेदो यथा स्वरः वाषभेदनैकाख्यारूपाणि दर्शयन्नाह स्वरभे॰ अंसपार्श्वयोः संकोच इव अपरं संकोच इति पठन्ति तत्र संकोचो वाकुञ्चित

[illegible]

मिव अंसयोः पार्श्वयोश्च तापेनैवञ्जेणिल्वरा दीनि पूर्वाणि पित्तेन शिरःपूर्णत्वं कफेनेति शेषः अभक्तच्छन्दो भोजनेऽनभिलाषः कण्ठस्य चोद्ध्वंसः कण्ठभङ्गः कण्ठशो
षेति कार्त्तिकः एतानि भेदेनैकादशरूपाणि बहुरूपो राजयक्ष्मा तस्यासाध्यत्वमाह एकादः एतैरिति स्वरभेदादिभिराद्यः अभित्वादिकैरेकादशभिः षड्भिर्वा कासाद्यापा
र्श्वाभितापश्वासादिकैः समन्वितं ज्वरादयोऽपि शोषान्वितं पुरुषं यक्ष्मिणमिति शेषः यक्ष्मिमांसबलक्षये सतीति बोध्यं [illegible]
र्द्धैरेकादशाभिः सर्वरूपाणामेकादशानामर्धं सार्धं पञ्च भवति तत्रतमसङ्ख्यासार्धं भवति किन्तु तेन भवन्तु षट् उच्यते एकस्य रूपस्यार्धं हि न भवत्यतः षड्रूपयोरर्धं यो
रूपैः त्रिभिरेकैकमपि त्यागिनो योग्याः तेलिङ्गैर्मांसबलक्षये युक्तो वर्ज्य इति संबंधः मांसबलयोः क्षयलिङ्गानि स्फिक्तनोन्नतानि तथाच मांसक्षये स्फिग्गण्डौ
पश्योदरवक्षः कक्षापिण्डिकोदरग्रीवास्कन्धता रौक्ष्यतालो वे शरीरावयवानां धमनीशैथिल्यं भवेदिति बलक्षयो ज्ञेयः सर्वं मांसक्षये मोहः प्रलापो ज्ञानमेव च एतैश्चिह्नै
र्बलक्षयं विज्ञानमिति स्मरणं बलक्षये विति अपरे मांसबलक्षये इत्यपठन्ति तत्र मांसबलक्षये सतीत्यर्थः अतोऽन्यथेति मांसबलक्षये असतीति एतेन बलमा

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः॥ शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफ
कोपतः इति एकादशरूप एकादशभिरेतैर्वा षड्भिर्वापि समन्वितं ज्वरशोषान्वितं जन्तुं भिषक् सुविपुलं यशः इ
ति बहुरूपो राजयक्ष्मासाध्यः सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा इति असाध्यलक्षणं महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितं शूनमुष्कोदरं चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत्॥
इति अपरमसाध्यरूपं क्रमेदानवंतं दीप्ताग्निं कच्छ्वरं इति विविशिष्टं शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्ध्वश्वासनि
पीडितं कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवं इति शोषपिडित व्यवायशोकवार्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषिता

साधिमुक्तः सत्यासत्यावधिविकित्स्यः सर्वरूपोऽपि अपरमसाध्यलक्षणमाह महाशं महाशनं बहुभोजनमपि क्षीयमाणं मांसबलाभ्यां प्रत्यहं क्षीणं अरिष्टत्वात् अतीसा
रनिपीडितं अतीसारयुक्तं शूनं शोथयुक्तं मुष्कोदरं यस्य तं च शुक्लनेत्रादिलक्षणमाह शुक्लाक्षमिति शुक्लनेत्रं अन्नद्वेष्टारं भक्तद्वेषिणं महाशनं क्षीयमाणमि
त्येकं मयाधुनातरूपं अतीसारनिपीडितमिति द्वितीयं शूनमुष्कोदरमिति तृतीयं अपरविविधिकित्स्याह प्रपक्षः चपक्षं मतविकित्स्यात् न कस्यामित्यनेन न
द्योपिशब्दानां दोषकफयुग्रतिस्फुटं महाश्रमी वपरंद्विर्नमद् यदि जीवति मानवः सर्वप्रपीडितो वा तत्स्नाः शोषपीडिनपतिव भ्रमाह एकाक्ष कण्ठेन
कमेण शितिकृत्य बहुतरं मूर्च्छनादिरंतमर्जयतिशेषः एतेनादरसाध्यजन्मानः कश्चित् यक्ष्मावातित्यायमर्ज्यानिः पठन्ते तस्य मांसरकत्यान्नवति मध्व नरसा
धृष्यात इत्यकृतं नरश्च जलाहतावपयवमनि तं यक्ष्माऽन्मीतिसंबंधः इ न्यायस्मिन्नग्रहविप्लवलहता रयुएकं कक्षमाध्यनकृत शनोर्नव्यातिजबाध्यादि
उन्निलशोषमन्त्राणुराक्षयरूपविनिरूपमाह व्यवाय॰ व्यवायस्त्रीसेवनं शोकः पुत्रादिविनाशजन्य चित्तोद्वेगः वार्धक्यं वृद्धत्वं व्यायामः शरीरायासजनक

[illegible]

नि॰ मा॰ स्वस्थवा दीर्घमार्गादेर्न व्रणं कृतं शरदृतं तरोरतः अभिघातजनितः क्षतं यस्मात् तस्माल्लक्षणे गिरितास्त्रिगैर्ल्यैश्चैव हृदुक्तं शुक्रेति केशाद्विदेवं शोषादिकं
२५ रणौ द्विप्रागतः नतत्रदोषलिङ्गानामसमस्तानां निपल नोह्यत्र एव हिते स्रैयाः प्रत्येकं धातुसंक्षयात् इति व्यवायशोषिणो लक्षणमाह व्यवाय इत्यादि शुक्रक्षय
लिङ्गैरिति शुक्रक्षयलक्षणैः शुक्रक्षये मेढ्रवृषणवेदनाः शक्तिमेषु चलैः चिरप्रसेको वा प्रसेके वा स्युः शुक्रदर्शने रक्तस्य चेति यथापूर्वं धातवः क्षीयन्ते तत्र
शुक्रस्य पूर्वं मज्जा मज्जाऽस्थि अस्थ्नो मेदः मेदसो मांसं मांसस्य रक्तमित्येवं प्रतिपद्यन्ते प्रतिलोमेन निवर्तते शोकशोषमाह ध्यानेत्यादि विशुक्रक्षयकृतैः
विकारैरुपलक्षितः ध्यानशीलः चिन्तापरः स्रस्ताङ्गः श्लथगात्रः तादृश इति पाण्डुदेह शुक्रक्षयलक्षणरहितस्य शुक्रक्षयलक्षणैः जरा
शोषिणमाह जराशोषीत्यादि मन्दशब्दो वीर्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते वीर्यं शक्तिः बलं आत्मोत्साहादिस्थितं स्वतन्त्रं ध्यानकम्पनः कम्पयुक्तः भिन्नस्य स्फुटि
तस्य कांस्यपात्रस्य हतस्येव स्वरो यस्य स तथा ष्ठीवति श्लेष्माणं हीनमतिश्लेष्मणाऽरुणायते कृते पिच्छिलश्लेष्मणः निःसरणं अरुचिपीडितं इति पुनः रोदकः पठति
णमतं तालु रोचकाख्याऽपनायार्थं संप्रस्रुतानि आस्यादिभिः त्रिभिः संबध्यते आस्यमुखं रूक्षं शक्तिः लोचनं शुष्करूक्षमलच्छविरिति शुष्करूक्षे यथाक्रमं
मलच्छवी यस्य स तथा अध्वशोषिणमाह स्रस्ताङ्गः श्लथगात्रः संभृष्टस्येव तस्य पक्वविवर्णा यस्य स तथा सुप्तगात्रावयव इति प्रसुप्तः सुप्तत्वमपि शुक्
न व्रणोरःक्षतसंशोषी यक्ष्मणो लक्षणैः कृश इति निरस्य व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः । पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्ष
ीयन्ते चास्य धातवः ॥ इति व्यवायशोषिणः ध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ॥ इति शोकशोषिणः जरा
शोषी कृशो मन्दवीर्यबुद्धिबलेन्द्रियः । कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ॥ ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीडितः । सं
प्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥ इति जराशोषिणः अध्वशोषी स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः । प्रसुप्तगात्रावयवः शु
ष्ककलोमगलाननः ॥ इति । व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः । लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥ इति व्यायाम
कर्मणः शरीरमदरागकः शुष्करूक्षः क्लोमादिभिः प्रत्येकं संबध्यते क्लोम पिपासास्थानं हृदये क्लोमस्थाने तालुनि केचन पठन्ति यद्यपि जराशोषिणे
तरव्यायामशोषी वा योना धात्रीपितोऽलक्षणं व्यायामशोषिण्यपि तदेव भवति पूर्वं भ्रान्त शोषिणीति दृष्टः केचिदत्र निरुगमर्दनो व्रणपाकव्यतिरिक्ति
तो दण्डे इति पठन्ति तत्राप्युक्तं वा अध्वः व्यायामशोषिणो लक्षणमाह व्यायाम इत्यादि भिसंस्तानबाधिभिरन्तरतोऽक्षेरेवाधभूयिष्ठमिति सूत्रे इति भूयिष्ठमत्यर्थं
अध्वशोषि अस्यापि लिङ्गानि व्यायामजे इत्युक्तानीत्यर्थः सर्वैः उरःक्षतकृतैः संयुक्तः कुतः इति क्षताभावः पाठः गदाधरस्तु लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं
विनेति पठति व्याख्यैव भूयः कुतो व्यायामजाप्यप्यनन्तुतयानादिहेतुमाङ्क कृतः शोषः सोऽपुरसि एवाधिनोऽप्यलिङ्गैर्भूयिष्ठं कं यत्कृतः कृतं विना
कृतं कार्यं विना कृतकार्यं तु तथा शुक्रक्षये तस्मात् उरःक्षतेरक्तं पृथक् लेखाव्यापत्ति कासश्वासाभ्यां ईश्वरः पिच्छस्रुतिकाकलं स्नेहनवक्तस्रोत्य आहुः र
र्थं इत्यनालपिता सूति अर्धोच्चाधसर्वतो भिन्नवर्णस्वरो नरः व्रणशोषिणमाह रक्तक्षया इत्यादि रक्तक्षयाः वेदनाः व्रणवेदना २५
तामिरपि अथ शोक ध्यानतः शोषावातप्रकोदिव शोषः सर्वासामध्वतमः अथवा याप्योपेक्ष्यासाध्यरूपश्चात् तदेवं विशतिरुक्तानां व्रणशोषिणां हीनो यो विधि
कार्यं इति तथा च भुक्तैश्च शोषश्रस्यादि यत्र नातिप्रबलो व्याधिः किमत्र विधानमिति समग्रमनुरुक्तमाह धनुषा इत्यादि धनुषेति आयासं कुर्वतो नर
स्य तिशोषः आयम्यत इति पाठान्तरं तत्रापि स्वार्थमायाकृतः यस्य दम्यं दम्यमानं वृषं वा हिकं मेघवेतं च सम्यग् अर्थः अन्यं वारणोष्ट्रादिकं निगृह्णतो विधार
यतः शिलादीर्घपाषाणः अश्मानः इतरप्रस्तरवंशक निर्घातो हस्तविशेषः किं वाश्मिजाति शिलां प्ररोहेण विशेषः तानप्रक्षिपतः परान् शत्रून् अधीयानस्य उच्चैः
दूरात् तस्य कृते इति दूरगमनेन त्वर्थं द्रुतमिति शीघ्रं महानदीं गाहतः महानदीं तरतः वायुमाभिरिति विशेषः तूर्णं शीघ्रं प्रनृत्यति नृत्यतः तथान्यैः कर्मभिः क्रूरैरिति भुव कष्टादिभि
र्माद्याद्यभिः अस्येत्यन्ये विकृते विदारिते वक्षसि उरसि व्याधिरिति उरःक्षतजस्तु अथवा व्याधिः यक्ष्मा दोषाश्रयापि व्याधिरुदीर्यते जनयतां स्वा
नाधादिभिः क्रूरैः बलवान् प्रकृष्टवीर्यते प्रकटत्वमाप्यते उरःसत क्षीण लेपरमपि व्रणशोषमाह स्त्रीष्विति स्त्रीप्रसक्तानां अमृतसिक्तं
रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् । व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमो मतः ॥ इति व्रणशोषिणः धनुषायस्यतोऽ
त्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् । युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः ॥ वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वाऽन्यं निगृह्णतः । शिलाकाष्ठा
श्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ अधीयानस्य वाऽत्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् । महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ सहसो
त्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रनृत्यतः । तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥ विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते ॥
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः । उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विभज्यते ॥ प्रपीड्यते ततः पार्श्वे
शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते । क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ॥ ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधस्तथा । दुष्टः श्यावः सुदुर्
गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः । कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सासृक् प्रवर्तते ॥ स क्षती क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।
मितकाले भोजनं यस्य विरूक्षं च रूक्षमल्पं च प्रमितं स्वल्पं तदश्नाति तस्यैवं ज्ञेयम् विरुज्यते व्यथ्यते भिद्यते इव विदार्यते इव पीड्यते पार्श्वे वीर्यं शुक्रं वर्णः कान्तिः
तेजो मोचादिः व्यथा अङ्गानामङ्गमर्दः दैन्यं मनोऽप्रसादः अग्निवधोऽग्निनाशः विड्भेदोऽग्निवधात् पीतिपर्वति वास्या नयतीति अग्निवधादेवाविड्भेदो भवतीत्यर्थः आ
पिच्छस्रावः व्याधिमदिति विनाप्यग्निवधात् विड्भेदो भवतीत्यर्थः अपि च स्यात् व्याधिमहिम्ना विनाप्यग्निवधात् विड्भेदो भवतीत्याह दुष्ट इत्यादि दुष्टः
पित्तोऽमिश्रो पाण्डुः श्वेतिविनिवर्तयति श्यावः कफसासृक्प्रवर्तते भवति रुधिरयुक्तः कफः ष्ठीवते सासृक् इत्यत्र सानुदरितिपाठान्तरे तत्र सान्त्रो घनः एभिः का
मः स्रस्तः क्षतं का तु सततमिति पाठे संपृक्तः क्षतः उरःक्षताद्यर्थं क्षीयते अत्यर्थं मात्रातिरिक्तमर्थः तत्क्षताद्देहाद्यावद्वधते क्षीणो हि साध्यादितान्

प्रलिप्यः प्रतिलिप्यमानेनमुखेनलिप्यमानेन । सीदन् सादस्कः अभक्तरुक् अभक्तच्छन्दः कफपूर्णदेहत्वात् गौरवं कण्डुः कण्ठस्यैव सांद्रकफः घनश्लेष्मा कृतः कासमाह
अतिव्यः विग्रहैर्विदारणं कण्ठस्य रूक्षत्वात् एतैः कारणैः रूक्षस्य पुरुषस्य उरः क्षतं गृहीत्वा वायुः कासं आवहेत् करोति क्षतजं मत्वा सुखादिकं तत्र ष्ठी

प्रलिप्यमानेनमुखेनसीदन् शिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः अभक्तरुग्गौरवकण्ठुयुक्तः कासेद्भृशं सांद्रकफः कफेन ।
अतिव्यवायभारवाहनाध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् स पूर्वं कासते शुष्कं
ततः ष्ठीवेत्सशोणितं कण्ठेनरुजतात्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना दुःखस्प
र्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः पारावतइवाकूजन्कासवेगात्क्षतोद्भव
त् इतिक्षतकासः विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् घृणिनांशोचतांनृणांव्यापन्नेऽग्नौत्रयोमलाः कुपि
ताःक्षयजंकासं कुर्युर्देहक्षयप्रदं इतिक्षयजः सगात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयं चोपलभेतकासी शुष्केद्विनि
ष्ठीवतिदुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसरुधिरं बलं च तं सर्वलिंगं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजंवदन्ति इत्युपद्रव

अतएवाभिषिर्णमितिकासाभिघातेनरुद्धस्यविदारणेनअत्यर्थरुजतापीडाकण्ठेनकंठेनेत्युपलक्षणं तृतीयाचबहुरसेतिविशेषेणउरसाच सूचीभीति
बहुधमान्तरूढीनाच्छुःखस्पर्शेनतिउरसेतिसंबंधः दुःस्पर्शेनासहत्वञ्जेनभेदपीडाभितः तद्रूपान्कासौ दोषोक्षयंप्राण्यञ्जीति यास्मिंस्तन पच्यमानत्वात् भेदयो
पीडाभितापेनेतिस्त्रालविशेषणं पराव तद्वत् कूजन्नवतीतिनिरोधः क्षयजमाह विषमाः घृणिनांघृणांकुर्वतांशोचतांशोकवतांव्यापन्नाग्नौ भवात् एतैः कार
णैः कुपितेनवायुनाक्षयितकफ्पवृद्धात् कुपितास्रयो दोषाःक्षयजं कासं कुर्युः क्षयजमितिस्रस्को विक्षयजं अस्रोपद्रवानाह सगात्रः शुष्कमितिप्रति
विनेष्ठक्षमाण दुर्बलउपद्रवग्रहेतः प्रक्षीणमांस तस्यप्रथमतः सर्वलिंगमितित्रिदोषलिंगसाध्यसाध्यं असाध्यसाध्यमसाध्यसाध्यत्वात् इत्येवः बलतांकस

क्षिप्याः सोवास्या याप्यस्तु क्षतजः एवं कदाचित् सिध्येतामाप्यथ तस्माद्याप्यमाह नवौ कः तौ नवौ अचिरोत्थौ क्षतजक्षयजौ पादगुणान्वितौ अपि ते हि वक्तः पादसंपन्नौ कदाचित्सिध्यतः साध्यं याप्यत्वमाह स्थविराः त्रीन् पूर्वानिति वातपित्तश्लेष्मजान् पथ्यैः साधयेत् एते न त्रयः कासाः सेसाध्यान् यान् पराकृष्यैर्मर्मपथ्यैर्यापयेत् याप्यं तानयेत् बहुत्वमिति जरा कासाः उपलक्षिताः साध्याः कथितेति पञ्चम्मकरणं यावत् हिविं तपीतकं निष्ठीवनस्य कासकासा रोगी नजीवति इत्तस्वर इत्यातंकरः प्रणिपनिदानसाध्याः कासनिदानं १२ ॥ समस्तनिदानांतरं वातकासानां तरं हिक्काश्वासयोः तयोः प्रायः समानप्रावहिकि त्वितत्वेनैकारोगमानं विदाहीति विदाहीनियं गुरुविष्टम्भसर्वत्र अभिष्यन्दीनि विदाह गुरुणि गुरुत्वात् पाकतम्भ विष्टम्भी नि ग्रहका रीनि अभिष्यन्दीनिकालिनभावमन्दीभावकारादीनि शीतलाम्बुपानादिनि स्मिंस्तैः वर्धते रजो धूलिः स्यन्दनम्नन्तनाम्नाप्रवर्तन कारणं।

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोऽपि च । नवौ कदाचित्सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ । स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः । त्रीन् पूर्वान् साधयेत्साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत् । पञ्चमकृष्णं स्याद्वं ररितनीलपीतकं निष्ठीवन्नास कासार्तो न जीवति इतस्वरः इति कासनिदानं १२ ॥ विदाहिगुरुविष्टम्भि रूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः । शीतपानासनस्थानरजोधूमातपानिलैः । व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः । हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥ मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् । सघोषवानाशु हिनस्त्यसून्यतस्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः ॥ इति ॥ अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा । वातः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि ॥ इति ॥

व्यायामकर्मभाराध्वकर्षणोऽथवा भारः वेगाघातो मूत्रादिवेगस्मरणं अपतर्पणं अनशनादि त्रयाणामेव कारणत्वेन कथ्यन्ते अथ ते दोषजन्या नेदानते दः कासो वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः क्षतजः क्षयजश्च हिक्का श्वासौ तु कफवातात्मकावेव एकं कफवातात्मकावेतौ पित्तस्थानसमुद्भवाविति तस्मादेव वातः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोतीति संप्राप्तिमाह मुहुर्मुहुः वायुरिति सोदानः प्राणो वायुः सस्वनो हिक्काशब्देन मुहुर्मुहुरुदेतीति कर्ध्वं गच्छति ऊर्ध्वं गमनमेव विशिनष्टि यकृत्प्लीहान्त्राणीति मुखादिवेत्यत्र मुखमार्गेण प्राणादकानवाहानि स्रोतांसि विकारानितः हिक्काः करोति संरुध्यमानः स्रोतांसि पृथक् पृथक् इति अन्नजनाम्नात्नहिक्कानीति हिक्केति निरुक्तिः पृथोदरादित्वात्सिद्धिः घोषवानिति हिक्काशब्दं कण्ठस्थमाश्रित्य संप्राप्तिमाह अन्नजाः अन्नजेत्यादिना संज्ञामाह पूर्वरूपमाह कण्ठोरसोः गुरुत्वं च वदनस्य कषायता हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च इति पूर्वरूपमाह कण्ठेति संक्षेपः सहसोपीडितो वातः कर्ध्वं गच्छति यदा हिक्कयति हिक्कां करोतीत्यादि हिक्कान्नजेति कथ्यते यमलामाह विरेण यमलैर्वेगैः या हिक्का संप्रवर्तते कम्पयन्ती शिरो ग्रीवां यमलां तां विनिर्दिशेत् मुद्गस्य ध्वा ॥

ग्रीवे कम्पयन्ती चिरेण चिरकालेन प्रवर्तते तां नाम तोयमलामाह क्षुद्रिकामाह प्रकृष्टः प्रकृष्टकालेन चिरकालेन परं मन्दवेगः क्षुद्रः कण्ठोरसोः संधिमिति कण्ठः क्षुद्रस्तु मृदुत्वेन क्षुद्रयकम गम्भीरामाह ... नाभिप्रवृत्ता नाभिप्रवृत्तिनाभिः संज्ञा तान् वातपात्ना गम्भीरसंज्ञकाः कम्पयन्ती वती बहुधा अनेकरादिभ्यः काश्यं नाम तो गम्भीरामहतीमाह मर्माणीति मर्माणि मनः ... कण्ठमुक्तस्यन्न लिङ्गिनीं सा दृश्यन्तामा तोमहा हिक्का ... आयम्यते ... दृष्टिश्च उन्मवती तिष्ठ ... अत्र कथ्यते यत्र संबन्धः तात्पर्य पाठान्तरे तत्र मुहती मर्षः ... अतीसारको तिष्ठिरुनि तां हिक्कां ... शीर्यमहतीं प्रसाधानामन्नमथ च ... वसति मन्दं हन्ती तिष्ठो धयन् महतीप्रवर्तनां त्तु स्वा ॥

कण्ठोरसोर्गुरुत्वं च वदनस्य कषायता । हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥ इति पूर्वरूपाणां इतिसंग्रहः सहसोपीडितो मितैः हिक्कयत्यूर्ध्वगो वातो तां विद्यादन्नजां भिषक् इत्यन्नजा अन्नजा चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का संप्रवर्तते कम्पयन्ती शिरो ग्रीवां यमलां तां विनिर्दिशेत् इति यमला प्रकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्तते क्षुद्रिका नाम सा ज्ञेया जत्रुमूलात्प्रधाविता इति क्षुद्रिका ॥ नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा मता इति गम्भीरा ॥ मर्माण्युत्पीडयन्तीव सततं या प्रवर्तते महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पनी इति महाहिक्का ॥ आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो दृष्टिश्चोर्ध्वं ताम्यते यस्य नित्यम् क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्रं तौ द्वौ चान्त्यौ वर्जयेद्धिक्कमानौ इति मरणाख्यायमसाध्य ॥ अतिसंचितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः आसां या सा समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितं इति यमिका च प्रलापार्तिमोहतृष्णासमन्विता अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा इति हिक्कानिदाने १३ ॥ ... महोषधि नतमकैः कफ नैदैः ... पञ्च ... मिथ्यापि संप्रवर्ताश्वासाः श्वासरोगे

रूपेणैव साध्यत्वमन्के पुनरवस्थाविशेषेण साध्यमाह यमिकाः ... वाससे वेगेन द्वन्तीहन्तीति ... अस्य पाठस्य पर्यन्तके यमजाहिकानो का ... अप्य पाते अपि तेषु चिलैर्मे आयतः ... अपि तिमाम ... अक्षीणो अदीनः प्रसन्नमनाः स्थिरधातोरिन्द्रियाणि यस्य ... अन्यथा एतद्विपरीता हन्ति ... इति हिक्का निदानं १३ हिक्का ॥ श्वासरोगनिदानं ... श्वाससमाह महोर्ध्वं ... कारणं ... पञ्च श्वासाः ... श्वासस्य ... पञ्चनाम ... कण्ठश्रमु

नि॰ मा॰ कं वातेन रुद्धकः श्लेष्मप्रविष्टस्तमकः स्मृतः छिन्नः पित्तप्रधानः स्यादधोमारुतकोपजाविति तस्य पूर्वरूपमाह प्राग्रूपं शूलमाध्मानमा-
२६ टोपः आनाहः आमशूलं वा विगुणानिलेनावष्टब्धं अयथावस्थः शङ्खनिस्तोदः शङ्खयोर्व्यथा तस्य संप्राप्तिमाह यदा स्रोतांसि यदा कफपूर्वकः
कफप्रधानो वायुस्तेनैव कफेन संरुद्धः संरुद्धगतिः प्राणोदकान्नवाहीनि स्रोतांसि संरुध्य विष्वग्व्रजति सर्वत्र प्रसरति तदा श्वासान्करोति महा-
श्वासलक्षणमाह उद्धूय इत्यादि उद्धूयमानो वातो यस्य स तथा शब्दवत् यथा भवति तथा उच्चैः श्वसिति दुःखितः दुःखयोगः अनिशमना-
रतं कदाचिदपि संरुद्धो मत्तर्षभ इव मत्तमहोक्षः प्रनष्टज्ञानविज्ञानः ज्ञानं शास्त्रं विज्ञानं तदर्थनिश्चयः विभ्रान्तलोचनः ऊर्ध्वलोचनः विकृते अक्षिणी आननं च
यस्य स तथा नेत्रस्य विभ्रान्तत्वं विकाराद्भेदाद्विरिति भेदः विशीर्णवाक् व्यक्तं न भाषते बद्धमूत्रवर्चा दीनः क्षीणमनाः अस्य प्रश्वसितं

कोविशेषतः प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च इति पूर्वरूपं यदा स्रोतांसि संरुध्य
मारुतः कफपूर्वकः विष्वग्व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासान्करोति सः इति संप्राप्तिः उद्धूयमानवातो यः शब्दवद्दुःखितो नरः उच्चैः
श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशं प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः विकृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् दीन
प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशं महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते इति महाश्वासः ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं न च प्र-
त्याहरत्यधः श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंश्च विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः प्रमुह्यन्वेदनार्तश्च शुष्का-
स्यारतिपीडितः ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् इति ऊ-
र्ध्व॰ यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः न च श्वसिति दुःखार्तो मर्मच्छेदरुगर्दितः आनाहस्वेदमूर्च्छार्तो दह्य-

श्वसितमत्यर्थं दूरादेव श्रूयते अनेन महाश्वासेनोपसृष्टो युक्तः क्षिप्रमेव विपद्यते ऊर्ध्वश्वासमाह ऊर्ध्वमित्यादि ऊर्ध्वश्वासो यः पुमान् दीर्घकालं ऊर्ध्वश्वा-
सितिन श्वासः करोतीति दीर्घकालमित्यर्थः सर्वत्र श्वासानामूर्ध्वगत्वात् अतएवोर्ध्वमिति विशेषणं परं श्लेष्मणावृतं मुखं स्रोतांसि च यस्य स तथा क्रुद्धवाते-
नावृतं गन्धवहः क्रुद्धो योगं गन्धवहस्तेनार्दितः ऊर्ध्वदृष्टिरितस्ततो विभ्रान्ताक्षः प्रमुह्यन्श्वसिति रुक्खः अरतिः कश्चित्तु पिबिषंयं संबधिनात वि-
गतस्थितिः ऊर्ध्वश्वसितिश्वासाधःप्रत्याहरतीति ऊर्ध्वं ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते तदा हेतुमाह ऊर्ध्वश्वासे निरुध्यत इति हृदयं वातानुबन्धि संनिरुद्धः स्यात् ऊर्ध्वश्वासोप्य-
तस्ताम्यतमसि मर्तुवन्ह अर्थ नष्टचेष्टावत स्तस्यैव पुरुषस्य श्वासः प्राणान् हन्ति तत्र पक्षे निश्वासाभावो वायुः सत्राधो न वर्तते ऊर्ध्वं तेभिन्न-
श्वासलक्षणमाह यस्त्विति विच्छिन्नं श्वसिति विच्छिन्नमिव विच्छिन्नं अन्तरान्तरा विच्छिद्यमानमनुवर्तते सान्तरायमित्यर्थः सर्वप्राणेन समस्तयापि क्रिया आ॰ द॰
दुःखार्तः स न वा श्वसिति मर्मच्छेदरुगर्दितः मर्माणि हृदयबस्तिशिरांसि तेषां छेदनेनेव पीडितः दह्यमानेन बस्तिनोपलक्षितः विकृताक्षः चेत २६

कः अक्षपूर्णविकारस्तेन रक्तैकलोचन इति व्याधिप्रभावात् यदि दोषाः हृदयोरपि स्यात् तमककारणमाह प्रतिलोमं यदि वायुः प्रतिलोमं विपरीतं स्रोतांसि
प्रतिपद्यते तदा ग्रीवा शिरः संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य प्रकोप्य नीत्वा तेन कफेन रुद्धो वायुः पीनसं करोति पश्चात्तेनैवावृतः कण्ठे घुर्घुरकं करो-
ति प्राणप्रपीडकं प्राणाधिष्ठानहृदयप्रपीडकं श्वासं करोतीति तेन श्वासवेगेन प्रताम्यति तम इव प्रविशति इति संरुध्यते विश्लेष्टो भवति तीव्रवेगः तत्र कण्ठ-
स्थः संरुध्यते श्वास इति शेषः मुच्यमाने न कफेनातीव दुःखितो भवति तस्यैव श्लेष्मणो विमोक्षान्ते मुहूर्तं सुखमवाप्नोतीति ऊर्ध्वं सतेक कण्ठः कण्ठयते पा-
र्श्वावग्रहणाति पीडयति परं शयानस्य आसीनः सन्सुखं लभते उष्णमभिनन्दति बालकफावृताः उच्छ्रिताक्षः उद्धूताक्षः स्विद्यता ललाटेनोपलक्षि-
तः अवधम्यते गाढः दह्यते वाभिवर्धते नाचते तमकस्यैव विशेषानुबन्धात् अथ दृश्यमेव प्रतमकसंज्ञामाह ज्वरेत्यादि ज्वरमूर्च्छापरीतो ज्वरस-

मानेन बस्तिना विकृताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः छिन्नश्वासेन वि-
च्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् इति छिन्नश्वासः प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं
समुदीर्य च करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा अतीव तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकं प्रताम्यत्यतिवेगाच्च कासते सं-
निरुध्यते प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्तं
लभते सुखं तथास्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुं न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः पार्श्वे तस्याव-
गृह्णाति शयानस्य समीरणः आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवाभिनन्दति उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमा-
न् विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्चाभिवर्धते स याप्यस्तमकः साध्यो य-
दि वा स्यान्नवोत्थितः इति तमकः ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात्प्रतमकं तु तं उदावर्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः
तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात्सन्तमकं तु तं इति प्रतमकसंज्ञा रूक्षायासो-

परीतः ज्वरेण तमकः प्रतमको वा पदार्थकारणं चाह उदावर्तो रोगविशेषः रजो धूलिः अजीर्णमाहारादिजीर्णकायवेगानां विरोधः अय-
विरोधः एते हेतवः एभिर्जनितः आमस्रावकं कायः रुद्धनार्दन्याकुः शिरो वेगनिरोधः कैश्चित्तु योगिकं कायकादि वातनिरोधजः तमसान्धे
कारेण मानसतमोगुणादि दोषेण वर्धते अत्यर्थं अतिअरकारणेन रुयाविशेषेण वातकफारब्धः पित्तसंबन्धात् शीतैरुपशाम्यतीति तमसि अं-
धकारे मज्जतस्तमः स्यात्सन्तमक माह रूक्षायासेत्यादि रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वायुरुदीरयन् क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः इति
श्वासः अन्यनिदानलिङ्गत्वात् रूक्षः कोष्ठे वातप्रकोपमेव रुद्धश्वासं करोति दुःखेन स्वल्पं श्वासो नाङ्गप्रबाधको भवति किंचिल्लिङ्गः॥

नि॰मा॰ सिमारणात्मकोऽल्पभवति न च दुःखकारी यथा तरेऽप्येवं नारः इन्द्रियाणां व्यथां नापादयेत् कांचिदपि रुजं नापादयेत् रोगमित्यर्थः सर्वेषां साध्यत्वमाह स साध्य
११४ इत्यादि सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः सर्वे ऽमहाश्वासादयः अव्यक्तलक्षणाः अतः साध्य इति योऽसौ साध्यासाध्यत्वमाह कृच्छ्रसाध्या इत्येषां ज्ञानार्थमाह
साध्यतमः तमकोऽसाध्यः महोर्ध्वच्छिन्नाश्वासाः संपूर्णलक्षणा असाध्या दुर्बलस्य तमकोऽसाध्यः क्षीणस्य विरितारवर्णमारणात्मकत्वमाह कामं प्राणहराः
तुमतो वदेत् सन्निपातादयो रोगाः प्राणहरा भवन्ति तथा यथा श्वासहिक्के एते प्राणहरत्वेन इत्यादि कर्षणाल्लोचि दानवाख्या यो
सन्निपात इत्यादि क्षीणवस्तुसाध्यासंभवात् सहस्रास्य माधवाख्या ...तरं स्वरभेदमाह अत्युच्चेः अध्ययनमुच्चैर्वेदपाठः अभिघातः कंठप्रदे

नं॰सो॰ शः कोष्ठे क्रुद्धो वातो मुदीरयेत् क्षुद्रश्वासो ऽत्यर्थं दुःखेनांगप्रबाधकः हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे न च भोज
नपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिं नेन्द्रियाणां व्यथां नापि कांचिदापादयेद् द्रुजं इति स साध्य उक्तो बलिनः
सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः तमकः कफोऽस्य एवं कफपित्ताधिकाद्वात संसर्गाच्छिन्नसंज्ञिकः कामं
प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु वै इति
अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातसंदूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गता
ताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः॥ वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चाः भिन्नं शनैर्वदति गर्दभवत्
खरं च इति वातिक पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चाः ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन इति पैत्तिक ब्रूयात्कफेन सततं कफ
रुद्धकंठः स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवाविशेषात् इति कफज सर्वात्मके भवति सर्वविकारसंपत् तं चाप्यसाध्यमृषयः॥

दोषजा इति अथवा वर्जनवर्जितः अथवा अव्यादिकविनमो भक्षितः विषाद्य दोषप्रकोपः स्रोतस्सु स्वरवहेषु चतुर्ष्वपि कंठकृते गाम्यो
नाशितेऽनाद्यो दोषकर्षति शोषणपोषणयोः समभव्या मांसेनः एतैः संदूषणैः प्राणोऽपि दोषाः स्रोतस्सु प्रतिष्ठाश्रितं वृद्धिगताः स्वरं हन्युः स स्व
रभेदः षड्विधः वातपित्तकफसन्निपातमेदोक्षयजभेदात् वातिकमाह भातीः कंठे स्वरभेदारंभक दोषस्य सर्वांगव्यापकत्वात् अर्थार्थवशात्
भिन्नस्वरं गर्दभस्य स्वरवत् खरं तिष्ठुरं तद्रोगकत्वात् भेदगर्दभवत् स्वरभंगमदवस्वरमिति पठंति गर्दभस्यवद्भाषणात् कंठे वातेऽपि पैत्तिक
माह पित्तेन गलस्य सदाहोऽभवतीत्यर्थः कफजमाह ब्रूयात्कः दिवा ब्रूयादित्यत्र कफादिति केचित्पठंति सन्निपातमाह
सर्वात्मकः सर्वविकारसंपदिति कफवातादिस्वरभेदलक्षणयोगः तं चाप्यसाध्यमिति अपिशब्दोऽभिन्नक्रमः असाध्यमपि तेनसर्वात्मकेऽपि॥ २८

त्वात् श्लेष्माः क्षिणि कव्यार्गतिकस्य कं ... क्षय कृतमाह धूम्येते स्वर इतिवरमाभिमन्यते क्षय कृदिति क्षयकृते स्वरभेदे स्वयम्
प्रभावात् वागिति ...दोषः एवं दोषदारत्वाक्षयजः क्षयादेव नानाऽसमः तत्र साध्यः अन्यथा त्वसाध्यः अन्ये एवं वृद्धिपठंति ततः सोऽपि वातादिस्वरभेदेषु मध्ये
दत्तवाक्यसाध्यः किं लक्षणः टीकाकारैर्न स्वीकृतमेदोजमाह अंतर्गतं अंतर्गतस्वरमिति क्रिया विशेषणं तेन कंठस्य अंतर्गतं यथा भवति तथा
स्वरं वदेति वदतीतिर्थो अंतर्गतमिति पठंति तत्र गतस्यांतर्गतं तच्च स्वरं वदतीत्यर्थः मेदस्वत्वाद्भेदोजादिति गतोऽपि ता धवल इति
स्वेदशालिप्रमादिरूपगतस्त्वर्थार्थः इति मेदोजं श्रितत्वात् असाध्यमाह क्षीणस्य क्षीणस्य रक्तजस्य कृशस्य क्षीणमांसस्य सह कोपजातः
अप्रतिविधः संधकाकस्वर इति लोके सहकोपजात इत्यस्य स्थाने सहोपजात इति पठंत्यन्ये तत्रसहोरोगविशेषः मेदस्विनः अतिस्थूलस्य मेदसा
वृतस्तत्स्वनयोजातः मेदस्विनस्त्वं मेदोद्भवात् योजातः स साध्यः पर्वस्कंधगलविरोधः सर्वसमुद्भवस्त्वावगादैः संपूर्णलिंगो वा असाध्यो दृष्ट्या
इत्यादिकं दर्शयति निदाने व्याख्यातोऽस्वरभेदनिदानम्॥ अरोचकनिदानमाह वातादिभिः एकैकशो वातादिभिस्त्रयः सन्निपातेनैकः

स्वरभेदमाह इति क्षिणि स धम्यते वा क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च रोगेषु चापि दत्तवाक्यपरिवर्जनीयः इति क्षयजः अंत
र्गतं स्वरमलक्ष्य इंदिरेण मेदोच्चयाद् इति दिग्धगलस्तथार्थः इति मेदोजः क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि चिरोत्थितो यः
सहोपजातः मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति इति स्वरभेदनिदानं समाप्तम्॥ वातादिभिः शो
कभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगन्धैः अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन इति वातिकः कट्वम्ल
मुष्णं विरसं च पूति पित्तेन विद्याल्लवणं च वक्त्रं माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यविबद्धसंबद्धयुतं कफेन इति कफजः

शोकभयादिति गृह्यते कः एवं गणनीयः अतः पंचासंख्यमेव लक्षणं वक्ष्यति कफजं तेन शोक भयलोभपानादिषु पंचविधं वदंतीति तंत्रांतरेऽपि अरोचकाः मेवा
दोषैः क्लिष्टाकस्य संगत्ये सन्निपातेन मनसः संतापेन च पंचमः शोकादिनामपि वा तत्र सर्वार्थमिदं च मनसीनिकृष्टिकिनार्थपृथगुक्तं एतेन दुर्निरूप
स्य कामयंति मनोघ्नानमनो ... त्रि आदि रूपं गंधकार्यार्थं गंधः प्रतिसैः वाग्जमाह परिहृष्ट परिहृष्टदंतः अदनसहृष्टो नष्टकषायं
क॰प्र॰ कंप्रति लोभवार्थः तस्यैव पित्तजमाह कटु इत्यादि वाक्यादि दिवाकं विरसं पित्तेन विकास्य विदाह कत्वात् ... कफेनेति विरसा
मिति तस्मात्स्वभावात् कषायार्थतेन विर... साक्षात् प्रतिदुर्गंधि पित्तेन ज्ञानमात्रात् लवणं च वक्त्रमिति ... माधुर्यादि युतमिति ... विबद्धसंब
धयुत मिति विविधं यत् संबद्ध युतं तथा विविधं बद्धमिति ... कफस्यैव निरोषः ... अन्ये तु विबद्धसंबद्धयुतमिति पठं
ति विविधं ... कफस्य ... दोषः ... अन्ये तु ... कंठकाग्रं ... विना
शितं स्यात् ... अतिकंक्तिस्वरसत्वं ... त्रिदोषजमाह मिदोष ... अनेकरसं ... वातादिभिरेवमूर्ध्व
कफज ... इति ... ॥

नि॰भा॰ विकृतिमभिधायाप्यादिः कृतिमाह [illegible] त्रिदोषः श्लेष्मात्मकं कफात्मके
३२ कर्कस्मात् [illegible] त्रिदोषैः [illegible] तृतीयावैगुण्यं [illegible]
[illegible]
[illegible] एवं त्रिविधोऽपि रोगः [illegible]
[illegible]
[illegible] एतैः कारणैः [illegible] दुष्टे दोषे [illegible] पञ्च भवति वातादिभिः [illegible] त्रिदोषैः [illegible]

अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् स्वाभाविकं चास्यमथारुचिश्च इति त्रोक्तं त्रिदोषजे नैकरसं
भवेत्तु इति त्रिदोषजः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति अरोचकनिदानम् ॥ दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः छ-
र्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्म्यैश्च भोज-
नैः श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात्कृमिदोषतः नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशि-
तो बलात् छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनैः निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावति इति [illegible] निदानम् ॥ [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ३०

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] त्रिदोषजा

हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्वलक्षणम् [illegible]
[illegible] सिकार्त्तिस्वरभेदतोदैः उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायं कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वे-
गेनार्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखं इति [illegible] मूर्छापिपासामुखशोषमूर्धताल्वक्षिसंतापतमोभ्रमार्तः पीतं भृशोष्णं ह-
रितं सतिक्तं धूम्रं च पित्तेन वमेत्सदाहं इति पित्तजः तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रसेकसंतोषनिद्रारुचिगौरवार्तः स्निग्धं घनं स्वा-
दु कफाद्विशुद्धं सरोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु इति कफजः शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णाश्वासप्रमोहप्रबला प्रसक्तं छर्दिः
स्त्रिदोषाल्लवणाम्लनीलं सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् इति त्रिदोषजः [illegible] वहानि वायुः स्रोतांसि सं-
रुध्य यदोर्ध्वमेति उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं तृट्श्वासहिक्का-
र्तियुतं प्रसक्तं प्रच्छर्दयेद्दुष्टमिहातिवेगात् तयार्दितश्चाशु विनाशमेति इत्यसाध्या ॥ बीभत्सजा दौहृदजाऽऽमजा च असा-
त्म्यजा च कृमिजा च या हि सा पञ्चमी तां च विभावयेत्तु दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ इति आगन्तुजा [illegible] छर्दिरिति।

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Dr. BHAU DAJI

निःश्वासः गन्धश्चरवत् पंचमीति त्रिदोषजापेक्षया तां आगन्तुजां दोषोच्छ्रयेणैव जानीयात् यथोक्तमादाविति यथा वातादिजन्यत्वेन आद्याविति पूर्वोक्तेन कृमिजाया विशे
३२ षतः कृमिहृद्रोगतुल्येन हृल्लासादिना कृमिजायाः अयं विशेषः यथा [illegible] कृमिहृद्रोगतुल्येन [illegible] यथा तन्त्रान्तरे ष्टीवनं
तोदश्च [illegible] अरुचिः [illegible] शोषश्च कृमिजे भवेदिति असाध्यासाध्यत्वमाह क्षीणस्येत्यादि छर्दिरतिप्रसक्ता सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता स
चन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां साध्यां चिकित्सेन्निरुपद्रवां च इति अतिप्रसक्ता अतिशयेन निरंतरा सोपद्रवा वक्ष्यमाणोपद्रवयुक्ता सचन्द्रिका सामयेति चेद्र
प्रकृतिधातूनां [illegible] प्रवर्तमानो वामथुः सपित्तचन्द्रिकावत् [illegible] इयमसाध्या निरुपद्रवां कासाद्युपद्रवरहितां साध्यां चिकित्से
च्छिद्यतीति शेषः तस्या उपद्रवमाह कासश्वास इत्यादि [illegible] इत्यातंकदर्पणे निदानव्याख्यायां छर्दिनिदानं १५ तृष्णायाः छर्द्युपद्रवत्वात् तदनन्तरं
तृष्णानिदानं तस्य संप्राप्तिमाह भयश्रम इत्यादि भयश्रमबलक्षयैः कुपितो वायुः पित्तविवर्द्धनैश्च कट्वम्लोष्णादिभिः कोपिता [illegible] स्वस्थानेभ्य उद्दिश्य संचितैः

प्रसक्ता सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां साध्यां चिकित्सेन्निरुपद्रवां च इति असाध्यसाध्य ॥ कास
श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेव च हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्द्युपद्रवाः इति छर्दिनिदानं १५ अथ तृष्णा भयश्रमा
भ्यां बलसंक्षयाद्वाप्यूर्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासां इति संप्राप्ति स्रोतः
स्वपां वाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् संभवतीति जन्तोः तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च भक्तोद्भ
वा सप्तमिकेति तासां निबोध लिंगान्यनुपूर्वशस्तु इति [illegible] कफजामजानां संप्राप्ति क्षामास्यता मारुतसंभवा
या तोदस्तथा शंखशिरःसु चापि स्रोतोनिरोधो विरसं च वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति इति वातजा तृष्णा ॥ १ ॥

कुपितो वायुः ऊर्ध्वं प्रसरतः पिपासां जनयतः तालुप्रपन्नामिति स वातं पित्तं तालुगतमित्यर्थः [illegible] तस्मात् पिपासास्थान
त्वात् तत्र [illegible] चरके पिपासानि [illegible] रसवाहिनीनां धमनीनां जिह्वामूलगलतालुक्लोमसु संशोषं कृत्वा देहे कुर्वतः तृष्णामतिप्रवाजो [illegible]
वातकफजामजानां संप्राप्तिमाह स्रोतःस्वपां [illegible] वक्तव्ये विकल्पः यदुक्तं चरके [illegible] इति नैवं तयोरनेकत्वान्नयोगादिति अन्न
कफामरहितकर्तृत्वात् [illegible] दोषत्वमिति [illegible] तिस्र इति वातादिभिः प्रत्येकं क्षतजेति क्षतनिमित्ता [illegible] या भवति चतुर्थीम
मनेन [illegible] तिसृणां साध्यत्वं बोधयति अन्यासां तु कष्टसाध्यत्वमिति क्षयादन्या पंचमी आमसमुद्भवा षष्ठी भक्तोद्भवा सप्तमिकेति क्रमेण ता
सां लक्षणानि वातजामाह क्षामास्य क्षामास्यता [illegible] मुखत्वं [illegible] शंखयोः शिर [illegible]
[illegible] यथा विशेषः शंखयोः [illegible] स्रोतोनिरोधः रसाम्बुवाहिनीधमनीनिरोधः [illegible] शीताभिरद्भिरित्यनेन वायोः ३२

शीतस्पर्शः तेन वृद्धिरित्यनेन कफस्य [illegible] निदानान्तरसंगृहीतं पित्तमाह मूर्च्छेत्यादि विलापो विविधप्रकारेण भाषणं रक्तेक्षणत्वं रक्त
नेत्रत्वं प्रततश्च शोषः [illegible] शीताभिनन्दा शीताभिलाषः परिधूपनं [illegible] तापः परिधूपनमिति पाठान्तरे [illegible]
शीत [illegible] इत्यादयो व्याख्याताः श्लेष्मजामाह बाष्पेत्यादि स्वकारणकुपितेन कफेन संवृते उपरिधृते [illegible] कफावरुद्धबाष्पोदयात् [illegible]
[illegible] स्रोतसां शोषणात् कफजा [illegible] भवति ननु कफेन [illegible] अनुपपन्ना कफस्य [illegible] पिपासाकारित्वासंभवात् वात
पित्तयोरेव कर्तृत्वं [illegible] यदुक्तं पित्तं वातं कुपितो [illegible] चरकेणोक्तं [illegible] हि तर्षः पवनात् [illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिधूपनं च इति पि
त्तजा बाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेन्नरस्य निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तयार्दितः शुष्यति चातिमात्रं इ
ति श्लेष्मजा क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता सा इति क्षतजा रसक्षयाद्या क्षयसंभवा सा तया
भिभूतस्तु निशादिनानि पेपीयतेऽम्भः सुखं न याति सा सन्निपातादिति केचिदाहुः रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्या
मशेषेण भिषग्व्यवस्येत् इति क्षयजा त्रिदोषलिंगामसमुद्भवा तु हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री इत्यामजा स्निग्धं तथाम्लं च

[illegible] जानीयात् [illegible] कफसमुद्भवां स्यात् [illegible] भवति [illegible] क्षतजामाह क्षतस्येत्यादि
[illegible] चतुर्थी क्षयजा [illegible] रसक्षयात् [illegible] तया [illegible]
[illegible] सन्निपातात् [illegible] यदुक्तं
[illegible] रसक्षया [illegible] तथा च रसस्य
[illegible] आमजामाह त्रिदोषेत्यादि त्रिदोषलिंगा [illegible]
[illegible] जीर्णात् त्रिदोषकोपः [illegible]
[illegible] वातपित्त [illegible]
[illegible] कफजायां आमजां [illegible] वातजायां [illegible] आपि

[illegible]

३२ [illegible]

रणं च कफं गुर्वल्पमेवाश्रुतं तथा करोति इति मूर्च्छा मदः ज्वर मेदस्य कासा द्भ्रमस्पृष्टे दोषा सवस्थिति प्रसक्ता रोग ख्या
नीवमिप्रसक्तानां घोरोपद्रवकत्त्वा तल्लाभमरणाय वि रुया इति ॥ मानिदानम् ।१६।। गच्छ।। क्षीणस्य बहुदोषस्य विरु
द्धाहारसेविनः वेगाघातादभीघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च निविशन्ति यदा दोषास्त
दा मूर्च्छन्ति मानवाः संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् सुखदुःख
व्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् इति संप्राप्ति मोहो मूर्च्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्तिता इति पर्याय वातादिभिः शोणिते

[illegible] ३२

[illegible]

न मद्येन च विषेण च षट्स्वप्येतासु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते इति षड्विधि कृत्वा लिङ्गमरणं ज्वाति: कदारो कल्पमेव पुरा
सर्वासां पूर्वरूपाणि यथास्वं विभावयेत् इति पूर्वरूप नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणं पश्यंस्तमः प्रविशति
शीघ्रं च प्रतिबुध्यते वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये वातसंभवे इति वातजा रक्तं हा
रितं वर्णं वा वियत्पीतमथापि वा पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदश्च प्रतिबुध्यते सपिपासः ससंतापो रक्तपीताकुलेक्षणः ज्ञानमा
ज्ञे च पतति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसंभवे इति पित्तजा मेघसंकाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवार्द्रेण चर्मणा सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छाये कफसंभवे
इति श्लेष्मजा सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः इति सान्निपातजा पृथिव्य
३३ पस्तमोरूपं रक्तगन्धश्च तन्मयः तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः इति संप्राप्ति द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुखा

[illegible]

[illegible]

ति इति गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थिताः [illegible] विषमवयोः । तथैव तस्मात् [illegible] मोहो स्यात् [illegible] यथेरितौ इति विषमवया [illegible]
[illegible] इति [illegible] विलपन्तो [illegible] गात्राणि विक्षिपन्तः [illegible]
यावत् [illegible] इति विषयाः [illegible] इति विष [illegible]
[illegible] तमोबालकफात्मना इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] संप्राप्ति

[illegible]

[illegible]

गौरवं [illegible] तथा तेना विनिर्दिष्टो इति [illegible] रोगेषु देहमांस
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] ॥१८॥ ये विषया गुणाश्चोक्ता [illegible] तेन [illegible]

[illegible]

चि॰ सा॰ [illegible]
३५ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

किंतु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतं । अयुक्तियुक्तं रोगाय फलित्यक्तं यथामृतं ॥ प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या
निहंत्यसून् । विषं प्राणहरं तच्च फलितं रसायनं । इति दृष्टांत विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलं । प्रहृष्टो यः ॥
पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतोपमं । इति फलं स्निग्धैस्तैस्तैरन्नैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितं । भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपच
याय च । इति काम्यता मनसंस्कृष्टिस्तेजो विक्रम एव च । विधिवत्सेव्यमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणाः । इति सेवागुण

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] सा॰ २०
[illegible] ३५

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
चतुर्थी॰ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पानान्ननिद्रारतिवर्धनश्च । संपाठगीतस्वरवर्धनश्च प्रोक्तोतिरम्यः प्रथमो मदो हि । इति
प्रथमः । अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशांतः । आलस्यनिद्राविहितो मध्यमेन मत्तः पुरुषो
मदेन इति मध्यमद । गच्छेदगम्यान्न गुरूंश्च मन्येत् खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः । ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये
पुरुषोऽस्वतंत्रः । इति तृतीयमदः । चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदार्विव निःक्रियः । कार्याकार्यविभागाज्ञो मृतादप्यपरो मृतः । को म
दं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरं । बहुदोषमिवामूढः कांतारं स्ववशः कृती । इति चतुर्थमद निर्मक्षिकं ... नित्यं
सेव्यमानं ... नित्यं आपाद ये ... विकारा नाप्यादये ... शरीरमेव इति ... कारणे ... नीतेन पिपासि

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

नि॰मा॰ किं पुनः कथनमेवं पूर्वमद्यपानगुणाभिधानार्थमक्तः इदं तु कथनं मद्यस्य अधिकर्तव्याभिधानार्थमिति भेदः अन्नसहितस्यापि मद्यस्य क्रोधादिकारणसहि
२५ तस्य विकारकारित्वमाह क्रुद्धेन इत्यादि व्यायामभाराध्वभिः परिक्षतेन सीतेन वेगावरोधाभिहतेन मूत्रादीनां वेगाभिघातपीडितेन अत्यम्लाभिरुद्धोदरवतेनो
दरेणाभ्यामोदरेण सा अजीर्णभुक्तेन अजीर्णभुक्तं यस्य स तथा बलेन बजरहितेन उष्णाभितप्तेन उष्णेन उष्मा मितसेनई ... दुःखेन पुरुषेण सेव्यमानं विविधान्नादि
विधान् विकारान् पानात्ययादीन् करोति तानेव विकारान् विवृणोति पानात्ययं परमदं पानात्ययमजीर्णमथापि पानविभ्रममुग्रं तेषां वक्ष्यामि लक्ष
णं पानात्ययमित्येको विकारः परमदमित्येको विकारः पाना[illegible] जीर्णमप्येकः पानविभ्रममपि अन्यस्तेषां क्रमेण लक्षणं वक्ष्यामि तत्र वातिकम
दात्ययमाह हिक्काश्वास सर्वे मदात्ययाः त्रिदोषजाः किं पुनः ... अपरे तु यदुक्तं चरकेन ये विषस्य गुणाः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपजाः इति तथा
वरसर्वं मदात्ययं विद्यात् त्रिदोषजमिति प्रजागरो निद्रानाशः शोषं क्रमागमं पैत्तिकमाह तृष्णादाह विभ्रमो वस्तुविपरीतज्ञानमाह हरितवर्णस्य पुरुष्य

ते न शोकाभितप्तेन तृष्णाभिहतेन व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन वापि अत्यम्लभक्ष्यावततोदरेण साजी
र्णभुक्तेन तथाबलेन उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्विकारान् इति विकारकारित्वं पानात्ययं परम
दं पाना जीर्णं मथापि वा पानविभ्रममुग्रं च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं इति हिक्काश्वासशिरःकंपपार्श्वशूलप्रजागरैः
विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययं इति वातिक तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः विद्याद्धरितवर्णस्य पि
त्तप्रायं मदात्ययं इति पैत्तिक छर्द्यरोचकहृल्लास तन्द्रास्तैमित्यगौरवैः विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययं
इति श्लैष्मिक ज्ञेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्वलिंगैर्मदात्ययः इति त्रिदोषज श्लेष्माध्ययोगगुरुता विरस्यास्यता विष्टम्भ
सहिरर्थकं हिरदोषकण्ठं लिंगं परमदस्य तु नरस्य वदंति तज्ज्ञाः तृष्णारुजा शिरसि संधिषु चापि भेदः इति परमद आध्मा
नमुग्रमथवाभिरणं विदाहः पाने तु जीर्णरूपगच्छति लक्षणानि इति पानाजीर्ण हृद्गात्रतोदकफसंस्रवकंठधूमः मूर्छा

स्यति हरितवर्णं नापि लक्षणं श्लैष्मिकमाह छर्दिरो ... स्तैमित्यं निश्चलता शीतपरीतस्य शीतयुक्तस्य त्रिदोषजमाह ज्ञेयश्चापि सर्वलिंगैः य
स्त्रिदोषजलक्षणैः परमदमाह श्लेष्माध्युच्छ्रेयो मासामध्ययोगादिना ज्ञेयः विरस्यास्यता वैरस्यं वक्त्रस्य सक्तिः विण्मूत्रयोरप्रवृत्तिः तंद्रा संज्ञा परस्य मद्यस्य
लिंगं शोथं सम्यक् मदप्रलापति ... स्फुटनमिव पानाजीर्णमाह आध्मानं उद्गिरणं वमनं उद्गिरणं विदाहः पाने तु जीर्णे
पगच्छति लक्षणानि उद्गिरणं वमनं उदर्दो वातपित्तयोः अजीर्णं तु पाकं गच्छति पानाजीर्णविकारलक्षणं पानविभ्रममाह हृद्गात्र हृद् मा॰ द॰
गात्रयोस्तोदः व्यथाविशेषः कंठः धूमः कंठस्य धूमनिर्गमवत्पीडा भ्रिरोरुजा शिरःशूलं प्रदेहः मुखलेपः लिप्तमिव स्फुरन्निवि क्रतेभिति स्फुरविक २५

तेषु अन्नविकृतेषु वमावेषु द्वेषः अस्याद्रतेषु तेष्विति नानाप्रकारेषु स्फुरामे ... द्वेषपित्वादिषु अविकृतेन लक्षणेन पानविभ्रमसुक्ता इति एते वा परमदादयस्त्रय
प्रकेन पविसाः सन्निपातेनापि त्रिदोषजमदात्ययाः पृथग्लक्षणैः पूर्वोक्तलक्षणं लक्षणात् अवसानलक्षणमाह हीनो
मोत्तरौष्ठं ... अतिशीतं बहिः अन्तर्दाहः ... इत्यर्थः तैलप्रभास्यं तैलाभिप्रभमिव स्निग्धं हरितं कृष्णं
... जिह्वौष्ठदन्तं असितं वा ... ईदृशो आक्षेपकाः इत्यर्थः हिक्का ज्वर वमथुकंपः कफकोपः कंपपानादि ... :
... एते रक्तक्षयस्य लक्षणं ... चेतनस्य ... ताङ्गं ... विक्षेपकारी मद्यविकारोपहतो नयथा
विधिना मद्यं सुसेवितं मद्यं निवर्तते ... विक्षेपक श्चैव रोगसंदोपजा यते ... कः कंठस्य शोषः सर्वसहितं मत्ता निद्रा तं नातियोगा
... प्रसक्तलक्षणं कं बरोगसंज्ञः छर्दिरोगकज्वरः तृष्णाकासशिरःप्रलापविषमविक्षेपलक्षणमिति न दत्तयो चिकित्सामेदनुक्तः यतः चरके

वमिज्वरश्चिरोरुजनघ्नदेहा द्वेषः सुराणविकृतेषु रसेषु तेषु पानविभ्रमस्य लक्षणं उदितं ते धीरौ इति पानविभ्रम हीनो
तं× त्तरौष्ठमतिशीतममंदवाहं तैलप्रभास्यमतिपानहतं त्यजेत्तु जिह्वौष्ठदन्तमसितं त्वथवापि नीलं पीते च यस्य नयने रु
धिरप्रभे वा इत्यसाध्यलक्षण हिक्काज्वरो वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः कासभ्रमावपि च पानहतं भजंते इति उपद्रवा
इति मदात्ययपरमदपानाजीर्णपानविभ्रमनिदानम् ॥२८॥ ॥५८॥ ये दोषवेगाः समानोष्णादि पित्तश्चाक्ष्णिस्फुरितः दांत प्रक्ष
कर्तुं मोरं पित्तवत्संते ... इति मदात्यये पाकस्य देहाङ्गगौरवं मदिरं विदहति क्रमं मुच्यते ... वै तस्य ते नाता मान
स्वापजोपन इति ... वदनो वक्ति नेवा वकीर्यते इति रक्तस पित्तस्य समः पिपासा विधि स्रत इति पित
ज्ञ (कृष्णानि रोधाद्या तौ ... तेजः स्पर्शते सर्वाणि अन्तर्वहं प्रदहेन्नरस्य तमः संप्रकृत्य जला ज्योत्स्ना त्रिकोणितः

एवोत्स्वान तयोः कश्चिद्विकित्साच वातिकं यमदात्ययं इति इत्यातं कदप्यन्तिनिदान व्याख्याता मदात्ययनिदानम् ॥२८॥ मदात्यये दाहोत्पत्तीदृत्यतो
मदात्ययानंतरं दाहनिदानमारभ्यते दाहमाह लचेयाः पाओ ग्यास वापानलपित्तो पित्तोष्मास्त्वगन्तो मारन ... कर्षणक ... त्यर्थः कीदृशः पीतमस्या
त्यां त्वमिव पित्तः अत्यमास्तं धमति पातान्तं प्रपति तत्रोक्तं स्त्रक्ते पानात्यये ... कस्य धारात् पित्तांशं दकुताल प्रपद्यविद्रः रक्तजमाह कं
कृत्स्नरेह अक्षिजं ताम्रगात्र ... तर क्षेत्र दाहं ... त्यते समीयसा नवलिंगात्मतः ... वसंगरीरे दि स्पवगंधोवर्दनेयस्य स तथापि स्वरूपाह पित्तज्व
पित्तज्वरसमः त्याप्तानाय ... आदय माधिकार्णित्रमेदः अभ्याक्ष्य प्रकनलक्षणानि सदावाप्य विधिमया विधि दितीया ... ज्वरोक्तं चिकित्स्य स्पर्शः तृष्णानिरोधजं
माह तृष्णानिरोधाविकारणत्वा धातोर्धातु धातुः रसः तस्मिन् रसे क्षीणे सति तेजः समुद्धतं सर्वाण्याङ्गं पित्तोत्पवचि सकाशान्तर

[illegible]

३६ [illegible]

कष्टं वेपते इति तद्धानिरोधजः आमजः पूर्णकोष्ठस्य दाहो यः स्यात् सम्भ्रमस्तथा इति पूर्णकोष्ठजः [illegible]

दस्तेन मूर्छा तृषान्वितः क्षामस्वरः क्रियाहीनः सीदेत् मृत्युपीडितः इति [illegible] मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽपि

ध्यः सन्तमोऽसतः इति मर्माभिघातजः सर्व एव बद्धाः स्युः शीतगात्रस्य देहिनः इति दाहनिदानम् ॥१७॥ ॥८८॥

मदं मदस्तु ता दोषाः यस्मात् उन्मार्गमास्थिताः मानसोऽयमतो व्याधिः [illegible] इति कीर्तितः इति निरुक्ति एकैकशः

सर्वश्च दोषै रक्तमूर्छितः मानसेन च दुःखेन सर्वपंचविधिस्मृतः विषाद्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजं सदा

प्रवक्ष्यामि [illegible] मदसंज्ञां विनिर्दिशेत् इति संख्या [illegible]

[illegible] ३६

[illegible]

[illegible] इति [illegible] विषमाभिघातो [illegible]

[illegible] इति संप्राप्ति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

नि॰ मा॰ नेऽकांतः। विविक्तप्रियता नारीप्रियता विजनः प्रियता च निद्रा बाहुल्यं तथा छर्दिः लालास्रावः भुक्ते बलं भुक्तो रुक्के नाशयति व्याधिरिति नितिश्लेषः नखनेत्रादि
३७ नां शौक्ल्यं सान्निपातिकमाह। यः सन्निपातः सन्निपातग्रहणेनैव सर्वात्मकत्वाज्जब्धे पुनः सर्वैरिति यत्कृतं तद्दुःसाध्यः प्रायणार्थं नरजस्तमोभिर्जैते
रित्यर्थः तेन वातादयो रजस्तमोभिः मनोदोषैर्मिलिताः समस्तैः स्थानिर्वानैः कुपिताः उन्मादं जनयंति सर्वाणि रूपाणि सर्वदोषजरूपाणि बिभर्ति तादृग्
ति तादृक् क्रोधशक्तादोषसंप्राप्तिविशेषा वाग्भनाङ्ग विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः विरुद्धभैषज्याविधिरिति कोर्थः त्रिदोषजस्य प्रत्येकं वातादिषु तन्नाशक्रि
यार्या सा च परस्परविरोधनत्रिदोषं इति किंविदेषक्त्वा मामलकादितन्नाशूर्णा गाकमित्यर्थः मनोदुःखजमाह चौरैरित्यादि नरेंद्रपुरुषैः नृपाधिकारि
भिः अरिभिः रिपुभिः इत्यादिभिर्वित्रासितस्य क्रोधरक्षादिभिर्द्रव्यविनाशात् मरणाद्वा तथा रिरंसोः कामुकस्य प्रियतमस्य अप्राप्त्या गाढं क्षते मनसि।

बुद्धिं॰ सोष्मा कफो मर्मणि संप्रवृद्धः स्मृतिं च बुद्धिं उपहंति चित्तं प्रमोहयंस्तं जनयेद्विकारं वाक्चेष्टितं मंदमरोचकश्च नारीविवि
क्तप्रियतातिनिद्रा छर्दिश्च लाला च बलं च भुक्ते नखादिशौक्ल्यं च कफात्मके स्यात् इति श्लेष्मिक यः सन्निपातभवो
ऽतिघोरः सर्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात् सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति तादृक् विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः इति सन्निपा
तिक चौरैर्नरेंद्रपुरुषैररिभिस्तथान्यैर्वित्रासितस्य धनबांधवसंक्षयाद्वा गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसोर्जायेत चो
त्कटतरो मनसो विकारः इति मनोदुःखज चित्रं ब्रवीति च मनोनुगतं विसंज्ञो गायत्यथो हसति रोदिति चातिमूढः इ
तिरूप रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः श्यावाननो विषकृते नभवेत्परासुः इति विषज अवाधीबलैर्हीनो वा ॥
हीनमांसबलो नरः आगंतुकोन्मादं संदेहे सुमोदेव बिनवेपति इत्यसाध्य अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो ज्ञानादिविज्ञा

तिसंबंधः तस्य रूपमाह चित्रमित्यादि चित्रं ब्रवीति च मनोनुगतं गोप्यमपि ब्रवीति विसंज्ञो विपरीतज्ञानः अत्यंतमूढः विषजमाह रक्तेक्षण इत्यादि रक्तेक्षणो
हतबलेन्द्रियभाः दीप्तिवासस्य स तथा नासारीरदीप्तिः श्यावाननः कृष्णमुखः विषजनितोन्मादे असाध्यलक्षणमाह अवाधीः अवाचीनबलः
स्तो नरो दीर्घ्रक आम सुखस्य इत्यसाध्य इति पर्वेति हीनं मांसं बलं भोज्यो यस्य स तथा आगंतुकः गतनिंदः भूतजमुन्मादमाह अमर्त्य इत्यादि अम
र्त्यमनुष्याणामकथिता वाग्गिरो यस्य स तथा विक्रमः पराक्रमः वीर्यं शक्तिः चेष्टा शरीरक्रिया ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिरिति नृपजनेभ्यो ततो
याज्ञाने तत्वज्ञाने विज्ञाने शिल्पादिज्ञाने किं वा ज्ञानं शास्त्रं विज्ञानं तदर्थनिश्चयः आदिशब्देन सत्यादीनां ग्रहणं तेषां बलं सामर्थ्यं इति कला
चिन्न ध्यानेन काचित्तु बातादिवत् आहारमात्रादिकालनियमः तं कालोन्मादं कथयेत् देवग्रहाः पूर्णमास्यामित्यादि कृतशौचाः
ऽत्र सर्वे बहुरूपाणि देवार्थयोनिधीयंते देवजुष्टमाह संतुष्ट इत्यादि संतोषवान् शुचिः स्नानाचमनादिना अतिमात्रे दिव्यमाल्यगंधे यस्य स तथा नि ३७

स्तंद्रो निद्रारहितः अवितथं सत्यं संस्कृतं प्रभाषते इति विदेहेपि प्रोक्तं निस्तंद्रसंस्कृतप्रभाषणमिति तेजस्वी तेजोयुक्तः स्थिरनयनः निश्चललोचनः वरप्र
दायकः ब्रह्मण्यः ब्राह्मणेभ्यो रक्तः देवग्रहजुष्टः देवग्रहपीडितः देवग्रहग्रहणेनात्र मातृकादयो ग्राह्याः यदुक्तं विदेहे क्रोधनः प्रस्तः सर्वांगे जालां
फेनाविजानन्नः विद्याकंपनो नष्टो गणमात्र्यभिरर्दितः असुरजुष्टमाह संस्वेदी इत्यादि द्विष्टानामपापबुद्धिः देवशत्रुरसुरः गंधर्वजुष्टमाह हृष्टात्मा हृष्ट
आत्मा चित्तं यस्य संतुष्टात्मा पुलिनवनांतरोपसेवी नदीपुलिनवनं तयोरंतरं मध्यं विशेषात् सेवत इति स्वाचारः अनिंदिताचारः प्रियाणि परिगीतानि गंधमाल्यानि
गीतगंधमाल्यानि यस्य स तथा नित्यादि चारु नृत्यन् अल्पशब्दं यथा भवति प्रहसतीति योज्यं यक्षजुष्टमाह ताम्रेत्यादि ताम्राक्षः ताम्राभनेत्रः प्रि
यः सूक्ष्मतनुकसूक्ष्मरक्तवस्त्रधर्तृत्वं शीलं यस्य स तथा गंभीरः अनाकुलितांतःकरणः द्रुतगतिः शीघ्रगतिः अल्पवाक् अल्पभाषी सहिष्णुः सहनशीलः

नबलादिभिर्यः उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्तं इति आगंतुक संतुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगंधो
निस्तंद्रोऽवितथसंस्कृतप्रभाषी तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः इति देवजुष्ट संस्वेदी
द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः संतुष्टो न भवति चान्नपानजातैर्दुष्टात्मा भवति स देवशत्रु
जुष्टः इति असुरजुष्ट हृष्टात्मा पुलिनवनांतरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिगीतगंधमाल्यः नृत्यन्वै प्रहसति चारु चाल्प
शब्दं गंधर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः इति गंधर्वजुष्ट ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गंभीरो द्रुतगतिरल्पवाक्
सहिष्णुः तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः इति यक्षग्रहजुष्ट प्रेतानां स दिशति
संस्तरेषु पिंडान् शांतात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः मांसेप्सुस्तिलगुडपायसाभिकामस्तद्भक्तो भवति पितृग्रहजुष्ट
ः इति पितृग्रहजुष्ट यस्तूर्व्यां प्रसरति सर्पवत्कदाचित् सृक्किण्यौ विलिहति जिह्वया तथैव क्रोधालुर्गुडमधुदुग्ध
पायसेप्सुर्विज्ञेयो भवति भुजंगमेन जुष्टः इति सर्पग्रहजुष्ट मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सुर्नि

कस्मै किं ददामीति एवं वदति पितृग्रहजुष्टमाह प्रेतानामित्यादि प्रेतानां पितॄणां दिशति ददाति संस्तरेषु कुशास्तरणादिरचितास्तरेषु पिंडान् जलमपि अपस
व्यवस्त्रो वामांसाश्रयः मांसेप्सुरित्यादि मांसकामः पायसं क्षीरसाधितौदनं मांसेप्सुरित्यादिना एतदभिप्रायो भक्तं यस्मिन् स यस्य प्रियो भवति तस्यैते
नैव वर्जनीयः एवमन्नाभिप्रायकं तद्भक्तः पितृभक्तः सर्पग्रहजुष्टमाह यस्त्वुर्व्यां भूमौ सर्पवदुरसा गच्छति सृक्किण्यौ ओष्ठप्रांतौ जिह्वया वि॥
लिहति क्रोधालुः कोपनः गुडादिप्रियः भुजंगमग्रहेण जुष्टो ज्ञेयः राक्षसजुष्टमाह मांसासृग् विविधसुराविकाराः पैष्टीप्रभृतयः मद्यप्रभेदाः
येन लज्जारहितः अतिनिष्ठुरः दयारहितः महाबलः निद्राविदारी निद्राभ्रंशरतः प्रसन्नवदनः रुष्टो द्वेषी राक्षसग्रहगृहीतेन राक्षसग्रहेणाभियोपि

[illegible]

लक्षोन्नग्नोऽतिनिष्ठुरो विस्मरः क्रोधालुर्विविधबलो निशाविहारी शौचद्विट् भवति च राक्षसैर्गृहीतः इति राक्षसकष्टः॥
उद्ध्वस्तः कृशः परुषो विकलोऽपि दुर्गन्धो नग्नोऽभ्युद्विग्नस्तथातिलोलः बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी व्याचेष्टन् भ्रमति रु-
दति पिशाचकष्टः इति पिशाचकष्टः स्थूलाक्षो द्रुतमटनः स फेनलेही निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति यश्चाद्रिद्विरदनगादि वामां
विभ्रमः स्यात् सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशेऽब्दे तु साध्यो देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि गन्धर्वाः
यक्षाश्च प्रतिपद्यथ इति देवग्रहकाल दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा स्वमणिं भास्करार्चि-
श्च यथा देहं च देहधृक् विशन्ति न च दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणं इत्युन्मादनिदानम्॥२०॥

[illegible] ३८

तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतेः अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः कम्पते प्रदशेद्दन्तान् फेनोद्वामी श्वसित्यपि परुषारुणकृष्णा-
नि पश्येद्रूपाणि चानिलात् इति वातिकः पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्ति-
कः इति पैत्तिकः शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृष्टाङ्गजो गुरुः पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् इति
श्लैष्मिकः सर्वैरेतैः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः इति अपस्मारप्र-
स्फुरन्तं बहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवं नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् इत्यसाध्य पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा
दोषकुपिता मलाः अपस्मारय कुर्वन्ति वेगं किंचिद्यथान्तरं इति कालनियम देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचि-

[illegible]

नि॰ मा॰ धिः किं वा तदेव व्याधिः न त वातजनितो व्याधिः अयोस्य पेपिस्संगः द्वितीये ज्वरादिषु न व्याधे चरके द्विविधा व्याधयः न रक्ताः सामान्यजानां नानात्मजाश्च
३९ ति तत्र सामान्यजा वातादिभिः समस्तैर्व्यस्तैर्जन्यंते यथा ज्वरादयः नानात्मजास्त्वेते नियतैकदोषजन्याः यथाक्षेपक … दयो वातेनैव जन्यंते न स्वतंत्रे
ण पित्तेन कफेन वा तथा तत्र दोषदाहादयः पित्तेनैव जन्यंते न केनेफेन तथा तंद्रादयः कफेनैव जन्यंते न वातेन न पित्तेन एवमन्यत्रापि … एवं
पित्तकफव्याधिवांतव्याधिवत् कस्मान्नोक्तौ उच्यते दोषाणां नेता वात एव रोगसमूहस्य … पित्तं पंगु कफः पंगु पंगवो मलधातवः वायु
ना यत्र नीयंते तत्र वर्षंति मेघवत् इति अतो वातव्याधिभिन्नं न तु कफव्याध्यभिधानं तस्य संप्राप्तिपूर्वकं निदानमाह रूक्षशीत … अव्यक्तो कं च
फ … व्यायामे … प्रजागरं रात्रिजागरणं विषमादुपचारादिति अत्यालिंगाद्वा कांक्षितः … क्रमः … दोषास्र … ॥

तत्रादौ … इति अपस्मारनिदानं २२ ॥ रूक्षशीताल्पलघ्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः विष
मादुपचाराच्च दोषासृक्स्रवणादपि लंघनप्लवनात्यध्वव्यायामातिविचेष्टितैः धातूनां संक्षयाच्चिंताशोकरोगातिकर्ष
णात् वेगसंधारणादामादभिघातादभोजनात् मर्मबाधाद्गजोष्ट्राश्वशीघ्रयानापतंसनात् देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूर
यित्वानिलो बली करोति विविधान्व्याधीन्सर्वांगैकांगसंश्रयान् अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृत
म् आत्मरूपं तु तद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः संकोचः पर्वणां स्तंभो भंगोस्थ्नां पर्वणामपि लोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृ
ष्ठशिरोग्रहः खांज्यपांगुल्यकुब्जत्वं शोषोंगानामनिद्रता गर्भशुक्ररजोनाशः स्पंदनं गात्रसुप्तता शिरोनासाक्षिज

णादिभिर्नमनं विरेकाद्यं दोषस्यातिरेकात् रुधिरस्रावाच्च लंघनमुत्प्लवनं प्लवनं तरणं वा कूर्दनं विचेष्टितं विरुद्धचेष्टितं रोगातिकर्षणं न स्यादिना
अथ ज्वरादिभिरतिकर्षणं आमात् आमरसात् तस्य कारणत्वं मार्गावरणद्वारेण तु तस्य रूपेण अभिघातो लक्षणादिभिः अभोजनादुपवासात् मर्मा
बाधात् मर्माभिघातात् गजोष्ट्राश्वादि अपतंसनं पतनं गजादिभ्यः शीघ्रयानात् द्विविधः तैः कारणैः कुपितो बली वायुः रिक्तानि स्रोतांसि पू
रयित्वा सर्वांगैकांगजान् व्याधीन् करोति अस्य पूर्वरूपमाह अव्यक्तं … वातविकाराणां स्वरूपं वा अव्यक्तं पूर्वरूपं न तु ज्वरादिवद्भिन्न
मन्यद्रूपम् आत्मरूपं तदेव व्यक्तं आत्मरूपं दोषादिभेदेन समस्तलक्षणमित्यर्थः अपाय इति वायो … संकोचः
… सर्वेषां कोपकाविभिन्नलक्षणता शरीरस्य वा … धातुशोषणात् अथवा
वायोर्लक्षणे … विकाराणामपायो … किं न स्यादित्याह लक्षणेषु वातलिंगानां लक्षणा … स्थानेन … शोषनिवृत्तिः यथा वा …
… करोति विविधान्व्याधीन् यदुक्तं तदेवाह संकोचः पर्वणां स्तंभः पर्वणामेव भंगः अस्थ्नां भंगः ३९

स्तंभने च भंगोऽपर्वणामपि पाण्यादीनां ग्रहः स्तंभ इव खंजत्वं खंजत्वं पंगुत्वं पंगुता शोषोंगानामिति वा … अनिद्रापि बोधव्या रक्तरजो
नाश इति गर्भाशय … वाताधिष्ठितत्वात् गर्भादिविकृतिरन्यत्र द्रव्यात् स्पंदनं कंपनं … शिरः प्रभृतीनां हुंडनं … अनेकार्थाः
त्वात् अन्ये … शिरोवेदनं केशभूमिस्फुटनं … नासाहुंडनं घ्राणनाशः अक्षिहुंडनं … हुंडनं वक्रत्वं … ग्रीव
हुंडनं ग्रीवास्तंभ इति … भेदः … तोदः पीडा भेदः अर्तिः पीडासामान्यं … इति … आक्षेपः … आ
यासः श्रमः हेतुस्थानविशेषात् … विशेषः … कोष्ठादि … पक्वाशयस्थो … स्थां
न विशेषमाह तत्र कोष्ठ … कुपिते मारुते कोष्ठाश्रिते … आमाशयादयः सर्वे … स्थानान्यामाशयपक्वाशयमूत्रस्य रुधिरस्य

त्रूणां ग्रीवायाश्चापि हुंडनं भेदस्तोदार्तिराक्षेपो मोहश्चायास एव च एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः हेतुस्थान
विशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत् तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ब्रध्नहृद्रोगगुल्मार्शःपार्श्वशूलं च मा
रुते इति … सर्वांगकुपिते वाते गात्रस्फुरणभंजने वेदनाभिः परीतांगः स्फुटंतीवास्य संधयः इति सर्वांगकु
पितः … विण्मूत्रवातानां … शूलाध्मानाश्मशर्कराः … गुदे स्थिते इति … कुपित
… आमाशयस्थिते इति आमाशयकुपित
पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनां इति पक्वाशयगतवातजः श्रोत्रादि
ष्विंद्रियवधं कुर्यात्क्रुद्धः समीरणः इति श्रोत्रादिवात त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते आतन्यते सरोगा

… कोष्ठाश्रित … आमाशय … पक्वाशय … सर्वांगकुपितलक्षणमाह सर्वांग …
… पक्वाशयकुपितस्य … अन्यथा …
… पक्वाशयस्य … दोषाय … गुदे स्थित …
… इति … रोगाः … तथा … आमाशयकुपितमाह …
… पक्वाशयगत … करोतीत्यर्थः त्रिक … वातज …
… श्रोत्रादिवातज … विनाशः …
पितस्य लक्षणं … त्वग्रूक्षा …

नि॰ मा॰ धारत्वात् सर्वरुक् सर्वगात्रयथा रक्तपित्तमाह रुजस्तीव्रा इति वैवर्ण्यं विच्छाययात्रे शरीरे अरुंषि व्रणाः रक्तस्य स्तम्भ इति रक्त वर्तो गात्रस्य स्तम्भः सरुक्श्रमितमत्यर्थं
४९ दण्डाद्यन्यैस्तथा वातरक्तं प्रकुपितं वातरक्ते न सहाते दातव्य अत्र तु दुष्टो वायुः रक्तेन वातः कुप्यति वातरक्ते तु रक्त कारणात् तथा च पित्तस्यापि गमने कु-
पितो विशिष्टस्थानादस्तपार्श्वगतो वात रक्तास्य विकारं जनयतीति मांसमेदोगतमाह गुर्वङ्गमिति दण्डमुष्टिहतमिव तु द्यते स्तिमितमित्यर्थः मांस-
मेदोगतिरनयोरेकत्वमहरन्तरेण प्रत्यासन्नत्वात् एवं मज्जास्थिकुपितयोरपि मज्जास्थिकुपितमाह भेदो स्थिसंज्ञताऽस्ता शुक्रगत-
माह क्षिप्रं मुञ्चतीति गर्भमिति शुक्रारब्धत्वात् गर्भस्य विकृतिः युगलेकाङ्गुलिकादिका शिरागतमाह कुर्यादिति कुञ्चनं सङ्कोचः पूरणं स्थौल्यं
तेषु रक्तं तेन तरेऽर्थं ज्ञातव्यो वहन्यो वा शिरा वातेन शिरागत इति बाह्यायामं पृष्ठे न नतं अभ्यन्तरायामं क्रोडेन नतं खञ्जीकरणादिमोदनीमिति

ते॰ त्व सर्वरुक्त्वग्गतेऽनिले इति रक्तकुपितं रुजस्तीव्राः ससन्तापाः वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः गात्रेचारुंषि भुक्तस्य स्तम्भश्चा-
सृग्गतेऽनिले इति रक्तकुपितः गुर्वङ्गं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं यथा सरुक्श्रमितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले इति मांस-
मेदोगतः भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः अस्वप्नः सन्तता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले इति मज्जास्थिकुपितः
क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः इति शुक्रगतः कुर्याच्छिरागतः शू-
लं शिराकुञ्चनपूरणं स बाह्याभ्यन्तरायामं खल्लीं कुब्जत्वमेव च इति शिरागतः सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्यात्स्नायुग-
तोऽनिलः इति स्नायुगतः हन्ति सन्धिगतः सन्धीन् शूलशोफौ करोति च इति सन्धिगतः प्राणे पित्तावृते छर्दिर्दाहश्चैवोपजा-
यते इति पित्तावृतः दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैरस्यं च कफावृते इति कफावृतः उदाने पित्तसंयुक्ते दाहो मूर्छा भ्रमः क्लमः इति
पित्तावृतोदानः अस्वेदहर्षौ मन्दाग्निः शीतता च कफावृते इति कफावृतोदानः व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः।

ते स्नायुगतेऽनिलमाह सर्वाङ्गेति सन्धिगतमाह हन्तीति पित्तकफावृतानां प्राणादीनामर्थश्लोकेन लिङ्गान्याह प्राणेति पित्तावृते पित्तमिलितेन
प्राणेन रुद्धस्य कफावृतमाह दौर्बल्यमिति सदनमङ्गानां कफान्विते प्राणे लिङ्गमपानेऽपि पित्तसंयुक्ते सङ्गृहीतव्यम् अथ कायगुरुत्वं शीतता च कफा-
वृते स्वेदहर्षाभावः सामान्यरूपस्य समाने पित्तसंयुक्ते कफे न संयोगविशेषे गात्रहर्षः आमवते पित्तावृतो दानमाह उदानेति अम्बाचार्याः क्लमः उदान-
कफसंश्रयः कफावृतमाह अस्वेदेति अपानवायोः पित्तावृतव्यानमाह व्यानेति कफावृतव्यानवायुनाह स्तम्भनमिति
स्तम्भनं ताम्रस्य दण्डको दण्डवत् स्तम्भकरे परस्परं प्राणादीनां आवरणानि संतिष्ठन्ते मारुतान्तरं पञ्चानां च यावरणं स्वभावाद्देहेषु केवलवायु आक्षेपः
स्थानकर्मभेदादाक्षेपकोऽपतानकः यथोक्तं सर्वं च कर्मकस्थानकर्मभेदाद्विभज्यते तथा च दृष्टानः यथैको देवदत्तः स्थानभेदात् ५०

तस्यैव वातस्य कर्मभेदादाक्षेपकादिः कृत्स्नकायस्थलिते तथा वाक्यरूपि आक्षेपकस्य सामान्यलक्षणमाह यदा तु इति धमन्यङ्गुल्यादि आक्षिपति स्थानात्
उत्क्षेपनात् चालयति मुहुर्मुहुरिति तु नाम विशेषणं वारं वारं सन्दर्भणपीडितं चलित्वा इति पिण्डान्तरेण तन्त्रको प्रकटितः सामान्यलक्षणम् आक्षेपं करोति तथ
आक्षेपणात् आख्यायते अस्यैवावस्था विशेषमपतन्त्रकमपतानकमाह क्रुद्ध इति कुपितः स्वैः कोपनैः स्वस्थानात् अपतन्त्रकमित्यनेन स्वे कोपने ऽपि स्थाने
हृदि कुपितः स्वतन्त्रः न तु आवरणकुपित इत्यर्थः कपोत इव कूजेत् निःसंज्ञः संज्ञारहितः सोऽपतन्त्रकः स्थानान्तरगमनमाह तत्रोर्ध्वं बहिर्वा पीडयन्
पुनः हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीडयन् आक्षिपेत् मोहयेत् दृष्टिं संस्तभ्य स्तब्धाक्षो निमीलकः निमीलिताक्षः स्वस्थ सावधानती तथा
दृष्टिरूपग्रहणयोग्यं संस्तभ्य संज्ञा ज्ञानविषयिणी बुद्धिं विनाश्य वायुना कण्ठेन कूजति आवृतं मनसा विते वातेन सेकेन तानक
माह तेन तरे आपतन्त्रकलक्षणं पठितं तद्यथा क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते पीडयन् हृदयं

इति पित्तावृतव्यानः स्तम्भनं दण्डकस्थापि शोथशूलौ कफावृते इति कफावृतव्यानः यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारु-
तः तदाक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः इति क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं
प्रपद्यते पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीडयन् धनुर्वन्नमयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा स कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्तब्धाक्षोऽथ
निमीलकः कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं या-
ति मोहं वृते पुनः वायुना दारुणं प्राहुरेके तमपतानकं इत्यपतानकः कफान्वितो भृशं वायुस्तास्वेव यदि तिष्ठति स दं-
डवत्स्तम्भयति कृच्छ्रो दण्डापतानकः धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुःस्तम्भसंज्ञितः इति दण्डापतानकः अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्व-
क्षोगलसंश्रितः स्नायुप्रतानमनिलो यदाक्षिपति वेगवान् विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् अभ्यन्तरं धनु-

प्राप्य शिरः शङ्खौ च पीडयेत् आक्षिपेत् मोहयेत् देहं मोहयेत् पुनः पुनः स कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्तब्धाक्षो निमीलकः निमीलिताक्षः कपोत इव कूजेच्च
नमतेऽङ्गं पतेत् प्रयोगेऽपि संज्ञः सोऽपतन्त्रकः अपतानकं कृच्छ्रसाध्यमाह कफविरुद्धा तस्मिन् कफान्विते स्वेदः पीतानः शीतकाले सति कर्मगौरवं जानीयात्
दण्डवत्स्तम्भयति कफान्वितः सदन्तं तन्त्रं वक्रं वयः दण्डः वातो भाषा स्फुरति शिरो मन्या कटि आदाय अर्थादि विशेषो दण्डवत् स्थितः देवो ज्ञा
लक्षणमाह तत्र दण्डापतानकमाह कफान्वितः तास्वेव सर्वधमनीषु दण्डं कफान्वितः इति निर्णयेन वायुतद्भावः धनुःस्तम्भमाह केवलवातजन्या
नन्दनश्च यः पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणीस्तम्भनानि तस्मात् दण्डवत्स्तब्धगात्रस्य दण्डकं सात्तुपक्रमः इति स्तम्भनाशनः धनुःस्तम्भः आक्षेपकभेदः धनु-
स्तुल्यमिति धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु तिष्ठति दण्डापतानकस्य कृच्छ्रकाष्ठदण्डवत्स्तम्भ शय्यामबाह्यायामयोः साधारणलक्षणमाह अङ्गुलीति

वक्षिति वक्रकारणैः कुपितः पुनः स्वस्थानच्युतः कै वक्षो मावबकुंध्या तरेल दयंतदृश्यंतरं स्नायुप्रतानं जताव दनेकप्रयोद स्नाक जालं स्यादित्यपि लक्षणं तेन शि
राकंठयोरपि ग्रहणं यदुक्तं तंत्रांतरे महाहेतुर्वली वायुः शिरास्नायुगुणकंठ हन्यात्पृष्ठश्रिता व्याख्या संशोष्य समये वहिरित्यादि ततः स्नायुप्रतानं धकरित्वा
नामभेव तदंतरायामं क्षीनद्विष्ट स्कंध कंठ कपोलसंधी वहिरायामलक्षणमाह बाह्यस्नायु पूर्ववत् प्रतानं धकर्व दानमेत बाह्याग्यामं पृष्ठवतंक
मादिसंगत्वात् असाध्यं अक्रमाक्षेपकारणे कफपित्तानुबंधमाह कफपि॰ कफपित्तानुबंधश्चात्र स्यक्षोषगुरुत्वानीत्यादिना च कालरूपेणाबाधकम
केवलः स्वतंत्र आक्षेपकरो अन्यं च चतुर्थमभिघातजं इत्यभिघातकुपितवातजं तस्य लक्षणं यदा तु धमनीः सर्वाः इत्यादिना ज्ञेयं असाध्यमाह गर्भपा॰
गर्भपातनाकस्मपलक्षणं तेन न यत्नेऽप्यसाध्यमपि गृह्यते कफापित्तान्वितस्यादि निमित्तभेदेन चतुर्धा आक्षेपक इति गदाधरः तद्यथा एकः कफान्विते न वाते न द्वि॰

रिव यदा नमति मानवं तदासौ ऽन्तरायामं कुरुते मरुतो बली इति साधारणरूपं बाह्यस्नायुप्रतानस्थो बाह्यायामं क
रोति च तमसाध्यं बुधाः प्राहुः कटीपार्श्वोरुभंजनं इति बहिरायामलक्षण कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः कु
र्यादाक्षेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिघातजं इति कफपित्तानुबंध गर्भपातनिमित्तश्चासृक्स्रावातिस्रवाद्वयः अभिघातनिमित्त
श्च न सिध्यत्यपतानकः इति असाध्य गृहीत्वार्धं तनोर्वायुः शिराः स्नायुर्विशोष्य च पक्षमन्यतरं हंति संधिबंधान्विमो
क्ष्य च कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः एकांगरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः इति पक्षवध सर्वांगरो
गं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले इति सर्वांगवध दाहसंतापमूर्छास्तु वायौ पित्तसमन्विते शैत्यशोथगुरुत्वानि तस्मि
न्नेव कफान्विते इति संसर्गशुद्धवातजं तत्पक्षं कष्टसाध्यतमं विदुः साध्यमन्यैस्तु संसृष्टमसाध्यं क्षयहेतुकं इति साध्यासाध्य

तीयः पित्तान्विते तृतीयः केवलेन वातेन चतुर्थमभिघातजेनेति अत्र गर्भशोणिताच्चेति न त्रैकेवलवातेन ग्राह्या इति एषां च कफ कफ केरादेपणं ज्ञेयं
आक्षेपक इति विशेषात् पक्षवधमाह गृहीत्वा॰ तनोः शरीरस्यार्धं अर्धमर्याद यावदर्धनारीश्वरवत् पक्षं वा रूपकं पार्श्वादि मागं अन्यतरमिति वामं
दक्षिणं वा संधिबंधान् कफसहितस्नायुभिः कृतान्मोक्ष्या नितिगदाधर अत एव शिरास्नायुविशोष्येत्युक्तं तत एव सोऽकर्मण्य इत्यर्थः अर्धकाय इत्यु
क्तोपि कृत्स्नग्रहणं यदुक्तं तत्सर्वांगव्याप्त्यर्थः अकर्मण्यः इच्छेच्छाश्रयः एष वे एकक्षामः विचेतनो अचेतनः तस्यैव सर्वांगवधमाह सर्वांग॰ सर्वांग
रोगं तद्वच्चेति पक्षवधवदित्यर्थः पूर्वकृत्स्नकाय इत्युक्तत्वात् तत्सर्वांगरोगमाह तस्मिन्पित्तकफयोः संसर्गमाह दाहसं॰ एतच्च लक्षणम
न्यत्रापि वातरोगे दृष्टव्यं तस्यैव साध्यासाध्यमाह शुद्धवा॰ मनुष्यजमित्यर्थः अर्दितस्य निदानपूर्वकं लक्षणमाह उच्चैर्व्या॰ उच्चैः भाष्यमाणः आ॰ द॰
स्य कवनानि पूगफलादीनि रवादतः विषमाध्ययनात् ग्रीवादिवेपरीत्यशयनात् अर्दयति पीडयति ग्रीवा वाप्यप्रवर्तते वेजति कंपते वाकं

गो वदनस्यानिगमः आदिशब्देन गंडनासादीनां ग्रहणं वेदना स्फुरणं वक्रत्वादिकं गात्रेत्यादि यस्मिन्पार्श्वे अर्दितं तस्मिन्ग्रीवादीनां वेदनेति योऽसुमा
नस्यासाध्यलक्षणमाह क्षीणस्या॰ निमेषासमर्थचक्षुः प्रसक्तेत्यादिप्रकर्षेण जलप्रस्रवतः बाक्कं पीडितवर्णपदं नाक्षिपं शीलं यस्य सतथा त्रिवर्षमिति
अतीतवर्षत्रयं अथवा त्रयाणां मासवनास्तिका बहूनां वर्षं अकणं यत्र तथेति आक्षेपकादि नार्दितांतानां तानां वक्तव्यत्वमाह गतेवे॰ सारापका
मेशुलत्वव्यपदेशवत् हनुस्तंभमाह जिह्वानि॰ जिह्वाघर्षणाच्छुष्केत्यादिवणकारीनां अभिघातस्ताडनादिहनुमूलस्थः कपोलमूलस्थः हनू
संश्रित्य अधः कृत्वा विवृतास्यत्वं असारितवदनत्वं संकुचितरूपता अत्र संवृतिविवृती वायोरनियता कारिकातु सएव वातः कुपित इत्यर्थ
ः तेन कष्टाच्चर्वणं च भाषणं च भवति मन्यास्तंभमाह दिवास्व॰ विवत्यग्रीवां वक्री कृत्वा चलोक्तमात् प्रेक्षणात् प्रेक्षणकफः जिह्वा॰

उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च हसतो जृंभमाणस्य विषमाच्छयनाद् पि अर्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यपि
वक्रीभवति वक्रार्धं ग्रीवा चाप्यपवर्तते शिरश्चलति वाक्संगो नेत्रादीनां च वैकृतं ग्रीवाचिबुकदंतानां तस्मिन्पार्श्वे च वे
दना तमाहुरर्दितमिति व्याधिं व्याधिविशारदाः इत्यर्दितस्य लक्षणं क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्तावक्तभाषिणः
न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च इति अनस्यासाध्यत्वं गतवेगे भवेत्स्वास्थ्यं सर्वेष्वाक्षेपकादिषु इति जिह्वा
जिह्वानिर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वानिलो हनू करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृत
स्यतां हनुग्रहः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणं इति हनुस्तंभ दिवास्वप्नासनस्थानविवृत्यर्धनिरीक्षणात् मन्यास्त
भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणा वृतः इति मन्यास्तंभ वाग्वाहिनी शिरासंस्थो जिह्वां स्तंभयतेऽनिलः जिह्वास्तंभः स तेनान्न
पानवाक्येष्वनीशता इति जिह्वास्तंभ रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्ध्नि धराः शिराः रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः
स्याच्छिरोग्रहः इति शिरोग्रह स्फिक्पूर्वा कटीपृष्ठजानुजंघापदं क्रमात् गृध्रसीस्तंभरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पंद
तेऽमुहुः वातात् वातकफात्तंद्रा गौरवारोचकान्विता इति गृध्रसी॥

संस्थमाह वाग्वाही॰ वाग्वाहिनी शिरासंस्थ इतियोक्तं अन्नपानेष्वनीशतेति अन्नपानान्यवहारं कर्तुमशक्त शिरोग्रहमाह रक्तमा॰ मूर्धधराः ग्रीवा
गता सामाकृष्ण कालेवेदनाश्चत्वं कुर्यादिति सोऽसाध्यइतिस्वरूपेण च हस्तगतः स्थवत् शिरोग्रह इति पाठांतरे तत्राशिरोग्रहक शिरोगतइच्छाशिरावेदना
करवात शिरोग्रहलक्षणं तदेव गृध्रसीमाह स्फिक्पूर्वा॰ स्फिक्पूर्वप्रत्रामनेयाया स्तंभरुक्तोदैर्युक्ता स्फिक्पूर्वपृष्ठादिः जानुजंघापद क्रमि॰
त्यनेनया अंवातिकपथमीवातकफात्म्याव धसीद्वयं रुक्कं विभागमाह तत्र॰ कंठरामहा स्नायुस्तंभ हस्तस्पापदिगातं तज्ञावोत्रोपधि

नि॰ व्या॰ वचनः यथाक्रमं तन्मिति तेनायमर्थः बाह्वोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं तदारभ्य हस्ततलकीकृतां गुलीनां याः कंडरास्ताः संकुच्य बाह्वोः कर्मक्षयकारी यावि
४२ विश्वाची वक्ष्यो॰ कर्माहरणं कंधरामिश्रं हिवर्धनं वातसंभवपरं तेनैक बाहावपि भवतीति ज्ञेयां क्रोष्टुशीर्षमाह वातशो॰ वातशोणितान्यां जानो
वातशोणितजः अनुनवातरक्तेन व्याधिना जनितः जानुमध्यं ऊरुजंघयोः संधिः स्थौल्ये बाहुनाथ क्रोष्टुकशीर्षवत् भंगाजसस्तकवत् खं॰
जपंगो जंगलमाह॥ वायुः कं॰ गुल्फादि विवर्पातं शाखयोः वंक्ष सर्वजंघायाः कंडराः महास्नायुमाक्षिपेत् ईषत् क्षिपेत् किं विध्यति मत्याएकं
विश्ववर्धानवंजः द्वयोः सक्थ्नोः पंगु विगतवंधं वधश्चात्रागमनादि क्रियाभावः कलायखंजमाह प्रक्रम॰ नः प्रक्रामन् पादविक्षेपं कुर्वन्
वेपते कंपते खंजलिवैत्यादि कलायकं खंजं विगच्छति मुक्तसंधिप्रबंधं ज्ञास्ते रूढ संज्ञा वातकंटकमाह रुक्पादे॰ विषमे न्यस्ते व्यासा जन्या
न्ना वायुर्गुल्फे वेदनां जनयति तं वातकंटकमाहुः श्रमाद्वा व्यायामाद्वा अपमे वा न्यत्र षट्वातजरुः पाददाहमाह पादयो॰ विशेषतश्चं॰

तले प्रत्यंगुलीनां या कंडरा बाहुपृष्ठतः बाह्वोः कर्मक्षयंकारी विश्वाचीति विशोष्यते इति विश्वाची वातशोणितजः शो
थो जानुमध्ये महारुजः ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् इति क्रोष्टुशीर्ष वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कंड
रामाक्षिपेद्यदा खंजस्तदा भवेज्जंतुः पंगुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् इति खंजपंगुः प्रक्रामन्वेपते यस्तु खंजन्निव
च याति च कलायखंजं तं विद्यान्मुक्तसंधिप्रबंधनं इति कलायखंजः रुक्पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा॥
वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकंटकं इति वातकंटकः पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः विशेषतश्चंक्र
मतः पाददाहं तमादिशेत् इति पाददाहः हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां चापि सुप्तकौ पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रको
पजः इति पादहर्षः अंसदेशस्थितो वायुः शोषयित्वांसबंधनं सिराश्चाकुंच्य तत्रस्थो जनयत्यपबाहुकं इति

क्रमतः इत्यनेन चिंतयस्यमंसे दाह इति दर्शयति पादहर्षमाह हृष्येते॰ हृष्येते हर्षयुक्तौ भवतः हर्षश्चरोमांचप्रायः इति मस्करीणि
णीति वेदना विशेष॰ अर्धांगश्लोके अंसशोषमाय बाहुकयोर्लक्षणमाह अंसदे॰ अंसत्नावं अंसासमीपी जाहितं देशमाह अंसावंधकारश्लेष्मा
शाधकः श्लेष्मा तं शोषयित्वा अंसशोषं रोगं करोति इति वा कात्रोषः अयं केवलवातजः सिराश्चेत्या रितत्रस्थो वा देशस्थिताः अंकुच्य वाहो॥
र्जुजस्याप कर्षापि बाहुकस्तं जनयति अपबाहुकाख्यं रोगं करोतीत्यर्थः अंसशोष॰ अपबाहुकमिति रोगद्वयमुक्तं वा अन्ये तु मिलितत्वाप्रबा
हुकलक्षणमाहुः अन्ये यतः सकलेन रोगद्वयं पृथक्त्वावितं अयं च कफवातजोऽहेयः मूकमिन्मिणगद्गदानाह आवृत्य॰ । आवृत्यपरको आः द॰
परूपेणाप्य अक्रियकामिति अवदनक्रियका मूकको अवचनः मिन्मणः सानुनासिकाः सानुनावचनः गद्गदो जनपदवंदनाभिधायार॥ ४२

यांगुल्यकारणान्मिन्मनेपि इहैक लक्षणादि मिः अरष्टवक्तावाग्भिरेयः तूनीलक्षणमाह अधो या॰ अध इति गुदोपस्थयोर्वेदना यस्तत्र तु स्योन्यास्ते समस्तयोन्याया॥
उपस्थांगुस्थोगुदं भिंदतीव भेदनाधिक वेदनामा वेष्टाना मतः प्रसिद्धः प्रतूनीमाह गुदोप॰ प्रतिलोमेत्यादि अधस्तादस्थितो ऊर्ध्वगामिनी कोष्ठेदना वेगं र्फक
स्फिकः स्वमार्गोपगामी पजम्भितैः सत्यनेनभिदंतीत्यति विस्पति सा नाम तः प्रतूनी आध्मानलक्षणमाह साटोप॰ आटोपसंयतनः भिति गयराप्तः गुरुगुरुध्म
व इति कार्तिकः कस्तुगरुरुभिति तीव्रवेदने आध्मानं वातपूर्णं दृतिवत् उदरं भिन्दपक्वाशयात् प्रत्याध्मानस्यामाशयोत्पन्नता तु आध्मानमाह विमुक्त॰
विमुक्तपार्श्वहृदयं भेनतथा आमाशयमुक्तं मिलेन प्रत्याध्मानत्वात्सार्श्व हृदयो वेदनाभिरामार्श्व चेतत् तदेवेत्यनेन साटोपादि हमिति दिशति कफेन॥
व्याकुलं आकुलितानिलं तेनापि जायते नतेन त्वा कफ बाकुलं तद्रूपं अष्ठीलामाह नाभेरू॰ अष्ठीला तत्राय एव वातकृतो विपाशादिन दीर्घ वर्तुलः॥

वाक्कंयो मूकत्वं आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनी नरान्करोत्यक्रियकान्मूकमिन्मिणगद्गदान् इति मूक
मिन्मि॰॥ अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता भिंदतीव गुदोपस्थं सा तूनी नाम नामतः इति तूनी गुदोपस्थो॥
त्थिता या च प्रतिलोमं प्रधावति वेगैः पक्वाशयं याति प्रतूनीति निगद्यते इति प्रतूनी साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरं भृशं आ
ध्मानमिति जानीयाद्घोरं वातनिरोधजं इति आध्मानलक्षणं विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितं प्रत्याध्मानं विजा
नीयात्कफव्याकुलितानिलं इति प्रत्याध्मानं नाभेरधस्तात्संजातः संचारी यदि वा चलः अष्ठीलावद्घनो ग्रंथिरूर्ध्वमायत
मुन्नतं वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गावरोधिनीमिति अष्ठीला एतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीं प्रत्यष्ठीलामिति
वदेज्जठरे तिर्यगुत्थितां इति प्रत्यष्ठीला मारुते विगुणे बस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्तते विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवं
ति हि इति वातविकाराः सर्वांगकंपः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः इति सर्वांगकंपवातः खल्लिस्तु पादजंघोरुकरमूला

वाता विशेष इति क्षार्तिकः लोकस्मात् यदा सस्का वर्मकाशाणां च उन्मादी सर्व जोदनांक विशेषः ऊर्ध्वमायतमुपरादीर्घं उन्नतं तिर्यक्कातं वातकताष्ठीलां॥
तिस्वरूपकथनं आवतना वातमविष्मार्गावरोधिन बहिर्मार्गाणि वातमूत्रपुरीषाणि तानि आवरकः एवमितिन तथा प्रत्यष्ठीलामाह एतामेवे॰ प्रत्यष्ठीलि
तिमेवः वातमूत्रपुरीषवंधवर्तिनि विशेषपरं अष्ठीलाव्यतिरिक्तमपि मूत्ररोधिनी वातविकारमाह॰ मारुते॰ आविगुणे अकलोमेमारुतेऽसमर्थः विका
रान्सम्यकमूत्रकृच्छ्रादयः सर्वांगकंपवातमाह सर्वांग॰ सर्वांगस्य शिरसः पृथक् प्रतिसंबंधः शिरसंज्ञत्य च सर्वांगविलक्षणं नेतद्धस्तपादयोरपि कंपा॥
वेपथुरिति खल्लीमाह खल्ली तु मोटनीति परिवर्तनशीला अमल्क वातरोगसंग्रहार्थमाह स्थानानां स्थानानुरूपलिंगं यथाकुक्षिशूलं पृष्ठशू॥
लं वक्षभेदः नासा कर्णार्यथा अर्बुद लक्ष्मणं कीटविस्वात वेदना विशेषणं यत वातो स्नेह इत्यादिना पित्ताविशेषण वा वगम्यते सर्वे पेषु च॥

नि॰मा॰ सर्गपित्ताद्येरूपजन्मेत पित्ताद्येरितिपित्तश्लेष्मरूपैः संसर्गादि दोषजं त्रिदोषजं [illegible] रोगाणां [illegible] साध्यत्वमाह [illegible] एतेष्वेकः कश्चित्

४३ [illegible] यस्तारणो भवति तथा [illegible] वातोपद्रवमाह विसर्पः वाताः इति वातविस्तराः कार्यकारणयोस्तेन

[illegible] वाता इति पाठेन वाता [illegible] संगो मूत्रपुरीषवातानां [illegible] मांस [illegible] अस्याध्यमाह [illegible]

[illegible] कार्यालिंगं चाह [illegible]

[illegible] स्थानस्थ [illegible] वायोर्विशेषण [illegible] रोग: कफपित्त

[illegible] वातानां तरीयकत्वात् अधिकं समा: [illegible] वर्षशतं [illegible] आयुर्लिङ्ग [illegible] समा: [illegible]

[illegible] वायु: श्लेष्मणा मारुतेन वा इति [illegible] स्थाननामानुरूपैश्च लिंगैः शेषान् विनिर्दिशेत् सर्वे

[illegible] तेषु संसर्गात् पित्ताद्यैरूपजायते इति वातरोगसंग्रहार्थः [illegible] पक्षाघातापतानकाः कालेन महता [illegible]

[illegible] साधयेन्निरुपद्रवान् [illegible] रोगाणां [illegible] विसर्पदाहवा [illegible]

[illegible] एषा सर्वलेखाता: [illegible] इति [illegible]

[illegible] वातव्याधिविनाशाय [illegible] वायु: [illegible] बीतरोग

:समाः [illegible] इति वातव्याधिनिदानम्॥ २२ ॥ [illegible]

[illegible] विकद्धाध्यसनं [illegible]

[illegible] मिथ्याहार [illegible] वातको [illegible]

[illegible] वातव्याधिनिदान [illegible] २२ वातव्याधि [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] आ॰२॰

[illegible] ४३

[illegible] वातस्य [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] वायुमार्ग [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] गुरु [illegible]

[illegible] इति [illegible] वाताधिके [illegible]

[illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

नि॰ भा॰ माद॰ आजानुक॰ आजानु आकम्पर्यन्तं असाध्यं स्फुटितं रक्तं भिन्नं विदीर्णं प्रस्रुतं स्रावयुक्तं उपद्रवैरित्यादि प्राणमांसक्षयादिभिः आदिग्रहणेन
४४ बलक्षयमात्रासाम स्वप्नादीनां ग्रहणं याप्यं संवत्सरोत्थितमिति नेतत्संवत्सरादर्वाक् साध्यं यदि स्फुटितत्वादयो न भवेयुः उपद्रवानाह अस्वप्नेत्यादि मांस॥
कोथो मांसगलनं मूर्च्छायो मूर्च्छा अमदरुक्तृष्णा पाङ्गुल्यं मोहः इन्द्रियार्थानां पाङ्गुल्यं पङ्गुता मोहेनैकेनापि वर्ज्यं वोक्तेः समस्तैश्चेति ज्ञापयति पुनः
असाध्यासाध्यत्वमाह अकृत्स्नेत्यादि यस्य न सर्व उपद्रवा न चैकः सोऽप्यसाध्यः अकृत्स्नोपद्रवमित्यादिकं ग्रन्थेन गृहीतं पुस्तकान्तरेषु दृष्टत्वात्
रिक्तमिति व्याख्यातं कदर्थयित्वा निदानव्याख्यायां वातरक्तनिदानम् २२ वातव्याधिविशेषादूरुस्तम्भमाह तस्य निदानपूर्वं सम्प्राप्तिमाह शीतोष्णेत्यादि॥

प्रस्रुतं यच्च उपद्रवैर्यच्च जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितं॥ असाध्ययाप्य अस्वप्ना
रोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः मूर्च्छायमदरुक्तृष्णा ज्वरमोहप्रवेपकाः हिक्कापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्र
मक्लमाः अङ्गुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मग्रहार्बुदाः एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत् वातरक्तमसाध्यं स्यात् अकृत्स्नो
पद्रवं याप्यं॥ अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवं एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजं त्रिदोष
जमसाध्यं स्यात् यस्य च स्युरुपद्रवाः इति वातरक्तनिदानम् २२॥ शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः जीर्णा
जीर्णे तथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः सश्लेष्ममेदःपवनः साममत्यर्थसंचितं अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत्प्रतिपद्यते सक्थ्य
स्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च तदा स्कभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ
ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथा
परे॥ प्राग्रूपं तस्य निद्रातिर्ध्यानं स्तिमितता ज्वरः लोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्जङ्घोर्वोः सदनं तथा॥ इति प्राग्रूपं वातशङ्किभिरज्ञा॥

तोष्णादिग्रहणमत्र परस्परं विरोधिद्वन्द्वदोषोपलक्षणार्थं तेन गुरुस्निग्धयोर्लघुरूक्षयोर्ग्रहणं बोद्धव्यमिति केचित् द्रवशुष्कविरुद्धत्वात्
जीर्णाजीर्णे इति भुक्तं जीर्णेऽजीर्णे च मिश्राशुः तस्मिन् जीर्णमतिरोषः अतएव द्वन्द्वे जीर्णाजीर्णमिति समस्तं इति पश्चिमं आयासो आयासः संक्षोभो जा
गरणं निद्रा स्वप्नसमेदः पवनः इति सश्लेष्ममेदः श्लेष्ममेदसा सह पवनः अत्यर्थं संचितं साम अतरं दोषं पित्तं अभिभूय ऊरुप्राप्तः
स्यन्नं अतएव सश्लेष्ममेदसा वातव्याधिविशेषत्वेऽपि केवलकफवृत्त्या व्याध्यन्तरे अनुपबन्धस्येति न विरोधः स्तिमितेन आर्द्रेण तस्माज्जातिरस्तम
ति स्कन्देन मोक्षमार्गज्ञानहितोपरक्रियाविशेषेण न च पादगमनादिषु क्षमः स्वदयितिध्यानादि शिरोगौरवं च ज्वरः पुरुषदति श्लेष अपरे तमाढ्य आढ्य
तमाढ्यवातमाहुः प्राग्रूपं नागामि तस्याढ्यस्यात् वातस्य वातशङ्किभिरिति स्नेहसंक्षोभादिवातरोगसदृशलिङ्गदर्शनात् चिकित्सिते वातरोगेषु ४४

गणित गम अज्ञानाद्भिषजः स्नेहनात् अज्ञानादेव स्नेहपरायां कष्टतया उपमर्द सिद्धं दुर्लिङ्ग आधिपत्यकायकफमेदसोऽपरीक्षितत्वात् तस्य स्नेहन
पुनः योगवती निद्रा परयोरिति तद्वदूरुस्तम्भस्य निदानं सिद्धं वातस्य कार्यं तद्विज्ञानात् साध्यत्वेन कफमेदसां वातस्य तत्र
यावांतरं स्नेहनं वरकटीका कारे व्याख्यातं तथा व्याधि साध्यवातः अन्यो ऊरुः ऊरुस्तम्भः अन्य इति कफमपुरुषस्यामा न भवतीत्यर्थः संज्ञाविव
जमोऽयं वोरुस्तम्भः एक एव त्रिदोषाः कवातादिभेदो न कश्चित् असाध्यमाह यदा दाह अन्यथेति पूर्वोक्तोपद्रवै रहितो वा स्नेहनात्
कदर्थयित्वा निदानव्याख्यायामूरुस्तम्भनिदानम् २४ ऊरुस्तम्भानन्तरमामवातमाह तस्यैव निदानपूर्वकां सम्प्राप्तिमाह
विरुद्धाहार विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा विरुद्धाहारः क्षीरमत्स्यादिः विरुद्धचेष्टा जीर्णे आहारविधि
भुक्तो विकव्यायामस्य व्यायामादि विरुद्धं स्निग्धमन्नं भुक्तवतो व्यायाम कुर्वतः इत्यादि एतेन्यादिकं निश्चलत्वमेवं

मानं स्यात्तेषां स्नेहनात्पुनः पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदना वायुना प्रेरितस्त्वामः
श्लेष्मस्थानं प्रधावति पादं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः अन्यस्येवोरुपादौ च
मन्यते इत्युपद्रवान् यदा दाहार्तितोदार्तो वेपनः पुरुषो भवेत् ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात्साधयेदन्यथा नवं तथा
साध्य इत्यूरुस्तम्भनिदानम् २४ विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वतः वा
युना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः
स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः जनयत्याशु दौर्बल्यं गौरवं हृदयस्य च व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदा

श्लेष्मस्थानं प्रधावति आमाशयं गुरुत्वं च गच्छति श्लेष्मस्थानादामाशयात् वातेन विदग्धो दूषितश्चामो धमनीः सिराः प्रतिपद्यते धमनीभिः प्रतिपद्य तदतिपादान्
रं तत्रस्थश्लेष्मस्थानं निर्गतो योऽन्नरसः स आम इति संज्ञा अमसरस्य वा पक्वस्य आमरसेति तेनान्तरे संक्षोभादिकं उपलक्षणं च तेनैव अन्नरसस्य पाचितं
दुष्टमामाशयान्तरं स्रोतांसि अवरुद्ध्य जठरानलदौर्बल्यात् विपक्वरसो रसः स आमसंज्ञको देहे सर्वरोगप्रकोपक इति अन्ये पुनः आमानन्नरसः
कार्यामो दोषो न विपाचितः आमाशयस्थः स आमः परिकीर्तितः अन्यथापि आविपक्वमसंयुक्तं दुर्गन्धं बहुपिच्छिलं सदनं सर्वगात्राणां आम
इति कीर्त्यते तथापरं च विपक्वरसं कफं क्लिन्नमतः स एव प्रथमं दोषदुष्टं वाके विदाह्यं कदलनः त्रिभिर्दोषैरिति वायुर्भिर्तोऽन्नरसः स तस्य स्निग्धत्वात्
विलिपति अतिपिच्छिलो बहुवर्णः इति वातदृष्टिवात् कफवर्णः तत्र अन्ये पर्यन्तं जनयति हृदये गौरवं भवति तस्य स्थानत्वात् सर्वरोगाणामयमेव
२५ कतम साम इति संकेतः उपलक्षणमाह तु गम्भ सुमार्गे कलामेव कुपितो वातकफात् अन्तः कोष्ठे तथा त्रिकसन्धि प्रविश्य कोष्ठवत् त्रिकं

नि॰ मा॰ ४५ दिभन्या अपरं धीतत्र त्रयाः संधिषु प्रविश्य स्थवाग्रात्रं स्तब्धं कुरुतः त्रिकसंधिप्रवेशाच्च तद्गृगतवेदनया चोध्यः स आमवातः कथ्यते आमवातस्य सामान्य लक्षणमाह अंगमर्द इति अंगमर्दोंऽगभंगः अरुचिश्चन्नैरसिद्धे आलस्यं कर्मणां गौरवं ज्वरश्चापाक आहारस्य अंगानां शूनत्वं एतदामवातस्य स्वरूपं कथनं तस्यैवाभिवर्द्धस्य लक्षणमाह स कष्टः सः आमवातो यदा कुपितो भवति तदा सर्वरोगाणां कष्टतमो भवति कुपितानां वातादीनां कष्टसाध्यत्वं स्यादित्यर्थः हस्त पादादीनां संधिषु सरुजं श्वयथुं करोति दोषो यत्र प्रतिपद्यते प्रसरति तत्र तत्र वा हस्तपादादिषु सरुजं श्वयथुं करोति संधिषु च एवेपृथ्य ग्वाख्यानं यन्निगुल्फौ चरणोपरि ग्रंथी त्रिकं स्फिक्पृष्ठसंधिः जानु ऊरू प्रसिद्धौ प्रदेशो वृश्चिकैः सविषकीटैः व्याविद्ध इव दष्ट इवात्यर्थं रुज्यते व्यथते जनयेदिति स आमवातोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेको लालास्रावः अरुचिर्गौरवं प्रसिद्धं उत्साहहानिः कर्मस्वक्षमत्वं वैरस्यं रसविषयः प्रसिद्धः कुक्षौ काठिन्यं शूलं कुक्षावेव

रुजः इति निदानपूर्वकार्यसंप्राप्तिः॥ युगपत्कुपितावंत स्त्रिकसंधिप्रवेशकौ स्तब्धं च कुरुते गात्रं आमवातः स उच्यते इति रूप अंगमर्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं ज्वरः अपाकः शूनतांगानां आमवातस्य लक्षणं इति आमवा॥ तस्य सामान्य लक्षणं स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् हस्तपादशिरोगुल्फ त्रिकजानूरुसंधिषु॥ करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते स देहो रुज्यतेत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः जनयेत्सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवं उत्साहहानिं वैरस्यं दाहं च बहुमूत्रतां कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्ययं तृट्छर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्ग्रहं विड्विबद्धतां जाड्यांत्रकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान् इति प्रवृद्धलक्षणं पित्तात्सदाहरागं च सशूलं पवनानुगं स्तिमितं गुरुकंडूकं कफ दुष्टं तमादिशेत् इति विशेषलक्षणं एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते सर्वदेहचरः शोथः स कृच्छ्रः सान्निपातिकः॥

निद्राविपर्ययो निद्रानाशः तृष्णादयः प्रसिद्धाः विड्विबद्धता विष्टं भः जाड्यं गात्राणां स्वकर्मकारित्वाभावः आत्मनः कर्मणा त्वं आनाह [illegible] निरोधः अन्यान्नुपद्रवानिति कष्टापरत्वं ज्वरादीन् वातव्याधिनिदानोक्तान् पित्तादि युक्तस्य विशेषलक्षणमाह पित्तादिति यदा पित्तेन मिलितो भवति तदा दाहरागावान् भवति यदि तु वातानुगं तदा सशूलं समभंग अनीयात् यदि श्लेष्मणा वातमिलितो भवति तथा पिपरेव स्पष्टेन मिलितः वातेनैवाक्रान्तः स्तिमितं स्तिमितं कफगुरुत्वं गौरवं कंडूकं कंडूमन्तं कफो न ते आदीयात् साध्यसाध्यत्वमाह एकदोषेति स्पष्टं इति मन्ये इति श्री आतंकदर्पणे निदानव्याख्याने आमवातनिदानं २५ आमवाते यथा शूलं भवति अतस्तदनंतरं शूलनिदानमाह दोषैरिति तस्मात्पृथगुत्पत्तिहेतुत्वं इत्युक्तं हारीते आमं नाम महत् स्तिमितं मकरध्वजमल्लाख्यं सदृशं सन्निरीक्षणा दिनोऽनिर्विष्टमतिशूलं सविक्लिन्न कारशिथिलता आध्मानप्रकोपः स्थितः तस्माद्वातः सर्वतः ततः आमाशय अनुगतः शरीरं गच्छन् सर्वाण्यपि पूर्वरूपाणि दर्शयति इति मन्दे दिनाहरीं हृद यंत्रे व्यापाराणां हिंसार्थं स्तिमितं अंगं हतं समवायि किंचित् वातस्य अनुगतिरिति शूलनिदानम् ४५ मा॰ नि॰

न वातेन विना शूलं न पित्तेन विना मदः न श्लेष्मणा विना छर्दिः रेकैकं न विना क्रिया ९

वेदना शूलकर्तायद्वा एकः शब्दोऽकस्मात् यथा तत्त्वतः श्यामती वात्तरेखा अस्मात् शूलस्य भवति तथाष्टधा जनक मिलितैर्याते संख्यायां संप्राप्तौ च कफपित्तविषम त्रिदोषैः वायोः प्राधान्यमित्यत आह दोषैः पृथगिति त्रिभिर्दोषैः एकशः मिलितैः समस्तैरेकः आमेनैकः द्वंद्वजास्त्रयः एवमष्टधा भवति सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रा येण वायुः प्रभुः कर्ता वातिकमाह व्यायामेति व्यायामो भारवहनादिः यानं तुरगरथादिः मैथुनं स्त्रीसेवा प्रजागरं रात्रौ जागरणं शीतजलातियोगात् शीत जलस्यातिपानात् कलाय त्रिपुटः आढकी तुवरी कोरदूषः कोद्रवः अत्यर्थरूक्षं रूक्षान्नं अध्यशनं भुक्तस्योपरि भोजनं अभिघातो लगुडादिभिः कषायतिक्तरसम्बंधाः विरूढकाद्यं अंकुरितधान्यं विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि वल्लूरं शुष्कमांसं शुष्कशाकं प्रसिद्धं यदपि सर्वैरेव वातकोपनैः वा तस्माद्वा अधिकं तथापि व्यायामपानादिभिः तद्बोधयति यथा व्यायामादयो वातहेतवस्तथा शूलस्य तद्धेतवः इति दोषव्याधिहेतवस्त्वर्थः एवं पित्तकफजादिषु दृष्टव्याः कोपं तत्र विषमात् प्रत्येकशः त्रयो उक्तं अतिहासः अट्टहासः अतिभाषं बहुभाषणं एते कारणैः प्रवृद्धो वायुः शूलं करोति स्थानानि

इति आमवातनिदानम्॥ २५॥ ४०॥ दोषैः पृथक्समस्ताम द्वंद्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः॥ व्या यामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् कषायति क्तातिविरूढजान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकैः विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाषात् वायुः प्रवृद्धो

इति वा॰ जनयेद्धि शूलं हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकबस्तिदेशे जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढं मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ वि ण्मूत्रसंस्तंभनतोदभेदैः संस्वेदनाभ्यंजनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति इति वातिकम् क्षारातितीक्ष्णो ष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः ग्राम्यातियोगादशनै र्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलं तृण्मोहदाहार्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तं मध्यंदिने कुप्यति चार्धरात्रे

स्थानमाह हृत्पृष्ठेति हृदयं पार्श्वौ पृष्ठं त्रिकं स्फिककटिसंधिः बस्तिर्मूत्राशयः वायोः स्थानमाह जीर्णे आहारे परिणते संध्यासमये घनागमे वर्षागमे शीतकाले एतेषु अधिकं प्रकोपं प्रयाति क्रमशः कफ — कृपया स्मरण कोपो वायोर्महता त क्रमशः कफ कदाचित् उपशमकोपौ प्रयान्ति भवतः विण्मूत्र तयोः संस्तंभनं स्तंभः पुरीषादीनां प्रवृत्तिरोधः तदा प्रकोपः यदा तेषां प्रवृत्तिस्तदोपशमः भेदो निद्रा तदेव एतद्रूपा लक्षणं यदा तो जायते तदा प्रकोपः शांति कथयामः अथवा यस्मादि संस्वेदः सं स्वेदनादिभिः शमं शांतिं प्रयाति स्निग्धोष्णभोज्ये पैत्तिक माह क्षारादि क्षारो यवक्षारादिः तीक्ष्णं मरिचादि कटु उष्णं विदाहि वंशकरीरादि तैलं तिलविकृतिः निष्पावः शिंबिः पिण्या को तिलकल्कः शिलाकल्कः बलात्तितिलो कुलत्थयूषः कुलत्थक्वाथः कटुः कटुरसः अम्लरसः सौवीरं कांजिकविशेषः अन्ये कांजिकं

निःम्यः स्वरः विकारः शान्तिमष्टीपिष्टैः कृतमद्यं [illegible] विकारः [illegible]

४६ [illegible] कोपः [illegible] सेवा आयासः [illegible]

[illegible]

[illegible] विकारैः [illegible]

[illegible]

[illegible] ४६

[illegible]

नि॰ मा॰ ४७ ॥ ते वाता स्यो स्वयोदनानियमार्थं तेनान्येषामपि क्षोकादीनां वेगविधारणेन हेतुत्वमस्योक्तं भवति यदुक्तं चरके लोभशोकभयक्रोधानां वेगान् विधार
येदित्यादि सर्वेषु च प्रवृत्तेषु वायुरेव कारणं यदाह सुश्रुतः सर्वेषु चैतेषु विविधवदुदावर्तेषु कुपितः वायोः क्रिया विधारव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये इति उ
क्तेनावेगविधारणेन वर्तस्य वायोरुदावर्तनमिति उदावर्तनिरुक्तिः अधोवायोरूर्ध्वमावर्तनमित्युदावर्तः उक्तवातादयो दावर्तानां क्रमेण लक्ष
णमाह वातमू॰ अपानवातस्य धारणात् आध्मानं आनाहो हृदयं संगोपरुद्धिः क्लमो नाम श्रमः रुजा उदरे अन्ये इति सोदरजाद्यः पुरीषावरोधजं
माह आटोपशू॰ पुरीषवेगोधारणेन आटोपः सरुक् गुडगुडाशब्दः रुजमिति परिकर्तिका कर्तनवद्व्यथा संगपुरीषस्याप्रवृत्तिरूर्ध्वमात
उद्गारः वा कुत्ये अथवा मुखात् पुरीषनिर्गमनं ऊर्ध्ववातादिव मूत्रविधारणमाह वस्तिमे॰ मूत्रविग्रहे विधारणे सति वस्तौ मूत्रमार्गे मेहने च व्यथा

तद्वस्तिशूलेन मन्येत ॥ ५९ ॥ वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियैः । क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्तसम्भवः ॥ इति ॥ वा
तमूत्रपुरीषाणां संगाध्मानं क्लमो रुजः उदरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् इति लक्षणं आटोपशूलौ परिकर्तिका
च संगः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य इति पुरीषावरोधजं वस्तिमेहनयोः शूलं मू
त्रकृच्छ्रं शिरोरुजा विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिंगं मूत्रनिग्रहे इति मूत्रनिग्रहजं मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात्पवना
त्मकाश्च तथाक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः इति जृम्भाविघातजं आनंदजं वाप्यथ शोकजं वा नेत्रो
दकं प्राप्तममुञ्चतो हि शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन इति अश्रुविघातजं मन्यास्तम्भः शिरःशूलमा
र्दितार्धावभेदकौ इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् इति क्षवथुविधारणात् कंठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च

मूत्रकृच्छ्रमल्पमल्पं कष्टेन मूत्रप्रवर्तनं विनामो नाहपीडया नतगात्रत्वं वंक्षणमेढ्र संधौ आनाहः पूर्णत्वं जृम्भाविधारणमाह मन्यागा॰ मन्याकंठयोः स्तम्भः
शिरोरोगाश्च पवनजाः तथाक्षिनासावदनामयाः स्युः तीव्रास्तथा तथा कर्णरोगाश्च स्युः जृम्भाविधारणात् अश्रुविधारणमाह आनंद॰ नेत्रोदकमिति नेत्रो
दकं वाष्पं हर्षविषादजं न मुञ्चतः पुरुषस्य शिरोगुरुत्वादयो रोगाः पीनसेन सह तीव्रा जायंते शुक्रारते आंतरीक्ष्णपद्धि इत्यायुर्वेदे ॥
क्षवथुविधारणमाह मन्यास्तं॰ क्षवथोः छिक्कायाः अर्दितार्धावभेदकार्धशिरःशूलं इन्द्रियाणां दौर्बल्यं श्रवणनयननासामयाः
अविपर्ययं गदलं उद्गारविधारणमाह कंठास्य॰ उद्गारे विधारिते सति कंठमुखयोः पूर्णत्वमाहारेणेवेति अतीव तोदः कूजश्चासाराधेवाति अथाकुश
: अवरुद्धाप्रवर्तनं अधो वायोरप्रवृत्तिरित्यर्थः घोराविकाराः पवनजा हिक्कादयः छर्दिनिग्रहमाह कंडूको॰ छर्दिविधारणेन कंडूः कोठो मा॰ नि॰
वोवरदीर्घ संस्थानः अंगे गुरुत्वं शोफाद्यः स्त्रसिद्धाः शुक्रविधारणमाह मूत्राशये॰ मेहनवस्तिलोपतः शुक्रविधारणेन हृतमात्रे वस्तौ ४७

अथ मूत्राशये इति पठन्ति तन्मूत्राशयो गुदमुष्कयोश्च शयथुः शोफः अधिमार्गात् तेषु वर्णाः मूत्रनिर्गमनं मूत्राघातः शुक्राश्मरी रोगः तत्स्रवणं शुक्रस्रवणं तेते विका
रा इति वातकृता ज्वरादयः कफाश्च धमाह तंद्रांग॰ तंद्रा निद्रावेगः अंगमर्दो गात्रभंगः श्रमः कर्मविना श्रान्तत्वं दृष्टेः कृशता अंगानि निम्नस्ते दृष्टौ च धावति
माह कंठास्य॰ श्रवणे बधिरत्वं तृष्णाभिघातादृदये शूलं कंपोपि हि तत्रैव सामान्येन अतस्तं शुल्मगोहृदयविकारः सो हृद्रोगः गुल्मः अस्यापि स एव विकार
उक्तमाह जृम्भा॰ अक्षिणोः शिरसि जाड्यं गौरवं अन्यजृंभांगमर्दोति शिरसि जाड्यमिति पठन्ति तत्र शिरस्यधिगौरवं तिंद्राद्वयोस्तया निद्राविघातात् पवनमिति
ध्वात्मवेगादित्रयं अतिरूक्षान्तर्वातविकारजमाह वायुःको॰ कोष्ठगः कोष्ठवर्ती न कस्मै लवणमधुरादिसेवनेन शुक्रादि विगुणतरं भाषादिभिः तथाकषाया दि

योऽथवाप्रवृत्तिः उद्गारवेगेऽभिहते भवंति घोरा विकाराः पवनप्रसूताः इति उद्गारविधारणेन कंडूकोठारुचिव्यंगशोफपांड्वामयः
ज्वरः कुष्ठहृल्लासवीसर्पाः छर्दिनिग्रहजा गदाः इति छर्दिनिग्रहेण मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च
शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहिते तु शुक्रे इति शुक्रविधारणेन तंद्रांगमर्दावरुचिः श्रमश्च क्षुधाभिघातात् कृशता च का
र्कश्यं दृष्टेः इति क्षुधाविधा॰ कंठास्यशोषः श्रवणावरोधः तृष्णाभिघाताद्धृदये व्यथा च इति तृष्णावरोधः श्रान्तस्य निश्वासवि
निग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः इति श्वासरोधेन जृम्भांगमर्दोक्षिशिरोऽतिजाड्यं निद्राभिघातादथवापि तंद्रा इति निद्राविः
वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्तं करोति हि इति सोऽयं रूक्षजनितवातविण्मूत्र वातमूत्र
पुरीषाणां कफमेदोवहानि वै स्रोतांस्युदावर्तयति पुरीषं चातिवर्तयेत् ततो हृद्बस्तिशूलार्तो हृल्लासारतिपीडितः वातमूत्रा
पुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहतृषाज्वरान् वमिहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् बहू
नन्यांश्च लभते विकारान्वातकोपजान् इति संप्राप्तिः आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन प्रवर्तमानं
न यदा स्वमार्गं विकारमानाहमुदाहरंति इति आनाहः तस्मिन् भवंत्यामसमुद्भवे तु तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविकाराः आमा

शिरस्येः कुपितः तस्य संप्राप्तिमाह वातमू॰ ततः स्रोतःकारणैः कुपितो वायुः वातमूत्रादीनां स्रोतांस्युदावर्तयति ऊर्ध्वं विवर्तयति पुरीषं वातिवर्तयेत् अ
धमपत रूक्षस्यादिभिरलपाहरोनासादिभिः पीडितः कृच्छ्रेण कष्टेन वातमूत्रपुरीषाणि उपलभते नरः जस्माको विदृत्यर्थः श्वासादीनां पर्याय वातप्रकोप जा
रोगान् जनयेत् मनोविभ्रमः स्मृतिः पुरीषस्थानस्थामादि अनागतं विपरीतकवलं अन्नकाचित् अभ्यक्तो रूपस्यान्य ज्वरलपवाति न तु आर्द्रं तैपरि ॥
क्रिष्टं चोल्लं सर्वतोरूपपक्षे वातकर्मलतम् तर्जना सवाकानिरुद्धं नवदेति विगुणोनिलेन तत्समानारोदित तस्य तेन वातरोधात् आम॰ आमं आमरसं वा
कस्पुरीषं वा क्रमेण निचितं संचितं विगुणो निलेन दुष्टवायुना भावेन दृष्यातं योप्तितं यथाप्रवृत्तं वदन्त्यसानं एतं विकारमानाहमाहुः आमज मानाहे

नि० स्था०
४४

[illegible]

[illegible] पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः इति संख्या

[illegible] ४८

[illegible]

नि॰ सा॰ [illegible]

४९ [illegible]

[illegible] मा॰ दृ॰

[illegible] ४९

[illegible]

नितरां पच्यमानेऽन्तर्विदाहनिमित्तकं विद्रधिमाप्नोति तत्कंहि सर्वैर्ह्यग्निविदाहित्वा विद्रधीत्यभिधीयत इति यद्येवं तदा यस्माद्विकारावाविकारान्त

रक्तं न च्यवते तस्मादेव भवति माभूदेवं तदा गुल्म एव तदरक्तज इति चक्रोक्तः एवं शास्त्रविरोधः तस्माद्विद्रधिः पच्यते गुल्मो न पच्यते इति सिद्धान्तः येऽत्र ग्रन्थ विद्रधिं न पचन्ति तेषां मध्यप्रसिद्धाः गुल्मोपद्रवे विद्रधौ द्विपाटनत्वाद्व्रणरोपणादिः अपक्वे च विद्रधेः क्रियत्वापत्तेः किंस्विच्चास्य प्रायो विशेषात् आवात् अतः पृथग्विकारस्त्रीकारणेति इत्यातङ्कदर्पणे निदानव्याख्यायां गुल्मनिदानम् २८॥ गुल्मस्य हृदयस्थानत्वात् अतो गुल्मानन्तरं हृद्रोगं लक्षयन् ... इत्यादि गिरिति त्रिधा ... प्रत्येकं संबध्यते तस्मादेवेति वि ता वातादीनां हृद्रामयानां क्रिमिजस्य हृद्रोगो भवति क्रिमि ... पञ्चप्रकारः वातादिभिस्त्रयः सान्निपातेन क्रिमिजश्च तस्य संप्राप्तिमाह दूषयित्वा विगुणाः॥

पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता जायते दुर्बलत्वं च गुल्मिनो मारणाय वै इति गुल्मनिदानम् २८ अत्युष्णगुर्वम्लकषायतिक्त-श्रमाभिघाताध्यशनप्रसंगैः संचिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रवदन्ते इति संप्राप्तिः आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि च इति वातिक तृष्णोष्मदाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदये क्लमः धूमायनं च मूर्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च इति पैत्तिक॥ गौरवं कफसंस्रावो ऽरुचिः स्तम्भोऽग्निमार्दवं माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि इति श्लैष्मिक विद्यात्त्रिदोषमप्युग्रं सर्व॥ लिंगं च तत्र क्षेत्र ... उत्क्लेदः ष्ठीवनं तोदः शूलं हृल्लासकस्तमः इति त्रिदोषजक्रिमिजस्य लक्षणम्॥ मर्मैकदेशे संक्लेदो॥

पित्तादयः स्वदुष्टिवशाद्धृदयं गताः हृद्रोगमिति बाध्य यतः ... तद्दोषभेदेन बाधाविचित्र्यस्वरूपमाह ... पीडाः ... ॥ यस्मिन् हृद्रोगो हृद्रोग इति निरुक्तिः अति कर्माह आयम्यत आयत ... दंडेनेव दीर्यते द्विधा क्रियत इव स्फोट्यते ... एव पाट्यते क्रकचादिनेव पैत्तिकमाह तृष्णेत्यादि ... हृदि किंचिद्विदाह इत्यर्थः ... कः शोषः ... धूमायनं धूमोद्गिरणमिव ... किंचित् ... पैत्तिकमाह गौरवं ... आवृणोति ... स्राव ... त्रिदोषज क्रिमिजस्य लिंगानि ... त्रिदोषे सर्वदोषाणां लिंगानि भवन्ति सर्वलिंगं ... आः॥ ... कार्या अपथ्यात्क्रिमिजो व्याधिर्भवति ततः ... कृमिर्यो जायते ... कृमि

... इति विकल्पः ... त्रिदोषजे तु हृद्रोगे ... हृद्रोगस्य ... तीव्रार्तितोदं कृमिजं सकण्डूमिति ... हृद्रोग लक्षणं ... कफात् ... अपक्वान्नं ... उत्क्लेदः ष्ठीवनं कफपित्तस्राव ... सर्वेषामेवापद्रवाणां ... पिपासा ... कृमिजस्य हृद्रोगस्य ... कृमिजातानां कृमिनिदानोक्तानां ... इत्यातङ्कदर्पणे ... हृद्रोगनिदानम् २९ ... मूत्रकृच्छ्रं ... पृष्ठयानात् ... ॥

रसश्चाप्युपगच्छति संक्लेदात् कृमयस्तस्य भक्षयन्तस्तुदन्ति तम् तीव्रार्तितोदं कृमिजं त्रिदोषजं यथासंभवं इति कोविदः ... मादो रसः शोषो ... कृमिजे कृमिजातीनां श्लेष्मजानां च ये मताः इति हृद्रोगनिदानम् २९ व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसंगनित्यद्रुतपृष्ठयानात् आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात्स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ इति पृथङ्मलाः स्वैः कुपितानिदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य बस्तौ मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् इति संप्राप्तिलक्षणं तीव्रार्तिरुग्वंक्षणबस्तिमेढ्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् इति वातिक पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं कृच्छ्रान्मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् इति पैत्तिक बस्तेः सलिंगस्य गुरुत्वशोथौ मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे इति श्लैष्मिक सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्भवन्ति

... वातादीनां ... अध्यशनं ... परिशिष्टं ... मूत्रकृच्छ्राणि ... सन्निपातेनैकं ... पुरीषजं ... अश्मरीजं ... तस्य संप्राप्तिं ... पृथगिति ... कुपिता ... मूत्रमार्गं ... पीडयन्ति ... मूत्रमार्गे ... कफ ... पैत्तिकमाह पीतमित्यादि ... बस्तेः ... सर्वाणि ... त्रिदोषजं ... मूत्रवाहिनीः ... पुरीषस्य प्रतीघातात् ... आध्मानं वातशूलं च ... कुर्यात् ... मूत्रकृच्छ्र ...

नि॰मा॰ आह अश्मरीः तत्पूर्वं अश्मरीहेतु मूत्रकृच्छ्रमपि तस्य कृच्छ्रस्य असमर्थं कारणं शुक्रजमाह शुक्रे दोषै॰ कृच्छ्राश्मर्यवयवा यथा कफः पुरीषवदिति केचित्
५२ मूत्रकृच्छ्रहेतुत्वेनोक्तयोरश्मरीशर्करयोर्लक्षणसंख्यानिरासार्थं समानत्वे अर्थांतरमेवेदमाह अश्मरीः विमुक्तकफसंभव [illegible] तुल्यसंभव [illegible]
त्वि॰ कारणं पृथगेवास्ति तथा विशेषणं शृणु पित्तेन पच्यते वायुना शोष्यते संधानं कफेति श्रुतता एतेन पचनादि शोषणात् पित्तवातौ संधानरूपस्य क
फस्य शोषणेन तौ शर्करायां हेतु त्वेनोक्तौ पित्तेनपाचिता वायुना शोषिता श्लेष्मणं संभिता अश्मरी तास्यां विमुक्त संधाना शर्करा क्षरंती शर्करा ख्याता
वस्तितः एतावता हेतुलक्षणत्वेन एकत्वेऽप्यश्मरी संधानासंधानात् क्रियाभेदः अतोऽस्या पृथगुक्तत्   कृच्छ्रे हेतुः अपि कारणे तस्या उपद्रवानाह हृत्पीडा॰

तत्कृच्छ्रं तमेव कृच्छ्रं इति त्रिदोषज मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु वा मूत्रकृच्छ्रं तदाघाता जायते भृशदारुणं शल्यज॥ श
कृतस्तु प्रतिघाताद्वायुर्विगुणतां गतः आध्मानवातशूलं च मूत्रसंगं करोति हि इति पुरीषज अश्मरीहेतु पूर्वं मूत्रकृच्छ्रं त
दाहरेत् इत्यश्मरीज शुक्रे दोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधाविते सशूलं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्वस्तिमेहनशूलवान् इति शुक्रज अश्मरी शर्क
रा चैव तुल्ये संभवलक्षणैः विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्तयतो मम पच्यमानाऽश्मरी पित्ताच्छोष्यमाणा च वायुना विमुक्तकफ
संधाना क्षरंती शर्करा मता इत्यश्मरीजमेव हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षौ वह्निश्च दुर्बलः तया भवति मूर्छा च मूत्रकृच्छ्रं
च दारुणं इति मूत्रकृच्छ्रनिदानम्॥ ॥८५॥ जायंते कुपिते दोषे मूत्राघातास्त्रयोदश प्रायो मूत्रविघाताद्यै वातकुंड
लिकादयः इति संप्राप्ति रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्वस्तौ सवेदनः मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुंडलीकृतः मूत्रमल्पाल्प
मथवा सरुजं संप्रवर्तते वातकुंडलिकां तं तु व्याधिं विद्यात्सुदारुणं इति वातकुंडलिका आध्मापयन्वस्तिगुदं रुद्ध्वा वायुश्च
लोन्नतां कुर्यात्तीव्रार्तिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीं इति अष्ठीला वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः निरुणद्धि

हृत्पीडा वेपथुः शूलं कृच्छ्रादिति संबंधः तया शर्करया इत्यातंकदर्शने निदानस्यास्यां मूत्रेकृच्छ्रनिदानं॥ ८५॥ मूत्रकृच्छ्रमभिधाय मूत्राघाता॰
माह तेषां संप्राप्तिमाह जायंते कुपिते मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोः को भेदः उच्यते मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रत्वमधिकं विबंधः अल्पः मूत्राघाते विबंधो बलवान् कृच्छ्र
मल्पं वेति मूत्रवेगविधारणादेः आदिशब्देन पुरीषशुक्रादिवेगविघातानां रूक्षाश्मरीणां ग्रहणं वातकुंडलिकादयः तत्र मूत्रवेगादिति संबंधः तेषां मध्ये वा
तकुंडलिकालक्षणमाह रौक्ष्याद्वि॰ रौक्ष्यादिभिर्वेगविघातादिभिश्च विगुणो दुष्टः कुंडलीभूतो वायुः वस्तौ मूत्रमाविश्य चरति गतिभावति आवर्तमानमत
नीरुती त्वर्थः वात्याकृत आविश्य आवर्त्य मूत्रमिति तस्मान्मूत्रमल्पमल्पं सरुजं संप्रवर्तते तं व्याधिं वातकुंडलीकामाह सदारुणं मारणात्मकत्वात् अ॥ अष्ठी॰
ष्ठीलामाह आध्माप॰ आध्मापयन्पूरयन्वस्तिगुदं तथा वस्तिगुदमेव रुद्ध्वा वायुरष्ठीलां कुर्यात् अष्ठीला वर्तुलाष्ठीला अष्ठीला तत्स्वरूपत्वेन नरीह   ५१

शाश्मरी पित्तं वेगोन्नतां वर्तुलाष्ठीलावन्नतां कथं भवतीति आर्ति अतीवपीडां मूत्रमार्गमेढ्रविण्मार्गः पाकलये रोधिनी वातवस्तिमाह वेगं वि॰ अकुशलोऽनल्पज्ञः तस्य
पुरुषस्य वस्तेर्मुखं निरुणद्धि वस्तिगतो वायुः तेन वायुना मूत्रसंगो विघातो भवति वस्तिकुक्षिनिपीडित इति वस्तौ निरुंध्य विघातो भवति वस्तिकुक्षिनिपी
डितः इति वस्तौ कुक्षौ निपीडितः संपीडितो वायुः इति संबंधः वस्तिकुक्षिनिपीडयतीति पाठे तत्र वस्तिकुक्षौ चरन् मूत्रातीतमाह चिरं धा॰ चिरं धारकाले मूत्र
धारयतः पुंसः त्वरया वेगेन प्रवर्तते मेहमानस्य मन्दं त्वल्पतः प्रवर्तते वेगदामेर गौरवेः मेहमानस्य विपादादीवरे मूत्रजठरमाह मूत्रस्य॰ तदुदावर्तहेतुकः विमू
त्रवेगधारणा जनिता दावर्तनिमित्तः अपानः अपानसंज्ञकः कुपितः अतिवायेनो दरं पूरयति ततो नाभेरधस्तात्तीव्रवेदनामाध्मानं कुर्यात् अधस्तादि
तिनिरोधनं वस्तेरधोमार्गे विबंधकारकं मूत्रोत्संगमाह वस्तौ वा॰ वस्तौ मूत्राशये अथवा नाले लिंगे अथवा मणौ मेढ्राग्रे मूत्रं सक्तं वा प्रवर्तते सरुजं सस्राव

विगुणं तस्य वक्त्रं वस्तिगतेऽनिलः मूत्रसंगो भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीडितः वातवस्तिं स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः इति
वातवस्ति चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते मेहमानस्य मंदं वा मूत्रातीतः स उच्यते इति मूत्रातीत मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदाव
र्तहेतुतः अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशं नाभेरधः सदाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनं तं मूत्रजठरं विद्याद्घोरं वस्ति वि
रोधनं इति मूत्रजठर वस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः मूत्रं प्रवर्तमानं तु सक्तं वा तत्र वाहतः स्रवेच्छनैरल्पमल्पं॥
सरुजं वाथ नीरुजं विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्संगसंज्ञितः इति मूत्रोत्संग रूक्षस्य क्लांतदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ
मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयं इति मूत्रक्षय अंतर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् अश्मरीतुल्यरुग्ग्रंथिः
मूत्रग्रंथिः स उच्यते इति मूत्रग्रंथि मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतं स्थानाच्च्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते भस्मो
दकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते इति मूत्रशुक्र व्यायामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिलावृतं वस्तिं मेढ्रं गुदं चैव प्रदहन्नुष्ण

प्रवर्तते प्रवाहत इति रात्रेर्मंदं अल्पं मंदं स्रोतसं संभवं वारुआरोहिते नाप्रवर्तते मूत्रमिति संबंधः मूत्रक्षयमाह रूक्षस्य॰ क्लांत   देहस्य क्लांतशरीरस्य
वस्तिस्थौ आस्थितौ पित्तमारुतौ मूत्रनाशं कुरुतः यथा वातकफौ तदाह्वयं मूत्रक्षयाख्यं कारणं कार्योपचारात् मूत्रग्रंथिमाह अंतर्व॰ अंतर्वस्तिमुखवर्त्म
अंतरं ग्रंथिर्वृत्तिकाकारः स्थिरः अचलः अल्पो लघुः अश्मरीकाकारः तत्कस्यान्वेदनाकारणमाह [illegible] यथाकफकोपेन उच्यते अयं सहसा भवेत् अ॥
श्मरीतुल्यरुगश्मरीवेदनामूत्रकप्रच्यते वायुनाशोष्य तेकफेनवध्यते अत्र तु रक्तमेव [illegible] वातकफात् दुष्टं वस्तिमार्गे शुद्धरक्तं ग्रंथिं॥
कुर्यात् इति एवं मूत्रितः मूत्रस्याचरितं अप्यसक्ति सरांध्रादेरनाशात् मूत्रशुक्रमाह मूत्रितस्य मूत्रितवतो मूत्रवेगयुक्तस्य वातेनोद्धत उत्थितं स्थानाच्च्युतं शुक्रं
नामूत्रं मूत्रयतः मूत्रं कुर्वतः पुरुषस्य प्राक्पूर्वं प्रवर्तते अथवा पश्चात् मूत्रमिति तेन भस्मना [illegible] उष्णवातमाह व्यायामेति व्यायामाध्वातपैः [illegible] अन्याऽन्यैः

नि॰ मा॰ कुर्यात् तेजोवृद्ध्या निलवृद्धिः त स्कुपित्तं पित्तं अनिलाधारं अधिज संयुक्तं वस्तिंगाप्यवस्यादिकं पद्वहतमूत्रमथ : अप्येव क्लिद्यते हारिद्रं अथवा सरक्तं
५२ ईषद्रक्तं अथ केवलं रक्तमेव अनिलाद्वृत मिति पाठां तरं मूत्रसादमाह पित्तं कफ॰ वातेन संहन्येते तेरूक्षा नीकथ्येते तदा कृच्छ्रं मूत्रं मूत्रयेत् पीतेनपीत रक्तं
कफेन श्वेतघनं त्रिदोषेण समस्तवर्णं निदेवमुक्तं पित्तेनरो चनाचूर्णं कफेन शंखचूर्णेन सन्निपातात् शुष्कं समस्तवर्णं विड्विघातमाह रूक्षाण॰ मूत्र
घातद्वयोस्तयो वातेन अभिवृतां मूत्रावात्रप्यो योनीनमूत्रस्रोतसि अरूपैरव आपुयात् तदा विट्सहं पुरीषमिश्रितं विड्गंधं कृच्छ्रं मूत्रयेत् द्रुताध्वर्नेति
पावांतरं मूत्रवस एवार्थः बस्तिकुंडलमाह द्रुता॰ द्रुताघ्वलंघनं द्रुतेन अध्वागमनं लंघनं लंघनमात्र्यतपनं वा अभिघात् कुट्यादिभिः प्रपीडनात् पीड

वयोरधः मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा कृच्छ्रात्पुनः पुनर्जन्तो रुष्णवातं वदंतीति इति उष्णवात पित्तं कफो द्वावपि वा सं
हंन्येते निलेनचेत् कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सृजेत् सदाहं रोचनाशंखचूर्णवर्णं भवेत्ततः शुष्कं समस्तवर्णं वा
मूत्रसादं वदंति तं इति मूत्रसादः रूक्षाणां कृशदुर्बलयो वायोर्तेनोदावर्तं शकृत् मूत्रस्रोतोनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः विड्गं
धंमूत्रयेत् कृच्छ्रात् विड्विघातं विनिर्दिशेत् इति विड्विघात द्रुताध्वलंघनायासैरभिघातात्प्रपीडनात् स्वस्थानाद्बस्तिरु
द्वृत्तः स्थूलः तिष्ठति गर्भवत् शूलस्पंदनदाहार्तो बिंदुं बिंदुं स्रवत्यपि पीडितस्तु सृजेद्धारां संस्तंभोद्वेष्टनार्तिमान् बस्ति
कुंडलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमं पवनः प्रबलप्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः इति बस्तिकुंडल तस्मिन्पित्तान्वितो दाहः शूलं
मूत्रविवर्णता श्लेष्मणा गौरवं शोथ स्निग्धं मूत्रं घनं सितं इति दोषानुबंध लक्षण श्लेष्मरुद्धबिलो बस्तिः पित्तोदीर्णो न सि
ध्यति अविभ्रांतबिलः साध्यो न च यः कुंडलीकृतः इति मूत्राघातनिदानम् ३१ ॥ ॥ वातपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थी
शुक्रजापरा प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्मर्यः स्युर्यमोपमाः इति संख्या विशोषयेद्बस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं

तान् एतैर्हेतुभिर्बस्तिरुद्वृत्तः स्वस्थानात् ऊर्ध्वगमनः गर्भवदाध्मातोदरो तरगतश्च स्थूलरूपः तिष्ठति एते नबस्तिरेवं तस्य ऊर्ध्वगमनमपि
स्फुरिते पीडितः इति गतरेधे उद्वेष्टनरूपार्तिकृद्वेष्टना त्रिपीड्यातत्फलं शस्त्रविषोपममिति त्रिधा ऽर्थ शस्त्रनाश शस्त्रोपमं शीघ्रमारणात्
कविषोपममिति कालांतरेण विषमत्वात् प्रायेण वातज कुं तस्यैव तरदोषानुबंधेन लक्षणमाह तस्मिन्पि॰ तस्मिन्निति श्लेष्मणा स्निग्धः शोथक
गमं तस्यैव साध्यासाध्यत्वमाह श्लेष्म॰ अभिभ्रांतबिलः कफेनारुद्ध स्रवः यः कफेन कुंडलीकृतः स असाध्य कुंडलीकृतस्त्वसाध्यः अकुंडलीक
तसाध्य त्वेनोक्तत्वात् कुंडलीभूतस्यैतस्यैलिंगमाह स्याद्बस्तौ कुंडलीभूते तृण्मोहः श्वास एवच कुंडलीभूत इति श्लेष्मणा संवलितः वात कुंडलाकारत्वेन आः ॥
तिष्ठति तृष्णा इत्याकारणेनि इति श्रीवाचस्पतिविरचितायां आतंकदर्पणाख्यायां मूत्राघातनिदानम् ३१ मूत्राघातेषु अश्मर्या दुःखत्वात् अश्मरीमाह अश्मरीसंख्यामाह वातपि॰ श्लेष्माश्रयाः श्लेष्माण ५२

असमवाय कारणः परं शुक्रजां विना शुक्राश्मर्याः शुक्रस्यैव समवाय कारणत्वात् यदुक्तं शुक्रजेन विशोषयेद् बस्तिगतं सशुक्रमित्यादि अतएवात्रपाठे श्लेष्माश्रयाः
स्येत्यु अश्मर्यामपि कफकारणत्वमित्यपि प्रायः शब्दः अत्र विशेषार्थः यमोपमा मारणात्मका अप्रतिक्रियमाणा तस्याः संप्राप्तिमाह विशो॰ पवनो बस्ति
गतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कफं वा यदा शोषयति तदा अश्मरी भवति क्रमेण रोचना यथा गोपित्ते क्रमेण रोचना तस्याश्च नैकदोषाश्रय त्वमाह नैकदो॰ नैक
दोषाश्रयाः सर्वाः त्रिदोषजाश्चाश्मर्यः पूर्वरूपमाह बस्त्याध्मा॰ बस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु अतिपीडा बस्तगंधत्वं अथासां सामान्य लक्षणमाह सामान्य
लिं॰ विशीर्णधारं नानाविधं तया अश्मर्या मार्गो मूत्रवाहिस्रोतः तस्यापिहितकरणत्वात् बस्तिमूर्धा मूत्रनिर्मेहनेन तदस्याः रुग्णतिपुनः सामान्यलक्षणं तत्सामान्यलक्षणम्
यस्य तद्व्यपायात् अपगमात् स्थानच्युत अश्मरीकृतमार्गावरोध अपगमात् मेहेत् मूत्रयेत् अच्छं अनाविलं गोमेदकमिति आलोहितपीत मति स्वरूपं तत्संक्षोभा
त् निरुद्धमार्गस्रावपीडनात् अश्मरी संघट्टनात् क्षते सति मूत्रवहस्रोतः क्षिप्त संसर्गं रक्तमाव्रणयते आयासात् धावनादि विकर्मनिरतात् प्रवाहेन

पवनः कफं वा यदा तदाश्मर्युपजायते च क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः इति संप्राप्ति नैकदोषाश्रयाः सर्वा अथासां पूर्वलक्षणं शू
लाध्मय बस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोतिरुक् मूत्रे बस्तसगंधत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोरुचिः इति पूर्वरूप सामान्यलिंगं रुङ्नाभिसे
वनीबस्तिमूर्धसु विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने इति सामान्यलक्षण तद्व्यपायात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमं तत्संक्षोभा
त्क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् इति स्वलक्षणानि तत्र वाताद्भृशार्तो दंतान्खादति वेपते मृद्नाति मेहनं नाभिं पीडय
त्यनिशं क्वणन् सानिलं मुंचति शकृन्मुहुर्मेहति बिंदुशः श्यावा रूक्षाश्मरी चास्य स्याच्चिता कंटकैरिव इति वातजा पित्तेन
दह्यते बस्तिः पच्यमान इवोष्मणा भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्तापीतासिताश्मरी इति पैत्तिक बस्तिर्निस्तुद्यते इति श्लेष्मणाश्च १

कं वक्ष्यमाणं नमसवं मूत्रस्याभेदयति निष्कारणमिति तेनोक्ते वातजाश्मरीमाह तत्र वा॰ भृशार्तो अतिशयपीडया पीडितः संदंतैर्दंतान् खादति वेपते कंपते
मेहनं मर्दयति हस्ताभ्यां नाभिं अनिशं क्वणन् कण्ठयन् अनिशं पीडयति सानिलं सपुरीषं सानिलं सशब्दं मुंचति शकृत् वारं वारं बिंदुशो बिंदुं बिंदुं मेहति मूत्र
येत् श्यावेत्यादि श्यावा कृष्णा चिता व्याप्ता कंटकैः चिता एतत्स्वरूपा वर्णाकारकथनमेतत्संस्थानां प्रत्यक्षत्वं वारितत्रात् प्रत्यक्षत्वमपि प्राप्तमपर्याप्तः अस्या
मु अश्मर्याः श्यावा चिता कंटकैरिव चितव्याप्तेति कंटकसहितः पित्तेजेत्यादि भल्लातकमज्जा कृष्णा ताम्रा असिता कृष्णा सूक्ष्मा आदिह बस्तिरिति बस्तिर्निस्तुद्यते
इति यत्तेन वा स्थानगत्या वः गुरुत्वोत्करस्य शीतलत्वा शुक्लाश्मरी स्तं मधुकवर्णा ईषत्पीता कृष्णा सिता च श्रावणारिष्टा सदर्शत्याह एता
अ॰ एताइतिनिर्दिष्टाः बालानां भवति प्रायेण बस्तिदानामधिकानां तेषामल्पबालानां ग्रहणाहरणे सुखत्वादिति संबंधः ग्रहणं हस्तेन आगमयोपपद्यते यत्ता सा
र्धमा बस्तिमुपचयः अल्पत्वादेस्तेनाल्पत्वं अस्थ्वं धार्य आहरणं पाटनादिं दूर्वकस्य कर्षणं न स्याद्यादेनागयेन्यस्ता अपि दोषजा भवंति शुक्रं वक्ष्यति

निःस्राः ते द्विप्रा स्कन्दमूत्र सारं सरीतद्ध्नि ... मूलकफलत्पिष्टिबात् बाला नां तेषामेव... भूयसा आश्रयोपचयात् ... सर्वं ति ... अश्मरीसा
५१ शुक्राश्मरी तु महती जायते शुक्रधारणात् ... स्थानाच्च्युतम् ... मुष्कयोरन्तरे ... शुक्रमश्मरी ...
तियेवमतां तुपस्थिते ... शुक्र ... बस्तिरुक् ... मुष्कयोरन्तरे ... अनिलः
शोषयत्युपसंगृह्य ... शुक्राश्मरीति ... बस्तिरुक्कृच्छ्रमूत्रत्व ... तस्यामुत्पन्नमात्रायां ... विलीयते
शुक्रं एति ... पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन् ... अश्मर्येव तु शर्करा अणुशो वायुना भिन्ना सा त्वस्मिन्ननुलोमगे
निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते मूत्रस्रोतः प्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान् सैवाश्मरी अणुशो वायुना भिन्ना शर्करा कथ्यते ...

तेजो गुरुः। अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णापि वा सिता इति श्लेष्मजा एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा आश्रयोपचयाल्प
त्वा ग्रहणाहरणे सुखाः इति त्रिदोषजा॥ शुक्राश्मरी तु महती जायते शुक्रधारणात् स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः
शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुक्रमश्मरी इति शुक्राश्मरी बस्तिरुक्कृच्छ्रमूत्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी तस्यामुत्पन्न
मात्रायां शुक्रमेति विलीयते पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन् अश्मर्येव तु शर्करा अणुशो वायुना भिन्ना सा त्वस्मिन्ननुलोमगे निरे
ति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते मूत्रस्रोतः प्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान् इति लक्षणं दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलम्
अथारुचिं पांडुत्वमुष्णवातं च तृष्णां हृत्पीडनं वमिं इत्युपद्रवप्रकृतना सिद्धेणैव ... अश्मरी ... ५०
मूत्रिकता शर्करा न विना इत्यश्मरीनिदानम्॥१२॥ ॥८०॥ आस्यामरुवं स्वप्नस्कन्धे धीनि ... पर्यां

... अश्मरी ... मूत्रेण सह निरेति प्रतिलोमे ... विबध्यते तदा ... स्रोतः ... उत्पाद्या
... उपद्रवान् कुर्यात् ... दौर्बल्यं दौर्बल्यमिन्द्रियाणां सदनं ... कार्श्यं ... अरुचिः ... उदरस्थं ... निदे
... अश्मरी ... वातप्रधाना ... शर्करा ... अश्मरीत्यर्थः॥ ... ॥१२॥ ... अश्मरी ...
... अश्मरी ... सर्वासामेव ... शुक्राश्मरी ... इति ... मूत्रमध्ये ... निर
... अश्मरी ... पादः ... १३ ...
... ५२

नियच्छति ... कफ ... कफजा ... अश्मरी ...
... कफ ... वात ... पित्त ...
... कफपित्त ... कफ ... अश्मरी ...
... कफ ... पित्त ... वात ...
... श्लेष्मा ... कफपित्ते ...
... कफपित्ते ... कफ ... पित्त ...
... समक्रियत्वात् अत्र दोषः ... समासमदोष ...
... एषां द्रव्याणां ... साध्याः ... त्रिदोषजा ...
... हेतुः ... दोषत्वं ... विषमक्रियत्वादिति अत्र दोषपि ...

मि नत्वा नपानेन तु गवैकृतं च ... हेतुः कफ कच्छु सर्वं मेदश्च संचयाद्वसेकं च ... कफो बस्तिगतं च दृष्टं करोति मेहान् सक्र
दीर्णकिट्टैः ... पित्तं परितृप्य वापि दीर्णेषु दोषेषु च कफ्यस्कन्दकं ... मेहानु कुरुते त्रिदोषजाः दोषो बस्तिं समुपे त्यम
इति ... साध्याः कफात् ... पित्तजाः ... समक्रियत्वात् विषमक्रियत्वात् ... याप्याः
... इति साध्यासाध्य कफः स पित्तः पवनश्च दोषा मेदो वसा शुक्रमांबु वसा लसीका मज्जा रसौजः पिशितं च दूष्याः प्रमेह

... अश्मरी ... एतेन विषमक्रियत्वात् ... याप्याः ...
... कारित्वात् ... कफे पित्ते वायुर्भवति ...
... क्रियासाध्य ... कफो ...
... दोषदूष्य ... कफ ...
... शरीर ...
... सिद्ध ... वात ... कफ ...
... कफादीनां ... मेह ...
... द्रव्य ... इति ... अपि ...

नि॰ भा॰ मूत्रे मांसा ... दीनां ग्रहणं यद्यपि कफकृते ... तस्मात् सर्वत्र दोषाणां ... स्तावद् ... कफ दुष्टः
५४ ... कफ मेदो दुष्टिरेव ... सामान्य लक्षणम्
... दोषदूष्य विशेषेण तत्संयोगविशेषतः
योग विशेषतः तेषां दोषदूष्याणां ... संयोगभेदात् मेहभेदो भवति ... दोषा वातादयः दूष्याणि मेदःप्रभृतीनि ... यथा
... कषाय ... विशेषेण कपिलादि ... मेहानां ... मूत्र
... कारणं ... कल्पनीयः ... संयोगात् ...
... तत्र कफस्य ... मेदेषु ... कफजा

णां विंशतिरेव मेहाः इति प्रमेहे ... प्राग्रूपं पाणिपादयोः दाहश्चिक्कणता देहे तृट् स्वाद्वास्यं च जायते
इति पूर्वरूप सामान्य लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता इति सामान्य लक्षणं॥ दोषदूष्याविशेषेपि तत्संयोगविशेषतः मूत्रवर्णा
दिभेदेन भेदो मेहेषु कथ्यते इति मेह अच्छं बहु सितं शीतं निर्गंधमुदकोपमं मेह त्युदकमेहेन किंचिदाविलपिच्छिलं॥ इति
उदकमेह इक्षोरसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः इतीक्षुमेह सान्द्रीभवेत्पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति इति सान्द्रमेह सुरामेही सुरा
तुल्यमुपर्यच्छमधोघनं इति सुरामेह संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितं इति पिष्टमेह शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही
प्रमेहति इति शुक्रमेह मूत्राणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् इति सिकतामेह शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलं

... तत्राबुदकमेहमाह अच्छं ... इक्षोरसं ... सान्द्रमेहमाह
सान्द्री ... पर्युषितं ... सुरामेहमाह ... पिष्टमेहमाह सं ...
... शुक्रमेहमाह शुक्राभं ...
... सिकतामेहमाह ... सिकता ... कफः सिकता ...
शीतमेहमाह शीतमेही ...
एवं ... शनैर्मेहमाह ...
... सिकतामेहः ... प्रमेहो ... पिष्टमेह ... ५४

× लालातंतुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलं इति लालामेह ×

... सुरामेहः ... कफ ...
... शुक्रमेह ...
... नीलमेह ...
... मांजिष्ठमेह ...
... मज्जमेह ...
...

शनैः शनैः शनैर्मेही मंदं मंदं प्रमेहति इति शीतमेह गंधवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् इति क्षारमेह नीलमेहेन नीला
भं कालमेही मसीनिभं इति कालमेह हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् इति हारिद्रमेह विस्रं मांजिष्ठमेहेन मंजिष्ठासलिलोपमं
[illegible] मिष्टमेह विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः इति रक्तमेह वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः इति वसामेह
मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः इति मज्जमेह कषायमधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः इति क्षौद्रमेह हस्ती मत्त इवाज
स्रं मूत्रं वेगविवर्जितं सलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति इति हस्तिमेह अविपाकोरुचिश्छर्दिः निद्रा कासः सपीनसः उपद्र
वाः प्रजायंते मेहानां कफजन्मनां बस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः दाहस्तृष्णाम्लिका मूर्छा वि
नाफक × ड्भेदः पित्तजन्मनां इति ... वातजानामुदावर्तकंपहृद्ग्रहलोलताः शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते
... यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव वा पिडिकापीडितं गाढं प्रमेहो हंति मानवं इत्यसाध्य जातं प्रमेही मधु

...
...
...
...
...
...

नि॰ प्र॰ [illegible]

५५ [illegible]

[illegible]

मेहेनावा न साध्यो रोगः स हि बीजदोषात् ये चापि केचित् कुलजा विकारा भवंति तांश्च प्रवदंत्यसाध्यान् इति प्रकारांतरेण साध्या-
सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः मधुमेहत्वमायांति तदासाध्या भवंति हि इति मधुमेहेत्व मधुमेहे मधुसमो जायते
स किलाभिधो [illegible] दोषात् तद्यथा यथा इति मधुमेह एव आवृतो दोषलिंगानि स्थानि निर्दं प्रदर्शयन् क्षीणः क्षण
तत्क्षणात्पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यतां इत्यावरणं मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति सर्वेपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः इति
[illegible] शराविका कच्छपिका जालिनी विनता जाली मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी च विदारिका विद्रधिका तत पिडकाः प्रमेहोपेक्ष-
या दग्ध संधि मर्मसु जायंते मांसलेषु च धामसु इति पिडका संख्या अंतोन्नता ह तद्रूपा निम्नमध्या शराविका इति शराविकाः
गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी इति सर्षपी सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः इति कच्छपिका जालिनी तीव्र-

[illegible]

५५

[illegible]

दाहा तु मांसजालसमावृता इति जालिनी अवगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेपि वा महती पिडका नीला पिडका विनता मता इति विन-
ता महत्यल्पचिता ज्ञेया पिडका सा च पुत्रिणी इति पुत्रिणी मसूरदलसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका इति मसूरिका रक्तासिता स्फोट-
चिता दारुणा त्वलजी भवेत् इत्यलजी विदारीकंदवद्वृत्ता कठिना च विदारीका इति विदारीका विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधि-
का तु सा इति विद्रधिका [illegible] मेहा स्तेषामेतास्तु तन्मयाः [illegible] जायंते [illegible] ताश्चैता [illegible]
यावद्रक्तपरिग्रहः इति पिडका [illegible] गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिताः सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिडकाः परिवर्जयेत्
इत्यसाध्यत्वे प्रमेह मधुमेह निदानम् ६ ॥५०५॥ अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मजाहारसेविनः मधुरोन्नरसः प्रायः स्नेहान्मे-

[illegible]

वि०मा० कालेद्रयः [illegible] विकारांश्चाश्नुते घोरान् कांश्चित्कालव्यतिक्रमः अथवा [illegible] विद्यमाने यद्यपि [illegible]

५६ [illegible] इति [illegible] तस्य [illegible]

[illegible] मेदस्तः [illegible] अस्थ्याश्रयः [illegible] मेदस्यतीव [illegible] तस्यापि [illegible] [illegible] निदानेक

[illegible] विदाह [illegible] अकस्मात् [illegible] तस्य [illegible] शारीरस्य [illegible] [illegible]

[illegible] तस्य [illegible] मेदस्तः [illegible] तस्यातिवृद्धस्य [illegible] मेदसा [illegible] योगवाहि [illegible] कर्मक [illegible]

[illegible] दृष्टिरोपयति [illegible] आहारमभिलषते [illegible] कांश्चित् विकारान् [illegible] विकार [illegible]

दोषो विवर्धयेत् इति हेतुः मेदसावृतमार्गत्वात्पुष्यन्त्यन्ये न धातवः मेदस्तु चीयते यस्मादशक्तः सर्वकर्मसु इति [illegible] क्षुद्रश्वासतृ

षामोह स्वप्नक्रथनसादनैः युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः इत्युपद्रव मेदस्तु सर्वभूतानामुदरे अस्थिषु स्थितं

अत एवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् इति संप्राप्तिः मेदसावृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः चरन्संधुक्षयत्यग्निमाहारं शोषय

त्यपि तस्मात्स शीघ्रं जरयत्याहारं चाभिकाङ्क्षति विकारांश्चाश्नुते घोरान्कांश्चित्कालव्यतिक्रमात् इति [illegible] एतावुपद्रवकरौ

विशेषादग्निमारुतौ एतौ हि दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा इति मेदस्यतीव संवृद्धे सहसैवानिलादयः विकारान्दारुणान्कृत्वा

नाशयन्त्याशु जीवितं इति हेतुः मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते इति स्थूललक्षणं

इति मेदोनम २४ ॥१८०॥ रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि च अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसंचयात् इति हेतुः

[illegible] कालव्यतिक्रमात् [illegible] कालव्यतिक्रमात् [illegible] वातरोगाणामप्यतस्मात् [illegible] मार्गत्वा [illegible]

आह एतावुः [illegible] रोगो [illegible] एतौ हि [illegible] यथा [illegible] [illegible]

विकारान् [illegible] लक्षणमाह मेदोमांस [illegible] [illegible] रोगाः [illegible] [illegible]

[illegible] मेदोनिदानम् २४॥ [illegible] निदानं उदरस्य विशेषेण [illegible] रोगाः सर्वे [illegible] रोगाणुदर [illegible]

[illegible] तस्मात् [illegible] दोषाः [illegible] तेषामग्निवैगुण्ये [illegible]

[illegible] मलिनैरिति अजीर्णात् [illegible] मलसंचयादिति मलादोषाः [illegible] [illegible] मा०द०

[illegible] दोषाणां [illegible] विशेषं [illegible] मन्दाग्निः [illegible] [illegible] ५६

[illegible] दोषाः स्वेदांबुवाहिनी स्रोतांसि [illegible] [illegible] स्वेदवाहि [illegible]

[illegible] [illegible] दोषाः [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] दोषसंचयगते [illegible]

[illegible] पूर्वरूपं [illegible] पूर्वरूप [illegible] जीर्णापरिणा [illegible]

[illegible] लिंगत्वेन [illegible]

[illegible] वातपित्तकफैः [illegible] त्रिभिरेकः प्लीहेन [illegible] [illegible] प्लीहोदरेण [illegible]

रुद्ध्वा स्वेदांबुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः प्राणाग्न्यपानान्संदूष्य जनयंत्युदरं नृणां इति संप्राप्तिः आध्मानं गमनेऽशक्तिः दौर्बल्यं

दुर्बलाग्निता शोथः सदनमंगानां संगो वातपुरीषयोः दाहस्तंद्रा च सर्वेषु जठरेषु भवंति हि इति सामान्यलक्षणं पृथग्दोषैः समस्तै

श्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः संभवंत्युदराण्यष्टौ तेषां लिंगं पृथक् शृणु इति संख्या तत्र वातोदरे शोथः पाणिपान्नाभिकुक्षिषु कुक्षिपा

र्श्वोदरकटीपृष्ठरुक्पर्वभेदनं शुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहः श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिह्रासवत् सतोदभे

दमुदरं तनुकृष्णशिराततं आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः इति वातिकं पित्तो

दरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट्कटुकास्यता भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् पीतताम्रशिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते धूमायति

मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते इति पैत्तिकं श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापः श्वयथुगौरवं निद्रोत्क्लेशारुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादि

[illegible] लिंग [illegible] दोषमपि [illegible]

[illegible] हस्तपादादि [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] अकस्माद्वृद्धि [illegible]

[illegible] दृतिवत् [illegible] सर्वतोगतिः सर्वकोष्ठगतो वायुः [illegible] धावति [illegible]

[illegible] [illegible] वातजादेः [illegible]

[illegible] क्षिप्रपाका [illegible] [illegible] स्वापः [illegible]

नि॰ मा॰ [illegible]

५७ [illegible]

[illegible]

ता गुर्वं स्निग्धं [illegible] विदाहि [illegible] गुरु स्थिरं इति [illegible] स्निग्धो [illegible]

[illegible] दुष्टां [illegible] कफ [illegible] दोषाः [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] का॰ ह॰

[illegible] ५७

[illegible]

[illegible]

[illegible]

नि॰ स्था॰ ति जनैव हेतुनुपक्रमन्ति [illegible] ॥
५८ [illegible] निदानम् २५ [illegible] ॥
[illegible] रूक्षपिच्छिलकफाल्पाक [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] सर्वहि [illegible] सर्वमिति [illegible]

येन हेतुरुदरं निदानम् २५ ॥५८॥ रूक्षपिच्छिलकफाल्पाक [illegible] नीत्वाकर्षति [illegible] कुर्यात्त्वगामांसं [illegible]
[illegible] इति संप्राप्ति सर्वहेतुविशेषस्य रूपमेव [illegible] दोषैः पृथक् [illegible] सर्वैः [illegible]
[illegible] इति संख्या [illegible]
[illegible] विषमाप्रभृति मिथ्योपचारः परिक्[illegible]
[illegible] इति हेतु [illegible] विवर्णता
[illegible] इति सामान्यलक्षणम् [illegible] ततः [illegible]

[illegible] हेतुविशेषैर्दर्शितम् [illegible] सर्वहेतुविशेषैरिति [illegible]
नि॰ [illegible] हेतुविशेषैः [illegible] विशेषणेर्वेकः एवं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] स्था॰ ८॰
[illegible] ५८

[illegible] गतिः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] इति वातिक [illegible]
[illegible] इति पैत्तिक [illegible]
[illegible] इति श्लैष्मिक [illegible] संसर्ग [illegible]
[illegible] इति [illegible] सान्निपातिक [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible] दोषाः [illegible] लो॰
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

नि॰ मा॰ ५६

[illegible]

इति ... सकष्टं सर्वगात्राणि ... ततः ... इति ... पिपासा ...
... एव ... नास्ति ... परिवर्जयेत् ... उपद्रव ... उपद्रवः ...
... पुरुषं ... उपद्रव ... साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ इति ...
निदानम् ॥३६॥ ॥एवं॥ कुद्धो ... वायुः ... फलकोषाभिवाहिनीः प्रपीड्य
धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः इति संप्राप्तिः ॥ दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ॥
इति संख्या वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् इति वातजा पक्वोदुम्बरसंकाशः पित्ताद्दाहो-

[illegible] मा॰ नि॰ ५६

[illegible]

ष्मपाकवान् इति पैत्तिक कफाद्धि शीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् इति श्लैष्मिक कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः इति रक्तजः कफवन्मेदसो वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः इति मेदजः मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः इति मूत्रजः वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् कुर्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्राध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः इति संप्राप्ति ... अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः इति वृद्धिनिदानम् ॥३७॥ ॥एवं॥ निबन्धः ... फलकव ... गजे महावायदिवा ...

[illegible] ५०

[illegible]

गलग्रंथ नमादि ग्रीन इति साफल्य लिंगः वातः कफ श्वा पित्त लेप इमौ मन्मे स्मा ग्रिल्य तथे वसे दः कुर्वीतिगंधक मदुः स्वर्दि गेः सम श्चितेन मलगं धमाङ्कः इति संग्रा हि नेत्रा ग्निताक लग्नि ग्राव नेध ः स्वा वा कण्ठे वा पथ्य नाम्न कस्क पाक ष्य कस्क ग्निर स्वे दिपाको यद घयापाल मिणा कदा चित् वेर स्य मास्य स्य तस्य दंतो ः नवेन ष्या ताल गलग्रोषः इति वाति क कि च रः स वर्णो स्य कग्रुष्क कंठः शीतो महा श्वापि कफात्मक स्क थिरा स्निग्धं नेत्र तथि रादा पथ्यते मंद रुजः कदाचित् मांसकल्प मास स्य वतस्य दंतो नं वे तथा ता लग लग्न शोषः इति श्लैष्मिक स्निग्धोगुरुः पांडुर निष्टगंधो मेदः कृत ः कंठ कस्त्रो त्पुरुक मलंबते लांबुवद त्पमूलो देहानु रूपस्क्षय वृद्धि हेतुः स्निग्धास्यता तस्य वेद्यते तो गले नुत्रावं कक्तेधु नितं ६ तिमेद जः कद्यो ष्णु संत मकु सर्व गात्रं संबत्सरातीत मरोच कार्तं क्षीणं च वैद्योग लगं ड युक्तं भिन्न स्वरं चापि विवर्जयेत्

[illegible]

इत्यामाश्रु कर्कं कफ कोल गल रुकु मसाद्धेः कफ ग्रस्य ग्रा रूवं सुरुतेषु मेदः कफात्मा विरसं र पा के स्याकं नमान्ता वकुभि सृणि पि ः श्री तिगं ध सान्ता ते ग पथ्य के दिव वाप्यका ः सर्वं विनष्टं तिश्वं तिवास्मे काल्याकवं धं विरसाद् भाति कैवापदी तिषध्य इति के हिता देनपदी सा धांस्मृ तापि नरापाठ ष्फल कास्य ज्वरः छर्दिः तु ना कु माध्या ः इति काम्य वातोद्यो मांसमर्स्क क मड शा ः संट्रणमेस्कर नथाग्निनाम्य स्वोष नं वियथि तं त्रुको धं कुर्वं स्पत पथि रिति मदिष्टः इति श्लेष्मिक रूप नायमाने वृष्णु तिक्रुश्ते तव मकस्मेन स्थपि मिपं नेद कलोम दुर्व तितिवातत मा मिनः सर्वत्रा नि उक्मोसृत्म पथं इति वातिक संदेशते ध्वतिवृष्णतेव पापप्यति प ञ्जनी ववापि स्कः सर्पी लाघ्यं च वाधि थिता मिनः पथो दुष्टमनी वधासं इति पैत्तिक शीतो विवर्णा त्पकलांतिकः पापाण वक्षं दना रोपप्वर्णः विमा मिरद्धय कफ को पात मिनः सर्वे ध्व कफपथ्य पथ्यं इति श्लैष्मिक शारीर पथिस्तय वृद्धि हानिः स्निग्धो मदल्प

[illegible]

[illegible]

६१ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

DR BHAU DAJI

...यन्तो रुजः ... इति मेदोजः॥ व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्रम्य वायुस्तु सिरा-
प्रतानम्। संकोच्य संपीड्य विशोष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम्॥ ग्रन्थिः सिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात्सरुजश्चल-
श्च इति सिराजग्रन्थेः संप्राप्तिः सपाक[illegible]... मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीय इत्यन्तम्॥ गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमू-
र्च्छिता मांसमसृक्प्रदूष्य वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकं कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति इति
अर्बुदसंप्राप्तिः। वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा च तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति इति सं-
दोषः प्रदुष्टो रुधिरं सिरास्तु संकुच्य संपीड्य गतस्त्वपाकं सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशुवृद्धिं करोत्यजस्रं
स्रवति रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं तु रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्भवेदर्बुदपीडितस्तु इति रक्तार्बुदम्। मुष्टिप्रहारादिभि-
रर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं प्रकरोति शोफम्। अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचाल्यम्॥ प्रदुष्टमांसस्य नरस्य बाढमेतद्भवेन्मां-
सपरायणस्य मांसार्बुदं त्वेतदसाध्यमुक्तं इति मांसजस्य संप्राप्तिः। साध्येष्वपीमानि तु वर्जयेत्तु संप्रस्रुतं मर्मणि यच्च जातं स्रोत-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ६१

[illegible] ६१

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

बाह्यं भवेद्यच्च ... इति ... साध्यं यज्जायते ... अध्यर्बुदं ... द्विर-
र्बुदं तच्च भवेदसाध्यम्। न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोबहुत्वाच्च विशेषतस्तु। दोषस्थिरत्वाद्ग्रथनाच्च तेषां सर्वार्बुदान्ये-
व निसर्गतस्तु। इति ... इति ... अर्बुदनिदानम्॥ ३८ ॥ यः सज्वरो वेदनया ... शोथो नृणां पा-
दगतः क्रमेण तच्छ्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः इति संप्राप्तिः। वातजं कृष्णरूक्षं च स्फुटितं तीव्रवेदनं
अनिमित्तरुजं तस्य बहुशो ज्वर एव च। पित्तजं पीतसंकाशं दाहज्वरयुतं मृदु। श्लैष्मिकं स्निग्धवर्णं
च श्वेतं पाण्डु गुरु स्थिरं इति ... वल्मीकमिव संजातं कण्टकैरुपचीयते अब्दात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः इ...
... त्रीण्येतानि वर्जनीयानि श्लीपदानि कफोच्छ्रयात् गुरुत्वं च महत्त्वं च यस्मान्नास्ति विना कफात् इति ... पुराणो-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सर्वलिंगाये न दोषेण रक्तं प्लीपदं तस्या स्तु न तत्त्वाद्यान्यतिरक्तानि सर्वाणि त्रिदोषलिंगानि यत्र तत्सकं तु रक्तं तं क्षेत्र्मणोपगतं ॥ इत्यातं कर्ण्य लोनिदान व्याख्यां श्लीपदनिदानम् ॥ तस्य संप्राप्तिमाह स्वयं रुकः ॥ यो रमितिश्च च्छेदः ॥ कोथ सकस्यो गं थारि म्पां स्याकारी त्वा हारूपं न धितो न शमिति श्रतेन सको पः श्राधिः कत महामूलं श्रस्याढि समश्रयनात् गं निरमूलं रुजावंतं त्वसना केवरुजा न कर्णय त्वं च तं च नुलं श्रायतं दीर्घा व तत्वान्मांसं गं थ्यादि विलं स्पणताक ॥ थिता विद्रधिरिति रम्यात् इति श्रति शाद्रे न विकपाधिकं संकेतमात्रात् विद्रधि संज्ञेति दर्शयति च रके तु बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च द्विधा संस्था यदुक्तं सर्वे शीघ्र विदाहित्वाद्विद्रधि रिति निरूप्यति सवषट्प्रकारः त्रिभिर्दोषैस्त्रयः सन्निपातेनैकः क्षतेनैकः रक्तेनैकः षण्णामपि लक्षणं कथ्यते वातिकमाह कृष्णोरुणे विषमोऽत्यामिति कदाचि दल्पं कदाचिन्महान् न त्वामितिन्नाये न चिरोत्थानप्रपाक इति चिरो नानाविधयोयो विषमक्रिय त्वाडुत्सप्रपाको यस्य सत्वा पैत्तिकमाह पक्वोदुम्बर पाकोदुम्बर

एकरस्याशनाः सर्वतुषवर्ज्जीतजाः व्ये रत्ना स्तेषु जायंते स्त्रीपुरुषः विविशेषतः इति हेतुनिर्देशः यत्र श्लेष्मजाहारविहारजातं पुरुषः त्वक्कफात्मकस्य मांसावमस्तु न तत्सर्वालिंगं सकंतुरं श्लेष्मकफंवृत्तं विवर्ज्यांस्तु यत्साध्यं श्लीपद निदानम् ॥ ४६ ॥ ५८ ॥ त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयंत्युच्छ्रिता भृशं महामूलं रुजावंतं वृत्तं वाप्यथवायतं स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा षण्णामपि हि तेषांहि लक्षणं संप्रवक्ष्यते इति संप्राप्ति कृष्णो रुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसंभवः इति वातिक पक्वोदुम्बरसंकाशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसंभवः इति पैत्तिक शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसंभवः इति श्लैष्मिक तनुपीताः सिताश्चैषां स्रावाः क्रमशः स्मृताः इति स्रावा नानावर्णरुजास्रावो घा ॥

सदृशः श्यावः श्यामवर्णः ज्वरदाहौ च स्यातां पाककाले भूताद्वेवमक्षयतो क्षिप्रं तस्मान प्रपाको यस्य सतथा श्लैष्मिकमाह शरावेत्यादि शरावसदृशः स्पर्शितमहत्वमकपर्वं चिरकाल्येन प्रकोपो यस्य सतथा तेषां दोषत्रयेन स्रावानाह तनुपीतः क्रमस इति क्रमेण वातेन तनुः पित्तेन पीतः श्लेष्मणा सित इत्यर्थः बोधानाकलृषं वर्णोद्देयः सान्निपातिकमाह नानावर्णे नानावर्णविधा रुजाः पीतवर्णास्त्रावदाहकंद्वादि रुजास्तनुपीतसिताः स्त्रावा यस्य स तथा आत्र पक्वो येन पाककालेन नानारुजा अत्र तु सर्वदा घाटालइति घाटाय स्यास्तीति घाटालः अत्युच्छ्रितात्वेन घाटावदवभिषम अत्यसाध्यत्वात् घाटालो घंटास्तनवद्दमूलत्वात् विषमं पच्यत इति चिराचिरं शीघ्रं शीघ्रं चास्मिन्ने न विषमं पच्यत इति तथाप्यति अपि घातत्र्यस्यांगतः संप्राप्तिमाह तैस्तैर्भावैः तैस्तैरि ति कारणरूपपा पाणिादिभिरभिहत इति अभिघातरूपैर्भयपित्तप्रकृतीदृरूपलक्षणं रुजा इति क्षतस्य पत्रितत्वान्निदान रूपलक्षणं हर्षोरसिहित क्षतयोः श्रागद रपथ्याकारण इति यो सुं क्षतोष्मेति क्षतस्य हिंसात्वमात्रपरिग्रहात् क्षताभिहितयोरभ्युपात्रादेनोच्यते वायुर्विसतं इति क्षं तेसृक्कत्यात् अभिद्रते अपि ॥ ६२

घातादेव वाते कोपः विसृतः प्रसृतः रक्तपित्तं उदीरयेत् कोपयत शोधेनैव प्रवेशाये वातपि त्तरक्तजस्त ता पि क्षतान्वितयत् तेनैव संभवा त्वे नागंतुः पित्तविद्रधि लक्षणा णः इति श्रत्र ज्वरदाहयनिरक्त संस्थान वर्णवेदनादिः पित्तजलक्षणं इत्यर्थः रक्तजविद्रधिमाह कृष्णस्फोटः कृष्णः स्फोटावृतः स्फोटा त्वक्कृष्णवर्णः पिटिका मुक्ताः श्यावर्णः सार्क कृष्णः स्फोटावृत इति पर्वं विज्ञत्तत्र रक्तजः स्फोटैः पिरतः पित्तविद्रधिलक्षणो रक्तेन यत्पितादश्च तीव्रश्रोतमापि त्वग्त्त्वापि दाहज्वरत्वापन्ना पंक्त्तरक्तमत्सत्वात्त्यक्त्वा ज्वरत्नक्तं विद्रधिरित्यपि प्रकृत्य संशोधनाद्रक्तलक्षणं रक्तजं च वर्तितेयाम ते आर्तवज्ञानरूपत्वं विषं भयः रक्तकोपि धातुर रक्तजोऽपि त पाककाले जोपि विद्रधिस्त्व च्यते नैरक्तेऽत्पत्वात् पर्विरस्य प्रवृत्ति बोधयत्वं अधिष्ठानविशेषेण लिंगविशेषं सप्रयतां वै स्थापयितुमभ्यंतर विद्रधि माह पृथक् ॥ दोषावातादयः पृथक्सन्नाः संरुध्यमितिव्या वा अंतर्माधो पुत्रं रूपिलं तु जावट संधत्ते च कवृत्त त्वक्कन्नतां वल्लिकमूलो कमिति

टालो विषमो महान् विषमं पच्यते चापि विद्रधिः सान्निपातिकः इति सान्निपातिक तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वापथ्यकारिणः क्षतोष्मा वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायंते तस्य देहिनः आगंतुर्विद्रधिस्त्वेष पित्तविद्रधिलक्षणः इति संज्ञानि वापि तज्जलक्षणं कृष्णस्फोटावृतः श्यावः तीव्रदाहरुजाज्वरः पित्तविद्रधिलिंगस्तु रक्तविद्रधिकथ्यते इति रक्तजं पृथक् संभूय वादोषाः कुपितास्तु गुल्मरूपिणं वल्मीकवत्समुन्नद्धं अंतः कुर्वंति विद्रधिं इति विद्रधिं गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वंक्षणयोस्तथा वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदये क्लोम्नि वाप्यथः इति स्थानसंश्रयः एषामप्यकारिलिंगानि बाह्यविद्रधि लक्षणैः अधिष्ठानलक्षणं गुदे वातनिरोधस्तु इति मूत्रकृच्छ्रं वस्तौ कष्टाल्पमूत्रता इति वस्तिर्नाभ्यां हिक्का तथाटोपो इति नाभिर्कुक्षौ मारुतकोपनं इति कुक्षिः कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो वंक्षणोत्थेषु विद्रधौ इति वंक्षणं वृक्कयोः पार्श्वसंकोचः इति वृक्कजं प्लीह्न्युच्छ्वासावरोधनं इति प्लीहजं सर्वांगप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च दारुणः इति हृदयजं श्वासो यकृति हिक्का च इति यकृज्जं क्लोम्नि

दोषैः कृतं तरवद्वल्मीकवत् पूर्वं संचयस्थानमाह गुदे वा ॥ वस्तिमूत्रवस्तिः वस्तिमूत्रस्या श्रिताभिर्मध्याद्विनयवृद्धिः अकरणात् कुक्षौ पार्श्वयोरधो भागो वंक्षणो वक्षणो वृक्कमेदुः संधी वृक्को कुक्षिप्लीहाविह कटी पार्श्वयोरंतर्वस्याकारे क्लोमेति वक्ताहृदि पिपासास्थानं क्लोमस्थानानि अन्ताद्वृहदीनामधि ष्ठानानि एषां लक्षणमाह एषामेक ॥ एषां लक्षणानि बाह्यविद्रधिलक्षणे दोषकथितानि प्रत्येकं स्थानसंश्रयविशेषरूपमाह गुदे वात ॥ गुदे वायोरप्रवर्ति वस्तिकृ अथ कष्टेन ॥ कृच्छ्रमस्प्र भाग्याधिरोधात् वायुः प्रकोपः वंक्षणेष्ठं कटिपृ ॥ नी सि विधिकतरः वक्रत्वं वक्षयोः पार्श्वगतं निभानाभिकेकोप ॥ स्तीव्रं उद्विन्दा च भागमं ग्रहत्वं सर्वांगे सर्वांगप्रग्रहः प्रत्संग वधा सर्वांगपि ष्ठानत्वात् हृदयस्य एकतं श्वासो वा कासमं क्लोमकं क्लोम्निपिः पुनः पुनर्जलं पाप्रयि इति दत्यर्थः श्वासनिगमाह कंसेक ॥ अपरि जाताः श्वा ॥

नि॰ सा॰ कफोलोहितिका : वक्राग्रालोहितिका : पक्वा : संतः उर्ध्वयाति नासिकास्कन्दं सार्गगामी क्रमिः स्नावः छन्दं वहारिते उर्ध्वं स्वयने पुष्करवा न्वरात्रोत्पन्ने वर्तते स्कल
६२ हितो हिरुयः अधः स्पन्ने पुरुपाद्य समात् वास्याप्रवृत्तिस्त्विदन्ता नि तेषिति इतरे ना सिवास्ति वं कफ जाः स्वंवति स्वयमे व यदा ना स्या दि ज्ञाति न्ता अधः
स्रवंतीति वराजी व नेस्कृतेष्पूर्व मित्यादि नर्व्वं स्का लेषुव ज्ञीवति क्रधोदय स्या स्या कृनिर्गमा न्न जिवनं जाव विषय स्य ध्या साध्य त्वमाह क्रमाणि निस्रेपुवा
स्तद्ति वेयव्यापारेण नि न्वेषु कदाचि ज्जीवेत् अन्येमर्मास्य स्वकेषु स्वयमेव नाभि न्वेषिति ध्याव स्रुत स्नंत रिन्ने घ्यध्यः स्नाविषु न वा ह्याद् संतरेण कवावृ
वेति पाके अपाके वा महत्संजोके न अध्यार्थ्यो मर्मजोजेयः पक्वोपक्वः विद्रधिः स निपातो स्थितो प्येवं पक्व एव प्रुव स्तिजः त्वस्यो नाभेरको यत्र साध्यो
मर्मज स्वेदने अपक्वश्चैव पक्वस्य स्य साध्योनोपरि नाभिज इति अत्र मर्म ज त्रादेन हृदय नाभि ज्ञातु धाते साध्याविः पचइति वाति कपैनिकस्मे स्थिका

न्नि पयैयं तपद्यः इति कोमला नानेकपरिज्ञापक्वाः यांतर्वन्मित्वरेत्वधः अध्यःक्वतेषु ज्ञावेद्व स्कतेष्वंर्वं न जीवति इतिस्नाव निर्गमि
दन्ताभिवस्ति वक्रायिते पु विन्ने पुवाप्तः जीवेत्कदाचित्सुरुणो नेतरेषु कदाचन इति साध्यासाध्य साध्या विद्रधियः पंच विवर्ज्जः स
न्निपातिकः इति हृदिनाभिज्ञा आमपक्व विद्यधत्वं तेषां शोफवदादिशेत् धृतिविषय आध्मानं वद्ध निष्यंदं छर्दिकानि षाजितं रुजा
स्वासस्यमायक्कं विद्रधिनांशे न्वरं इति विद्रधिनिदानम् ॥ ४० ॥ (५०) ॥ एकदेशोत्थितः शोफो व्रणानां पूर्वलक्षणं षड्विधः स्यात् पृथ
कसर्वे दोषारागंतुरक्तजः इति संख्या शोफाः षडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोफलक्षणैः विशेषः कथ्यते चैषां पक्वापक्व विनिश्चये इति
लक्षण निर्देशा विषमं पच्यते वाता त्पित्तोत्थश्चाचिरं चिरं कफजः पित्तवच्चापि रक्तागंतुसमुद्भवः इति विशेष मंदोष्मता ल्पशोफ
त्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता मंदवेदनताचेति शोफानामामलक्षणं इत्यामशोथलक्षणं दह्यते दहने नेव क्षारेणेव च पच्यते पिपी

गंतुरक्तजा इति अयं क्वचित्पुरि विसर्ग : त्रिदोषजस्त्वसाध्यः तेषां विषयमाह आमपः स्कागमे तेषां विद्रधीनां अत्र स्तरेष स्यास्यत्वमाद आध्मानं मर्द्दनिष्पंदं छर्
दिका त्रिषान्वितं रुजाश्वास समायुक्तं विद्रधिनांशयेवरं मद निष्पंदं छर्दि हिक्का त्रिषान्विचुवमयस्ते एतद्वस्तिदेशायः शोथं स्कागमे अत्रकेर्णप्लितां न्तरीकंक
नाविद्रधि लक्षणं पठंति तद्यथा एवमेव स्तवसिरा विदेशाः स्नायुशोषितां स्कालमांगासी नांच संज्ञे पुपकर्षनः स्तेन सदुश्चे वा स्या स्नगवाद विद्रधिलक्ष
णः नाही नां सहस्त्रं धृत्वा सलुक रूपा सं जायते इति इत्यातंकदर्पणे निदानव्याख्यायां विद्रधि निदानम् ॥ ॥ व्रणचिकित्सा सामान्यात्या दिव्रणस्य संख्या
माह एकदेशे एक ऋदेशोत्था एतद्व्रणं पूर्वरूपस्य षड्विधः त्रिभिर्दोषैः स्त्रयः सान्निपातेनैकः अन्यश्चागंतुकः अभिघातजः एवं षड् षड्विध इति संख्या
रसा कथनं दृढ़ज्ञानिषेधार्थं तेषां लक्षण निर्देशं द्रष्टव्यमाह शोफाषः प्रागुक्तैरिति शोथनिदानोक्तै स्यारस्तक त्वक्परुषारुणादिभिरित्यादि सान्न सा॰ ६॰
तं पक्वादि निश्चये विशेषः प्रतिपाद्यते अन्यादिशब्देन पच्यमानावस्थाग्रहणं तमेव विशेषमाह विषमं विषम इति क्वचित् पोरे कदेशे अर्द्धकापि लोमः ६२

स्त्रवीरवीमंकफ स्थिरं चिरकालेन स्काग च मयोपित्तवत् पित्तं शोफवदेति पच्यते आमशोफलक्षणमाह मंदोष्मः मंदोष्मता मदेल्पता त्वक्सवर्णता स्वक्रदृक्त एवश्च
र्णः क्वशोफस्यस्य आमाबस्थामाह दह्यते पच्यमानशोफे पित्तलिंगानि च प्युरुषस्यं तिविदनः पित्तकोपात् ज्वरस्य आक्रो च्यो पि पित्तलिंगानि अग्नि
ना दह्यत इति स्याविस्फस्पयति पिपीलिकाभिरिव दंश्यत इव विद्यति च शाक्तिवत् इव संभेदेण इतियत इव वंदेनानायत इव मंडप मे दस्वेनपीड्यत इव स्फूरति च
नदनाखः त्वक्कोषः स्वतत्वा गुदादः सोथः पाकोनिमंतापवत् विवर्णो मानः आमशोथ इति स्फुरत इव त चि स्थिरमिक दृष्टवत् आसने शयने
स्थाने आसने शय्याने स्याने न च स्थितेन लाति कर्षं नागच्छेत् आध्मातवस्तिवत् वायक्क रित व स्याद्रि ममकोनावत् पयस्कः सततो भवति
त्वक्तोकोन्चरहित इत्यर्थः न्वरमाद्य स्रावपदवाभवेति पच्यमान व्रणशोफे व्रणशोफस्य पक्वलक्षणमाह वेदनोपशमः वेदनोपशमनमिति विदाहागमेना
पित्तस्याव लत्वात् अग्नेः हितपाकः धकस्येवायंते स्कालक्षकते पांडुता स्थो थतेति अल्पवेदनामिति इयसीम वेदनोपशमस्तु ति यदुक्तं अल्पवेदनोपेक्षया

त्रिकाग्निनेव दह्यते छिद्यते तथा भिद्यते चैव शस्त्रेण दंशेनेव च दंश्यते पीड्यते पाणिनेवांतः षड्वाचि रिवतुद्यते सोषः शोफा विवर्णः
स्याद्गुल्मैर्वाचिताम्यते आसने शयने स्थाने शांतिं वृश्चिक विद्धवत् नगच्छेदा ततः शोथो भवेदाध्मातवस्तिवत् ज्वरस्तृष्णाऽरुचि
श्चैव पच्यमानस्य लक्षणं इति पच्यमानावस्था वेदनोपशमः शोफो लोहितो ल्पवेदनः पांडुत्वं वाल्पता नाह तोदकंडू
र्ध्वकंडुः उपद्रवाणां प्रशमो निम्नतास्फुटनं त्वचः वस्ताविवांबुसंचारः स्याच्छोफेंगुलिपीडिते प्रत्यावर्तेत्पीडितश्चैकं मनसं
तैश्च पीडिते भक्ताकांक्षा भवेच्चैव शोफानां पक्वलक्षणं इति पक्वल॰ नर्ते निला द्रुग्विनापित्तं दाहः कफाच्चापि विना न पू
यः तस्माद्धि सर्वे परिपाककाले पचंति शोथांस्त्रिभिरेव दोषैः कालांतरेणाभ्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य प
चत्यतः शोणितमेषपाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः इति गतान्तर कल्कं समासाद्य यथैव वह्निः वायोरितः संदहतिप्रसह्य

पाकं सौवीदतीना मिति मांसमित्यिस्मा कली संमवीति शैथल्यं कफक्षात्र वातपित्त कफलिंगं उपद्रवाणां प्रसिस्यादि पित्तकोपे कफविना : उपद्रवमत्र अक्षस्था
रयायपद्रवा स्तेष्मकफप्रशमः निम्नतास्वरूपः तोरुपीपीडिनाच्चत्व संपूर्णमिति किंचतं पुरुषे वनं स्थितं व स्ता वित्यादि सपाद पूर्णं वस्ते अंगुलीपीडिता दे
शात् अन्यदेशे पुनरावर्तः तद्वतः शोथं पीडितेपूयस्य एकमंतरे संप्रदेशे ततेवयनेपीडितेपी ड यति अथमाह तेपूय इति गाय उक्तं क्रा हेति भोइत्याषा
मादेव एकदेशारंभे पि शोथपाककाले सर्व दोषाः मिलंति स्याह नर्तेनिल कफ लक्षणा निलविकृत्या सेपं स्कागमं निर्मिरेव शोणित वद्धपक्वा दिति मिरका
यत इति मतांतर माह कालांतरे पित्तप्रकोप कर स्थान संचय कालत्व विना कफिक कर्म उतोमाविनाम्यु दितं कुपितं पित्तमत्र दोषाक्षेयः नापितेष्वंक्का
वात्र पुनर्थ वातकफाव शे कृत्वा आत्मना क्लाता ग्यक्रियायां पित्तस्य पाकपात् पूर्वमते कफात्स्वयः अत्र शोणिता इति तात्पर्यार्थः अग्निरूपस्य

नि॰ सा॰ ६४ [illegible]

[illegible]

धैवच्छ्योयविनिमतोहि मासंत्रिरात्स्यात्पुनस्त्वादतीह आमं विदग्धमानं हि सम्यक् पक्वं च यो भिषक् जानीयात्स भवेद्वैद्यः शे
षास्तस्करवृत्तयः इति यच्छिन्नत्वपक्वमस्रा ना चक्षम कुमयेक्ते स्याद्वाविवर्जितव्यो ताव निश्चितकारिणो इतिवृण
शोफपक्वापक्वविदानमध्या ॥ विद्रधिः परिस्रवः आदि रागं चेदतः दोषे रायस्तयोरसृः शाखादि स्थितसंभवः स्तब्धं कठिनः
संस्पर्शो मंदस्रावो महारुजः [illegible]
[illegible]

[illegible] ६४

[illegible]

[illegible]

[illegible]

नि॰मा॰ क्रियाभिरितिपादं व्रणं तु छिन्नं भिन्नं विद्धं क्षतं पिच्चितं घृष्टं इत्याह नानाधारामुखैः शस्त्रैः नानाधारा॰ नाना
६५ धारमुखानि येषां तानि तथा तैः शस्त्रैः खड्गादिभिः नानास्थाननिपातितैः अनेकशरीरावयवेषु कृतपातैः अतः शस्त्रपातविशेषान्नानाकृतयो व्रणास्त
तीत्यर्थः तेषां षड्विधत्वं दर्शयन्नाह छिन्नमिति एवं छिन्नादिभेदेन आगन्तवः षड्विधा भवन्ति तत्र छिन्नलक्षणमाह तिर्यक॰ तिर्यगिति तिर्यग् व्यवस्थितः छिन्न
न्नः छेदरूपन्नः ऋजुः सरलः आयतो विस्तारः गात्रस्य पातनमिति गात्रावयवस्य तदेकदेशस्य पातनं भिन्नलक्षणमाह शक्ति॰ खड्गाधारा
शायकधारासि स्तर शक्तिस्तस्याग्रं विषाणं शृङ्गं तेषां गोव वनितेत आशये कोष्ठे उभयविधे यदेतत् आशयो दित इति तु केचित् अधएव यत्किंचिदिय

प्राणमायतनं कृत्स्नं मांसं काशारोपकपालिताः प्रवृद्धपूयरुधिरो व्रणयेन्नां च मर्मस्कं इतिक्रमाख्यं क्रियाभिः सम्यगारभेत ॥
सिध्यं तिर्यग्भिं व्रणाः व्रजयेद पित्ताभेद्यः संसृज्यमानो यः इति श्रीव्रणनिदानम् ॥४२॥ ८८॥ नानाधारमुखैः शस्त्रै
र्नानास्थाननिपातितैः भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान्निबोध मे छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च घृष्टमाहुस्त
था षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणं इति संख्यासेद तिर्यक्छिन्न ऋजुर्वापि यो व्रणश्चायतो भवेत् गात्रस्य पातनं चापि छिन्नमि
त्यभिधीयते इति छिन्नलक्षणं शक्तिकुन्तेषु खड्गाग्र विषाणैराशयो हतः यत्किंचित्संस्रवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते इति भि
न्नलक्षणं स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च हृदुण्डुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठमित्यभिधीयते इति कोष्ठलक्षणं आमाश
यस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि आध्मानमतिमात्रं च शूलं च भृशदारुणं इत्यामाशयगतरक्त पक्वाशयगते चापि रुजा गौर
वमेव च अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह इति पक्वाशयगतरक्त अस्मिन्निन्नेरक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते मूत्रमार्गगुदास्ये

स्यमूत्ररुधिरादेयुः आशयोभिन्नः संस्रवेत् रुधिराशयो रुधिरमिति यत्र मूत्र सामाशय्याशयस्थानेभि द्रव्यपरेणस्थानात् एतद्धि कोष्ठलक्षणमपि स्थाना
म्याः एतत्कोष्ठस्य लक्षणं आमस्य स्थानं आमाशयः अग्निस्थानं पक्वाशयान्तराले ग्रहणीनामकला पक्वस्य पक्वाशयः मूत्रस्य वस्तिः रुधिरस्य यकृ
त्प्लीहौ हृत्कमलं हृदयं उण्डुकः इक्षुरसपाकमलवत् शोणितमलस्थलं उण्डुक अन्त्रान्तरे व्यवस्थितः पुरीषाधारं फुफ्फुसमिति हृदयस्य वामपार्श्वे फु
फ्फुसमिति एतस्य भेदे लक्षणमाह तस्मिन्॰ तस्मिन् कोष्ठे आशयादिभिन्ने रक्तपूर्णे विस्तरेण विद्याद् इति तत्र वस्त्यादौ भिन्ने भेदे गुदास्यात् निःसरति
आमाशयादिभेदे तु केचन प्राणापानयोर्निर्गमः ज्वरमूर्च्छाद्युपद्रवाः भवति विण्मूत्रवातानां संगो मार्गाः स्वेदाश्रावः स्वेदस्यागतिः अरुक्स
जोऽलाघवता रुजस्यामूर्च्छा इति शीघ्रं अत्रापि भेदे विशेषेण आमाशयस्थितस्य रक्तस्य लक्षणमाह आमाशयस्थे॰ अतिमात्रं आध्मा आ॰र॰
न आध्मानवस्तिः रक्तपूर्णता दारुणमारणात्मकं पक्वाशयस्थितस्य लक्षणमाह पक्वाशय॰ रुजा गौरवमिति नात्र रभोऽधोऽधः अधःकाये विशेषे॰ ६५
कोरक्तं प्राणपूर्ण इति मूर्च्छाश्वासतृषाध्मानं भक्तस्य छर्दनं एव च विण्मूत्रवातसंगश्च स्वेदास्रावो विरक्तता लोहगन्धित्वमास्य

पूर्वोक्ता तत्तिथ्या छिन्नलक्षणमाह सूक्ष्मास्य॰ आमाशयं विना सूक्ष्मास्ये न शस्त्रेण क्षतेनयत् आमाशयं विना अन्यत्र अतिगतं उत्पन्नलक्षणं
भवति लंकाकारं तेना उत्थितं न विध्यते विद्धं निर्गतमनिर्गतं शस्त्रं विद्धमिति तथा तदन्तरे यद्विद्धमतः च्छिन्नं भिन्नं सविद्धं प्रकारमिति मा
नतं समादि तं क्षतलक्षणमाह नातिछिन्ने नातिछिन्नं नातिभिन्नं नाति विद्धं अर्ध्याय तद्योर्लक्षणान्वितं स्वोक्तं द्वे स्वोक्तावद्दारणौ गात्रं मयस्य
यं क्षतं विषमं व्रणमंगे तु शोभे वैषम्य करयल तु छिन्नं भिन्नमिति पिच्चितलक्षणमाह प्रहारपी॰ प्रहारो मुद्गरादिना पीडनं कपाटादिना प्रथतां विपृ लता
सास्थि अस्थिसहं सापिच्चितं मज्जा रक्तपरिप्लुतमिति स्वेन क्षतं गावान्तस्त्रावरत्ना गमं दर्शयति तेनयच्च पिच्चितं तदक्तमस्तवासपोक्ष्यव्रणस्पर्शा
घि किस्मा विद्यः घृष्टलक्षणमाह घर्षणात् घर्षणं कर्कशास्मादिनाभिघातं च अन्ये विगतत्वं घृतिपादं पंक्ति आत्मा विगतत्वचादि स्थितमंगं आप्नुया

रूक्षाम्यप्रकाशानि विहितं परंगत्वा नाशयं विना उत्पुंखितं विगतं वा तद्विद्धमिति विनिर्दिशेत् इति विद्धलक्षणं नातिछिन्नं नातिभिन्नमु
भयोर्लक्षणान्वितं विषमं व्रणमंगे यत् तत्क्षतं विनिर्दिशेत् इति क्षत प्रहारपीडनाभ्यां तु यदंगं पृथुतां गतं सास्थि तत्पिच्चितं वि
द्यान्मज्जरक्तपरिप्लुतं इति पिच्चित घर्षणादभिघाताद्वा यदंगं विगतत्वचं उषास्त्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्यभिधीयते इति घृष्ट
व्रणावस्थस्य शोफं पिप्पिकाचितं च कफकर्क कः श्लोणितवादिनेत्र मत्स्यं तच्च दुःखं कफसमं प्राणसमं स्रवतीति वदंति इति व्
रणबलाबलं लक्षणं स्वचोतीयस्मिन्नाड्यादिभिः आपदि स्त्रवतं कोष्ठगतिहितेषां च कर्णादिकान् गुणदोषान् इति कोष्ठभेद त्रा
न लोहितं पांडुः शीतपादकराननं शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्र आनद्ध विमर्द्यत इति भेदलिंगं अंगं अपं नरं शमेति विषेष्टनं॥
लोनिर बोध आह सम्यग्नामतामग्निमधु मात स्त्रीशकदीवारकता श्वासाः मासोद्भवाजेरुधिरं चाढे सर्वेन्द्रियार्थो
परमस्तथैव दत्वा अंसं स्येवापि विकृतेषु सामान्यतो मर्मस्थलिंगमुक्तं इति सामान्यलिंगमुक्तं इत्योपमति मयम तं स्कं

निर्गमिव घृष्ट्या मतस्यक्षतलक्षणमाह भ्रमांसम भ्रमत्वाव वार्यु कफकर्क बारवारं शोणितमावकर्क मदकोमलं नमतचक्राकारवत् स्थित बुध
देनमद बाधां समकर्णं पिनाककर्क कोष्ठगृहसमाद लघुतातीः सबदृतिसदा वधः शीतादीनि विशामां सम्यक्संस्थित संधानि लापरिफाव्याव रिसके बालो
कार्मिति पनकृष्ठनाम विषाणानियां लात तद्यथा कोष्ठागते बहिपाना वह्निमुपरि कोष्ठाभ्रवर्तने वर्णपक्वाशये तीति कसाम कोष्ठांत मेव लिंगमाह लयांत
लोगि तत्रेतिकोष्ठगत लोहितं कत्पांतर मीक्षति मतरक्तमिति यावत् पांडुरि वातानि पावक्वासनमानि यस्यांततपाक्तातं च आनाल्पकर्कं मांसरममि
श्चिपस्नायु स्थिमर्मस्थां च स्वच्छं तेषु वासात्म लिंगमाह समः यः मामं वकाकद स्येव पतन गमा प्रलापगमः शोसाकः विशेषतः विसृज्य पेष्ट मं चरणादिषा
णाधिकं तापिः विजकयं अवलोकानाक्रमं संधिकस्तवयां यामर्त्यनि मिद्रिय संसादः अर्द्धवातः उन्नार पाकश्चो बातकनाक वृस्तावः स्रक्पतानकाक्षिप

६६

[illegible]

सर्वेतन्वयस्स्त्ववायुः करोति रोगान् विविधान् स कोकान् । त्रिराधा किन्ना स्वथ विसर्पता च इति [illegible]
वस्मात् : क्रियास्व [illegible] विराद्गुणो दोषः इति [illegible] विदंपुरूपमवस्येत् इति [illegible]
[illegible] संधिषु जायते [illegible] इति संधि [illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible] विसर्पः [illegible] वेति [illegible]
[illegible] इति [illegible] विसर्पः [illegible]
[illegible] इति [illegible] विदानम् ॥ ४२ ॥
॥ ५७ ॥ [illegible] संधौ [illegible] विवर्चितं [illegible]

[illegible]

६६

[illegible]

[illegible] संधेः [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] संधेः [illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] याति सम्मा ।

[illegible]

Dr BHAU DAJI

[illegible]

सतो नाम शिरो वर्तुलं स्थितः । अल्पास्तिन्नो नातिरक्तो [illegible] इति [illegible]
[illegible] संधिरूक्षं [illegible] प्रतिपिष्ट [illegible]
[illegible] सम्यक्[illegible] निबंधनात् [illegible]
[illegible] स्फुटं [illegible] कपाला [illegible]
[illegible] इति [illegible] निदानम् ५२ ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible]

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

नि॰मा॰ तद्यथा गुदवस्तिभगान् दारयन् भगंदर इति भगंदरशब्देन च भगशब्दो योनिगुदयोर्वाचकः लक्षणं गुदस्य [illegible] भगं परिसमंताद्गुदवस्तिरंध्रं [illegible] यस्मात् तस्मात्
६८ योनिभगंदर इति पूर्वरूपं [illegible] कपालवेदना गुदकंडूदाहः [illegible] पूर्वरूपमिति कटीकपाल [illegible] कटीफलकं
स च पंचविधः दोषैः त्रयः सान्निपातिक एकः आगंतुकश्चापरः एवं पंचविधः [illegible] भगंदर संभवनानि [illegible] वातिकं [illegible] कषायं
[illegible] कारणात् रुजा च भिन्नेति [illegible] विदीर्णा [illegible] इत्यादि [illegible] पिडकोपि [illegible] कोप [illegible]
लक्षणं तदा स्फोटपाके [illegible] पिडका [illegible] पाकात् [illegible] तिवाहिनी [illegible] दुर्गंधवाहिनी [illegible] पिडिका [illegible]
[illegible] परिस्रावी [illegible] कंडूयन परिस्रावयोगात् परिस्रावी सन्निपातजं शंबूकावर्तमाह बहु [illegible] इत्यादि [illegible]

पंचविधं भवेत् कटीकपालनिस्तोददाहकंडूरुजादयः भवंति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगंदरे इति पूर्वरूपं कषायरूक्षैरतिको-
पितोऽनिलो गुह्यपानदेशे पिडकां करोति उपेक्षणात्पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनी तत्रागमो मूत्रपु-
रीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिडिकां गुदागतां तदाशुपाकाहि-
मपूतिवाहिनी भगंदरं चोष्ट्रशिरोधरं वदेत् इति पित्तजं कंडूयनो घनस्रावी कठिनो मंदवेदनः श्वेतावभासः कफजः प-
रिस्रावी भगंदरः इति कफजं बहुवर्णरुजास्रावा पिडिका गोस्तनोपमा संबूकावर्तवन्नाडी संबूकावर्तको मतः इति
सन्निपातिजं क्षतात् गतिः पायुगता विवर्द्धते उपेक्षणात्सा क्रिमिभिर्विदार्यते प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखैर्व्रणैस्तमु-
न्मार्गिभगंदरं वदेत् इत्यागंतुकं भगंदर घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगंदराः तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च वि-
शेषतः इत्यसाध्यं वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च भगंदरात्प्रस्रवंति नाशयंति तमातुरं इति भगंदरनिदानम् ४४

[illegible] भगंदर [illegible] वर्ण [illegible] शंबूकावर्त [illegible] आवर्त [illegible] दोषाणि [illegible] शंबूकावर्त इति
[illegible] पूर्णा [illegible] इति [illegible] भगंदर [illegible] क्षतात् [illegible]
[illegible] विदार्य मार्गं प्रकुर्वत इति [illegible] अनेकधा [illegible] अनेक [illegible] व्रणैः [illegible] पुरीषादि [illegible] पायुगतेति [illegible]
गुदगुदस्तंतरगता [illegible] भगंदरः पठितः [illegible] कफपित्ते [illegible] शोषः कंडू [illegible] पक्क [illegible]
[illegible] भगंदर इति [illegible] शतपोनका [illegible] दोष [illegible] असाध्य [illegible] घोरा [illegible] भा॰ २४
[illegible] तिर्यग [illegible] कंवी [illegible] असाध्यतामाह वातमू॰ भगंदरात् प्रस्रवंति [illegible] ६८
[illegible] भगंदरनिदानम् ४४ [illegible] सामान्यात् [illegible] निदानम् [illegible]